

ГУАШХЭЗМАХУЭ

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЭ
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКЭ
ЖУРНАЛ

1958 гъэ лъандэрэ къыдок!

январь 1 февраль

Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм Печатымрэ
Цыхубэ коммуникацэхэмкэ и къэрал комитетымрэ
КъБР-м и Тхаклуэхэм я союзыимрэ къыдагъэк!

РЕДАКТОР НЭХЬЫЩХЭР
Мыкъуэжь Анатолэш

РЕДКОЛЛЕГИЕМ ХЭТХЭР:

Ацкъан Руслан, Баклуу Хъанджэрий, Бишю Борис,
Гъут Іадэм, Къэжэр Хъэмид, Къэрмокъуэ Хъэмид,
Кхъуэлүүфэ Хъэчим, Тымыжь Хъэмыйщэ, Хъэвжокъуэ Людмилэ,
Хъэлүпщы Мулаед (жэуап зыхь секретарь)

НАЛШЫК
2017

Псалъащхъэхэр

ЖъантIэ

УсакIуэ Гыубжокъуэ Лиуан къызэралъхурэ илъэс 80 ирокъу

Тхъэгъэзит Зубер. Гумызагъэ.....	3
Бицу Анатолэ. Пэжыр и гъуазэу.....	6
Къэжэр Хъэмид. Усэным къыхуигъэцIат.....	8
Хъэвжокъуэ Людмилэ. НасыпкIэ ноби къыддогуашэ.....	15
Гыубжокъуэ Лиуан хужалахэм щыщ пычыгъуэхэр.....	23
Гыубжокъуэ Лиуан. Усэхэр.....	26

УсакIуэ Сонэ Абдулчэрим илъэс 75-рэ ирокъу

Курашын БетIал. Езым и дамыгъэ.....	39
Сонэ Абдулчэрим. Усэхэр.....	56

Прозэ

Толстой Лев. Хъэжмурат. <i>Повесть</i>	67
---	----

Адыгэ хэхэс литературэ

Хъэтыкъуэ Умар. <i>Новеллэхэр</i>	97
--	----

Литературэ щIэнэгъэ. Критикэ

Хъэвжокъуэ Людмилэ. Зи тхыгъэхэр гукъинэж.....	135
---	-----

Культурэ

Тембот Санитэ. Театрыр зи дуней.....	139
---	-----

ІуэрыIуатэ

Нарт Тотрэш и хъыбархэм щыщщ.....	145
-----------------------------------	-----

Сабийхэм папщIэ

Хъэту Пётр. <i>Tauryihxэхэр</i>	149
--	-----

Хъэкъун Барэсбий. Адыгэ къэкIыгъэцIэхэр.....	166
---	-----

УсакIуэ Гъубжокъуэ Лиуан къызэралъхурэ илъэс 80 ирокъу

3

ГУМЫЗАГЬЭ

Япэ и щхъэ къильадэ гупсысэр япэ и бзэгупэ къыпыльадэ псальхэмкIэ усэ щапхъэ гуэрым иригъэзагъэмэ, поэзие жыхуаIэжыр арауэ къызыщыхъу усакIуэхэр щыIещ, ауэ апхуэдэхэр зэрышыуэм шэч хэлткъым. Зи гугьу сщы Iуэхугъуэр нэхъри нэхъ нэрылъагьу пшохъу куууэ гупсысэ, Iэзагь ин зыхэлъ усакIуэ нэсым и тхыгъэхэм укъеджа нэужжь. Апхуэдэ усакIуэщ, сэ къызэрыслытэмкIэ, зи ныбжькIи зи творчествэкIи лыпIэ иува, зи лъэпкъ литературэм хэлъхъэныгъэ пыухыкIа хуэзыщIа Гъубжокъуэ Лиуан.

Илъэс тIощIрэ пшыым щIегъу сэ Гъубжокъуэр зэрысцIыхурэ, абы и творчествэм сывэрышыгъуазэрэ, щыхъэти сывтехъуэфынущ ар еzym и нэгу щIэкIар, гуфIэгъуэу илъэгъуар, гуауэу игъэвар зи творчествэм наIуэу къыхэщ усакIуэхэм зэращыщым. Арагъэнщ Лиуан и усэ нэхъыфIхэм щыжиIэр шэчнышэу уи фIещ щIэхъури.

Гъубжокъум и поэзием и купщIэр Жэмтхъэлэщ, Шэрэджш, и къуажэгъу гуашIафIэхэрщ, щалъхуа лъахэрщ, зыщыпсэу къэралыгъуэшхуэрщ, и лъэхъэнэгъу цIыху пашхэрщ, лъэпкъ зырыз къыхэкIами, зы анэ и бгъяфэ щIапIыкIа хуэдэу зэдэпсэуххэрщ. Лиуан абыхэм яхуитхар «Жэмтхъэлэ» псальэр зыхэт усэхэм я закъуэкъым, абы и тхыгъэхэм я нэхъыбэм къыхоц хэти и адэжь щIиналъэм хуйIэн хуей лъагъуныгъэр. Ахэри псальэр гъущекIэ, «фIыуэ узольагьу» жиIэу зэпымычу тхъэ имыIуэу, образнэу, кIещIу, гукъинэжу къытхуеIуатэ.

ЖъантІэ

Лиуан ди усакІуэ нэхъ гумащІэ дыдэхэм ящищ јытІэмэ, дыщгуэнкъым. Абы и щапхъэкъэ мыпхуэдэ псалъэхэр:

*Сэ уэшхым куэдрэ сиуфэнцІаш
Гъуэгунэ сыздытетым,
АрищхъэкІэ вагъэр иғъеницІаш -
Губгъэн хуесщІын си неткъым.*

*Сэ розэ банэм сиуІаш,
ИриІэу Іэр лъы пщтыркІэ,
АрищхъэкІэ си гум къемыІа,
Гъэгъахэм я хъэтыркІэ.*

*Мэз бжэнным фочыр езгъептиат,
ЗикI, кIакхъур схущІэчакъым:
Щэжсьей абы кIэлъиуущар
Зеинишэ сщІын слъекIакъым.*

Ди усакІуэ псоми хуэдэу, Гъубжокъуэри куэдым тутхыхь: Хэкум, ди тхыдэм хэт лыхъужхъэм, ди лъэпкъ хабзэ дахэхэм, Хэку зауэшхуэм ди зауэлІхэм щызэрахъя лыгъэм, абы хэкІуэдахэм, фызабэу, зеиншэу къэнахэм, гъашІэм хэль гуфІэгъуэхэм, псэухэм ажалым къахуих гуаум, ныбжъэгъугъэ нэсым, щалэгъуэм и Ипэгъу лъагъуныгъэм. А псоми Лиуан еzym и нэкІэ йоплъыиф, нэгъуещІхэм къыхамыльагъукІа къахельагъукІыф. Псом хуэмыдэу, абы псалъэ гуапэ дыдэхэр къегъуэт Хэкум зыщыхуигъазэм и деж. Гъубжокъуэм и тхыгъэ гъуэзэджэ «Си лъахэ – си удз дахэ» жыхуІэр, си гугъэмкІэ, ди адигэ лирикэм и фыпІэ, нэхъ и лъагапІэ дыдэхэм ящищ. Усэм къиІуатэ гупсысэр куущ, пщыгъупщэжынкІэ Иемал имыІэу, зы псалъэ «мыр мыбдеж щымытащэрэт е ар нэгъуещІкІэ зэрихъуэкІашэрэт» хужыпІэну абы къыхэгъуэтэгъуейш. Еzym и щхъэ Іуэху фIэкІа нэкуи напІи зимыІэ, еzym и ИемышІэ къимыхуар хамэ мылькуу, мы дунеижъыр фIэхъэхурэ ар щыфІэкІуэдым деж зымы Иеримыгъэхъэн щхъэкІэ икъутэжыну хъэзыру цыху гуншэ-псэншэ зэрыщиІэр хэти ещІэ. Шэчыншэу, абыхэм ящищ япэ дыдэу «сяужъкІэ хуейми удзи къремыкI» жызыІэфар. Лиуан а псалъэхэр тегъещІапІэ ищІри, еzym и гурыщІэм и къабзагъри, и гъашІэр лъахэм хуитыфыну зэрыхъэзырри, зымы пимышІ хэкум и теплъэ дахэри, зыдэпсэу цыхухэм лъагъуныгъэу яхуиІэри зэшІэкъуаү мызы усэм къышигъэлъэгъуэфащ:

*«СяужъкІэ, хуейми, удзи къремыкI...» –
ЖиIат, жи, цыху Ией гуэрым щылІэм щыгъуэ...
Мо дыгъэ къенсу псоми хуэжумартым
И бзийхэм щыщ абы къылъымысарэ?..
Ар дауэ цыхум и жъэм къыжъдыцуkI:
«СяужъкІэ хуейми, удзи къремыкI...»
... Уэшх кбоиш,
Е цыІэрылъхъэу уэсыр къос –
Ди щылъэр щремышІэ зэи удз дахэ!*

*Ажалыр бжэм нэхъ благъэш –
Хүмэ къэс –
«Си ужьыр махуэ пхухъу...» –
БжызыоЙэ, лъахэ.*

УсакIуэм и темэ нэхъышхъэхэм ящыщ гуашIэдэкIыр. Абы и творчествэм увыпIэ хэха щаубыд 50 гъэхэм Къэзахъстан щIыщIэр къэзыIэта цIыхухэм я лэжыгъэм тэухуа усэ гупым. Ахэр усакIуэм хъыбаркIэ, газеткIэ, радиокIэ къицIыхуауэ аракъым - щыстудентым Лиуан мызэмийтIэу яхэтащ щIыщIэм гъавэр щыIузыхыжхэм, «За освоение целинных земель» медалигIи къыхуагъэфэщауэ щытащ фIыуэ зэрылэжкам папщикIэ. И щIалэгъуэу здэшыIа щIыщIэм, щылэжка щIыпIэм нэхъ иужькIи тригъэзэжри Лиуан итхащ «ЩIыщIэ пшинальэ» зыфIища поэмэр.

Гурыхыщ, гуакIуэш Гъубжокъуэм и лирикэри. Ар цIыхум фIыуэ хэль псор зи фIыщIэ анэ гумащIэр, дунеягъэм и къэхъукъащIэ зэмымIэужыгъуэхэр, ныбжъэгъугъэ пэжыр, лъагъуныгъэ къабзэр зыгъэлъапIэ лирикэц. ГуфIэгъуи гуаи цIыхур щызымыгъащIэ лъагъуныгъэми еzym и псальэ къыхуегъуэтыф Лиуан:

*Саугъэт, сыхэдэу, щыхуэсшIам,
Къэлбэу абы сIимыха.
И деж псэлъыхуухэр щызгъэкIуам,
Жэуапу зы къитамыха.*

*Иджы допсэу ар зэхъуэнсам,
Сабий жээшыгхэм егъэудэIу.
Гүщэ уэрэд сэ сыусам
Сабийр, жеихукIэ, щIегъэдэIу.*

Гукъинэ хъуащ усакIуэм и уэрэд куэди, псом хуэмыйдэу цIэрыIуэш «Уи цIэр Мадинэ хъэмэ Маринэ?» уэрэдыр.

Куэд щIаш Гъубжокъуэм и усэ нэхъыфIхэр къэрал утыку зэрихъэрэ, урысыбзэм и мызакъуэу, абы и тхыгъэ щхъэхуэхэр нэгъуэщи лъэпкъыбзэхэмкIи зэрэдзэкI. Псом ящхъэраши, ар тхыльбэджэхэми критикхэми гултытэншэу къагъянэркъым. Абы и щыхъэту куэдрэ сигу къокIыж мыпхуэдэ зи Iуэхугъуэ: сэ РСФСР-м и тхакIуэхэм я зи чэзу съезд Москва щекIуэкIыу абы сыщыIэт. А лъэхъэнэ дыдэм къидэкIа «Дружба народов» журналын Лиуан и усэ гуп традзат. Съездым и лэжыгъэр шэджагъуэу зэпагъэуауэ, си ныбжъэгъуэ усакIуэхэм сахэту, Ленинскэ саугъэтэйм и лауреат, Дагъыстэнэм и усакIуэшхуэ Гамзатов Расул къыдбгъэдыхъаш. Кавказым щыпсэу усакIуэхэм я гугъу здэтишIым, ар сэ къызэупщIаш: «Гъубжокъуэ Лиуан адигэгэ усакIуэш. Абы сыт и ныбжь, дэнэ щылажьэрэ, тхыль куэд къидигъэкIа?» - жиIэри. Жэуап еста нэужь, Гамзатовым къыщIигъуаш: «Сэлам гуапэ схуехыж. «Дружба народов» журналын традза и усэхэр сигу зэрырихъари, дяпэкIэ ехъулIэнэгъэ иIэну сывэригуапэри схужеIэж. Псом хуэмыйдэу, хуабжью гурыхь сщыхъуащ абы и усэ «Жылэр». Нэгъесауэ усэфIиц!». Расул зи гугъу ищIа усэр мыпхуэдэу еух:

*Ет жыләм гъашІэр, сәләт хахуәу,
Ар фІышІэ жыги зәи хуәмей.
ЗыхегъэкІуадә ѡшын, и лъахәр
НасыпкІэ хъуным папшІэ бей.*

Мыхъэнәшхуэ иІәщ нәгъуәщІыбзәкІэ ятха тхыгъәхәр уи анәдәлъхубзәкІэ зәбдзәкІыным. Лиuan и тхылъ «Лъәхъәнә макъамәм» итиш Пушкин, Есенин, Бараташвили, Тихонов, Джалиль, Симонов, Гамзатов, Кулешов, Кулиев сымә я усә зыбжанә, адыгәбзәм ІәкІуәлъакІуәу къригъәзәгъауә.

Поззием зи гумрә зи псәмрә къәгъәзәж имыІәу езыта усакІуәм и зы усәм нәхърә къыкІэлъыкІуә усәр нәхъыфІу, и зы тхылъым нәхърә етІуанәр нәхъ куу хъуә щытын хуеймә, а творческә насыпыр Лиuan къехъулІауә къэлъытапхъәщ – ар нәрыльлагъу пщацІ усакІуәм и тхылъхәм.

ТХЪЭГЬЭЗИТ Зубер,
Къәбердей-Балъкъәрым и цыхубә усакІуә
1987

ПӘЖЫР И ГЪУАЗЭУ

УсакІуә нәсхәм яхэткъым зи творчествәм машцІэ-куәдми зи гъашІэр къыхәмыйщ, къышалъхуа и жъәгур, лъахәр абы лъабжъә хуәзымыщI, и лъәпкъым и бләкІам, и къэкІүенүм куууә емыгупсыс, а псори псәкІэ цыху гъашІэм, дунейпсо гъашІэм ирипхыжу акъыл жанагъыу бгъәдэлъымрә гу пштырагъыу иІәмкІэ езыр зыхэт зәманым хуәмыусә...

Зи гъашІэмрә зи творчествәмрә зәгуәхыпІә ямыІә усакІуәщ ильәс тіоціым щІигъуауә ди литературәм зи макъ щабәр гъәхуауә къышыпІу Гъубжокъуэ Лиuan. Гъубжокъуэр, езыри щыхъэт зәрытхъәщи, хальхуаш «етІуанә ильәситхум, анә быдзышә губгъуәращ щефар, и гүщә хъыринәр сабийгъәудІум хъесәпә жъауәм деж щыщІиупскІаш». АдәкІэ, и щІәбләгъу куәдми хуәдәу, абы къыхуихуаш бләкІа зауәшхуәм и мафІәсым, и сабиипсәр къису, хәтыну, адәншәу къанәу зауәнәу же ильәс хъәлъәхәм я хъәзаб псори игъевыну.

А лъәхъәнәрщ Лиuan тхәным гу щыхуищIари. Зи бгыр щІәзыкъузәу, зи Іәшхъәлъашхъәр дәзыхъейуә пхәІәщәкІыр зыбуыда, зи адәм и Іуәхум пызыщәнү губгъуәм ихъа щІаләщІэм и псальещ абы и япә усәхәр – гуашІәдәкІым тегъәпсүхъахәр. Гъубжокъуәм хъуәхъу яхуеІәт жумарту бәвүгъәр цыхубәм къезыт щІылъә-анәм, абы и хъөрүр зи къарукІэ зыгъәбагъуә мәкъумәшыщІэ емызәшыжхәм.

Къәбердей-Балъкъәр къәрал университетым щІәсу, абы щеджә студентхәм ящІыгъуу кІуәуэрә, Къәзахъстаным щІыщІэр къышызыІәтхәм гъәмахуищкІэ яхета нәужъ, усакІуәм нәхъри нәхъыфІыжу къыгурлыуаш пшІәнтІәпс хъәләлүр зищІысыр, щІакхъуәм и уасәр. Абдеж щыщІәдзауи

Жыантэ

Гъубжокъуэм и творчествэ псом бжынпэр щиубыдащ лэжыгъэ темэм. «Сэ гуашцIэдэкIым сытмыусыхъм, стхы псори псыхэкIуадэ хъу къысфIошцI», – жызыIау щыта усакIуэм и псальтер пэжу къынцIэкIац. Лиуан и тхылъ дэтхэнэри нобэ ягъэбжыфIэ, ягъэнэху щIым, гъавэм, фIыгъуэр зи IэрыкI цIыху гуашцIафIэхэм ятеухуа усэхэм, поэмэхэм.

Къуэпс быдэкIэ щIым епха Гъубжокъуэм и творчествэр макъамэ куэду зэхэлтш. ГъащIэм хуэнабдзэгубдзаплъэ усакIуэм сый щыгъуи щIэшыгъуэу къегъуэт тхыльеджэм жриIэн. Ауэ дапщэщи ар тетш зы хъэл ткIий - зи гугъу ишIыр и нэкIэ илъэгъуа, и псэкIэ игъэва Iуэхуц, зыщымыгъуазэ, шэч къызытирихъэ псальемакь къиIэтыркъым.

Зауэ блэкIарщ зыпсыхъар Гъубжокъуэм и сабиигъуэр. Аращ а темэм абы куэдрэ зыщIыхуигъазэр. ЩыцIыкIум и нэгу щIэкIа гуауэхэр зы дакъикъи зигу имыху усакIуэр нобэ сыйми къидоскIэ.

*Магъыр сабий цIыкIур зэгүэуду,
Джэшым хуэдэу къолъэлъэх и нэпс,
Автобусым блишаши и адэр
КъыкIэлъыкIуэ къеувыIэнIэм нэс.*

А теплъэгъуэм Лиуан и нэгу къыщIегъэувэж зэман шынагъуэр: анэхэм я кIэ къуагъым къыкъуэна сабийхэр пыхъэу, мафIэгухэм адэхэр даш... псыхэкIуадэ хъуауэ я гъы макъыр, адэншэу Iэджэ къонэ...

Абы къыхэкIкIи, щIэблэм я къэкIуэнум псэкIэ иригузавэ усакIуэм, машинэ, мафIэгу зезыгъякIуэу щIэхэм захуигъазэу, и макъыр еIэт:

*ЩIэблэр топ уэ макъым зыкIи хуейкъым,
Къыхэмьшту ахэр ирежей.
ЩIыми, псыми, уэгуми фыщызекIуэ,
Зауэ ггуэгур къыхэвых къудей!
(«Автобус къеувыIэнIэм деж»)*

Апхуэдэу, цIыху щхъэхуэм и гупсысэр куэдым ей ишIыфу, пэжыгъэрэ пштрыгъэрэ хэлъу топсэлтыхъыф Гъубжокъуэр сый хуэдэ Iуэхугъуэми. Къафштэ, псальэм папщIэ, лъахэм, лъэнкъым, тхыдэм ятеухуа абы и IэдакъэшцIэкIхэр. ГурыщIэ хуабэр уи гум къынцагъэушу, гушхуэнгъэр къыпхалхъэу, узыIэпашэу тхащ «Адыгэ шы фIэдзапIэ», «Iуашхъэмахуэ», «Си лъэнкъым», «Шэнпы и Iуфэм», «Си лъахэ – си удз дахэ» усэхэр. Абыхэм яшыщ дэтхэнэ зыми зыхыдагъашцIди щIыналъэм и IэфIагъыр, и лъапIагъыр, и уардагъыр, абы и «щхъэц нальэ» хэдгъэхуу дызэрыхуимытыр, гъащIэр щIэттыфынуи сый щыгъуи хээзыру дыщтыныр дызэрикъалэныр.

Къафштэ лъагъунагъэ усэхэр, уэрэдхэр. Ахэр шэрыуэш, нэм щызу гъащIэм ухэзыгъаплъэш, уи гур нэху зыщIщ...

*Жыланхъэ яшIкъым хъэдээ псори,
Дэтхэнэ думи кърамых.
Зи армэ кIуэгъуэу, зэпаплъихъу,
Ар къыщыхахкIэ хоштыхъ, –*

щыжиІэгъац Гъубжокъуэм «Насыпгуәш» тхылъым ихуауэ «Жылә» зыфІища усәм, абы хуәдә дыдәу, къаләмым зыЫыгъ цЫыхур псальэм хәплъыхын зәрыхуейр къигъәлъагъуәу. Нәрылъагъущ езы Лиuan абы и лъэнныкъуәкІэ ткІийуә зәрызыхуыштыжыр. Абы и бийщ псальә лей куәдыр.

Тхыльеджэр щыгъуазәц Гъубжокъуә Лиuan, зәрыусакІуәфІым и мызакъуәу, сабий тхакІуә хъәләмәтуи зәрыщиым. Илъэс зыбжанә дәкІаш ярыт рассказ кІәшІ гъәшІэгъүенхәмкІэ школакІуә цЫкІухәр къыдэзыхъәха абы и тхылъитІыр дунейм къызәрыйтхъэр – «Ди къуажә щІалә цЫкІухәр», «Пионерым и лыгъә» жыхуиІэхәр. «Ди къуажә щІалә цЫкІухәр» урысыбзәкІэ зәдзәкІауә тІәунейрә къыдәкІаш. ЕтІуанә къыдәкІыгъуәр «Детская литература» тхылъ тедзапІэм и дамыгъә тельу нәгъабә къәрал псом щызәбрыйкІаш. Күэдым ягу ирихъац Лиuan сабийхәм папшІэ итха рассказхәр. Тхылъым, ар зи ІәдакъәшІэкІым ятеухуа щытхъу псаљә куәд Москва къыщыдәкІ газетхәм, журналхәм тетащ. Апхуәдәш, псальэм папшІэ, «Дружба народов» журналым абы и редактор Баруздин Сергей тридза тхыгъэр. ТхакІуә цІәрыІуәм адигә щІаләм фІыщІэ къыхуещІ сабийхәм я гъашІэм фІыгуә зәрыщигъуазәм, дахәу зәритетхъыхыфым папшІэ, и Іәзагъым нәхъри хигъәхъуәнүи къохъуәхъу.

Гуапәш Гъубжокъуәм сабий литературәм щиІэ зәфІәкІым апхуәдә пшІэ къызәрыйхуашІыр.

ИщхъәкІэ зи цІэ къыщитІуа тхыгъәхәми, дыщыгъуазәу, ауэ я гугъу дымышІу къәнахәми къыджайІэр зыщ – ар зи ныбжыкІи зи творчествәкІи лыпІэ иува Гъубжокъуә Лиuan гъашІэм и пәжыр и гъуазәу и пшыналъэр зыхэт зәманым Іәзәу зәрыхуигъабзәрш...

БИЦУ Анатолә,
Кәэбәрдай-Балъкъәрым и цЫыхубә усакІуә
1988

УСЭНЫМ КЪЫХУИГЪЭШІАТ

ЛәшІыгъуә бләкІам и 50 гъәхәм ди университетым и къудамәу бзәхәм хуегъәджәным хухахам щІест щІалә тельыиджә гуп: Тхъәгъәзит Зубер, Гъубжокъуә Лиuan, Къагырмәс Борис, Къәрмокъуә Хъәмид, Джәдгъәф Хъусен, Джәдгъәф Борис, Молә СултЫан, Джәтокъуә Юрә, нәгъуәшІхәри. УаIуплъэн къудейуи гухәхъуэт абыхәм: мо зи щІаләгъуә, зи дахәгъуәхәм я нәгум къилидыкІырт псәкІэ ягъафІэ я гуращә нәхухәр. А щІаләхәм усә жыпІәми, рассказ е рецензә жыпІәми, зыгуәр зымытх яхэттәкъым. ИкІи, зыгуәркІэ щызәгүрүмыІуә къәхъуми, адигә псальәр, литературәр зыхальхъә щымыІуә псоми ялъагъути, абы зәригъәкІужырт, зәгуригъәIуәжырти, зәщыгуфІыкІыу, я Іәр зәрыу-быдышырт.

Пәжыр жыпІәнумә, абы щыгъуә цЫыхухәри нәгъуәшІт: нәхъ зәхуә-гуапәт, зәхуәхъәләлт: зауә бзаджәр зәриуҳрә куәд щІатәкъыми, псоми я напшІэ тельт ди цЫыхухәм абы щагъәлъәгъуа лыгъэр, ди къәралыгъуәм и текІуәныгъәшхуәкІэ ар зәриухар.

Фочыр пхъІІещІэ зыхъуэжа мэкъумэшыцІем, танкым къельэу, тракторым тетІысхъэжа лэжъакІуэлІым, зауэм и шынел хъэльээр мамыр фащэ псынщIагъуэкІэ зэзыхъуэкІа дэтхэнэ зыми, жэш-махуэ минрэ щиплІрэ пшыкІуйкІэ абы я щыб жыр блыну къидэта гуашІэрылажъэхэми, цЫкІуми-инми, псоми, псоми я хъуэпсалІэ нэхъин дыдэр зыт: гугуехърэ псээпшлхъэпІэкІэ къазэужа мамыр дунейр зы мацуэм нэхърэ къыкІэлтыкІуэм нэхъ дахэ, нэхъ быдэ, нэхъ бжыыфІэ зэращІынырт. ИкІи псоми зэдай хъуа а гуращэ лъагэм цЫхухэр зэришалІэрт, зэригъэубыдырт, зэш зэхуицІырт, дэрэжэгъуэ ини къаритырт.

Ар цЫхухэм я нэгум къицьрт, я ІуэхущІафэм, я зэхуцытыкІем хэплъагъуэрт. Зи нэгу щІэмымкІам и фІещ пхуэцІынкым Къэбэрдей уэрамым а зэманым цЫхуу щызэблэкІыу щытар зыхуэдизыр! ЛэжъапІэ ІэнатІем Іутхэри, нэхъ жыкІэфекІэхэри, студентхэри, еджакІуэ цЫкІухэри, зэрыжайющи, жыри щІэри, пшыхъэцхъэхуегъэзэкІ зэрыхъуу, уэрамым къидыхъэрт, зэрахузэфІэкІкІэ загъэцІэрэшІарэ нэхъыфІыІуэу яІэр ящыгъуу, гуфІэгъуэ мацуэшхуэ зэхуэсым кІуэ фІэкІа къыпхуэмыцІену. ИкІи, гъэцІэгъуэнракъэ, мацуэ къэс зэрылъагъуми, сый щыгъуу зэжрайэн ягъуэтырт, щІэх-щІэхыурэ адэкІэ-мыдэкІэ дыхъэшх макъ инхэр къицьпхиудырт. Кинои еплъырт, театрим игъэув спектаклхэри благъэкІыртэкъым, нэгъуэцІ нэгүзүгүжыпІэхэри цЫхуншэ хъуртэкъым. Ауэ, хэт дэн щыІами, сый и нэгу щІэкІами, Іэмал имыІэу Къэбэрдей уэрамым къагъэзэжырт. Сый щхъэкІэ жыпІэмэ, мыйбдэж щыплъагъур кино и киноужт, спектакль и спектаклыжт, – цЫхухэр гуапэу, ІэфІу зэризэхуущырт.

Ар – зауэм и зэман дыджым ипсыхъа, зауэ нэужь лъэхъэнэ хъэльээм нэхъри игъэбыда къару лъэшт, бэм зэдайрэ дэтхэнэ зими и Іыхъэ къыхэкІыу: зи Іур гъущІам псы Іубыгъуэ хуэхъуу, зи лъэр щІэхуар гуашІафІуэ къызэридзэкІыу, зауэм ибэ ищІам адэ-анэу къицхъэштувэу.

Арагъэнщ, Тхъэшхуэм нэмыцІкІэ, Лиуан къэзыхъумар. Арыншамэ, зи адэр зэуапІэ ІэнатІем ІукІуэда, зи анэр пасэу зыІещІэкІа щІалэ цЫкІум дауэ къицІыкІынт пшцІэ зыхуацІ журналист, республикэм фІыуэ къицщацІыху усакІуэ цІэрыІуэ?

ЦЫкІу дыдэхэм яхуэусэу зи гъашІэр зыхъа Маршак Самуил фІыуэ хуэтІорысэ щыхъуам моуэ жиІэрт: «Сэ къысцыхъужыркъым ильэсиплІ ныбжым сыйфІэкІауэ, сыйкъэзыухъуреихъ дунейм сэ сыйэреплъыр а ныбжым ит сабийм и нэкІещ».

Маршак и псальхээр сигу къэзыгъэкІыжар Гъубжокъуэ Лиуан и усэхэрш. Лиуани къигъещІа машІэм къриубыдэу зэи имыхъуэжу зытетар сабий дыдэу и нэгу щІэкІа цЫху зэхуущытыкІэрш, гуапагъэрэ щабагъэкІэ псыхъяуэ щыта цЫху зэрилъытэкІэрш. Ар и ныбжхэм къахэштырт: псом нэхърэ нэхъ Іэсэт, нэхъ щабэт, нэхъ гу пшІанэт, зэи и макъым зригъэІэтыртэкъым, езыри щІалэ ес къуэгъу цЫкІути, и цЫху щІыкІэр еzym екІупсырт.

Лиуан и Іэужьри еzym ешхырыркъабзэц: щабэц, гуапэц. Уи фІещ мыхъууи къанэркъым абы мыпхуэдэу щыжиІэкІэ:

*Сыкъотэдж сыт щыгъу дыгъэ пежъэу,
Дыгъэрщ япэу зэсхыр сэ сэлам,
Си Iуэху псори дахэ дыдэу йожъэ,
Сэ нэшхъыфIэу ар къышысIуплъам.*

ИкIи – дыгъэр езим къызэрыхуэупса нэхумрэ хуабэмкIэ адрейхэм ядэгуэшэну хъэзыру – и ныбжъэгъухэми, и цЫхугъэхэми, уэрамым къышыIущIэ дэтхэнэ зыми (ар хэтуи щырети) зы фЫгъуэ гуэр яльигъэсыну плацIэу псэуа хуэдэш усакIуэр.

*Сытоувэ аргуэрү гъуэггуанэ,
Гъуэгү тетынкIэ си псэм зимыгъэнцI.*

Лиuan и закъуэу ущрихъэлIэр зээмызэххэт: ныбжъэгъу гупым яхэту е абыхэм ящыц зы и гъусэу – арат уэрамым къызэрыхъэ хабзэр. И закъуэ къышынэм деж, ар хуэмышэчу, арыххэу, гъуэгү тевэрт, и ныбжъэгъухэр къильыхъуэу.

И ныбжъэгъухэми я мызакъуэу, цЫху псоми яхузIухат усакIуэм и гур. ИкIи гултытэрэ гуапагъэкIэ зыхуэупсэхэм я бжыгъэр нэхтыбэ зэрицIын Iэмал къильыхъуэрт.

10

*...Лъэр псоми плъэкIрэ нэпхусын?!
Гъуэггуанэ куэди сицIохъуэпсыр,
АрихъэкIэ псори къиплъисын!
Зы лъэIу ныбжъэгъухэм фхузIэнүү,
А зымкIэ сыкъевмыгъешиIэхъу:
ХъэшIанIэ фэ фызыхуэкIуэнум
Шу гъусэу сэ сыздэвмышэнум,
Сэлам схуефхыжи фысхуехъуэхъу!*

Дауи, апхуэдэ цЫху гу пцIанэт Гъубжокуэ Лиuan къигъэна усэхэр зи Iэдакъэ къышIэкIынкIэ хъуну щыта усакIуэр.

Куэд щIауэ гу зэрылъатащи, ауэ къызэрыгуэкI къэхъукъашIэмрэ лэжьыгъэмрэ поэзием и дамыгъэ хэзэльагуэрщ усакIуэр. Псалъэм и хъэтыркIэ, уэрамыр зыхуей хуэзыгъазэ пхъэнкIакIуэм и IэнатIэм «ельэхъшэкIыу» сиц щыIэнкIэ хъуну? ПхъэнкIийрэ сабэрэ – аракъэ псом япэу уи нэту къышIыхъэр апхуэдэ лэжьыгъэм ущегупсыым деж? Ауэ ар – поэзием пэжыжъэ цЫхум и Iуэху еплъыкIэу аркъудейщ.

Мис усакIуэм абы хилъагуэр:

*Абы и дежщ къышежъэр япэу
Пицэдджыжысъым зигъешиIэрэшиIэныр,
Къуалэбзу цЫкIухэр жьшуэ, гуапэу
УэрэдкIэ махуэм ныIушIэныр.
... Куэд хуейш къихъэным дыгъэр уэгум...
Игуэшу щIидзэмэ и бзийхэр,
ПхъэнкIакIуэм къабзэ ищIа гъуэгум
Ар ирикIуэнүүщ лъапэнцIийуэ.*

Ди къуршхэр, бгыхэр усэбзэктээ зымыгъэфийн бгырыс усаклуу щылаудаа щылаудаа къыштэктэй. Нтээ, а псоми жамылаа зы щтэ гуэр, я гупсы-сэр здынэмиса, тхылъеджами щтэшыгъуэ къышыхъун гуэр иджыри щылаудаа хууну? Ауэ сыйти щылаа, апхуэдэ къильыхъуэну къалэн зыхуэзигъэувыжа цыхур щыусаклуум деж!

Абы и щыхъэткъэ мы сатырхэр:

*Зэлъаш, я наатээр,
Мэгүпсысэ,
Блэктээ зэманыр щтэтиш я нэгү.
Абыхэм я щхъэр тхүуами уэсү,
Үеджам, къоджэжсыр
Хүуакъым дэгү.*

(«Къуршхэр плъырщ»)

Гъубжокъуэм хузэфийоки сатыр зыщыплактээ теплъэгъуэ псо уи нэгу къышигъэувэну:

*Иэплаклуэшхуэу удз дахэр зэклуужу
Фызым и бгъэм щтэлъиш, сабий гъэфийну,
Пфлощыр сабийр зейм емыдэллуэжу,
Блэктээ заныхуидз, я Иэплээм клуену.*

(«Бэзэрьим»)

11

Лиuan и сабиигъуэр, нэхъ тэмэму жыпийэмэ, сабиигъуэ имылар, ауэ зэмандыгъэувэну:

*Бын игтэджэгүү сэ адэ слъэгтуум,
Сыгыну уи дей къээгъээжсырт.
– Мамэ, си напэ дэнэ здэклуар? –
Жысийэм щхъэусыггуэ къэплъихъуэрт.*

– Си нсэ, умыгъ... къэклуэжынц... модэ клуаш, –
Си щхъэм къыдэплъэрт Иэр щабэу.

«Къауц щхъэнтэ» усэри анэрц зытеухуар. Зауэ гуштэгъуншэм фызабэ иштияа, зи щалэ закъуэр «бадзэ тримыгъэтлихъуэу» зыптияа анэр езыри гъаштэ ктэшти. Ари пасэу ктэлъыклюэжаш унагъуэ насыпым гу щызымыхуа и щхъэгъусэм. Дунейм ехыжын и пэ, «тэктээ-тэктээхъуэу, бзу хабзэу, къауц зэхуихъэсурэ», и къуэм щхъэнтэ хуишти. А щхъэнтэр анэм и фэеплъуи къэнэжыркъым, усаклуум абы делъагъу анэм и хъэл:

*Си гүүэлъитээм сыйт щтэтиш
Үэ уис ущхъэукъуэу...
Сэ сөжьеуэ сыйкъэтмэ,
Анэм ешхуу, уигу ныкъуэу,
Укъыспэлъэр
Жэш ктэхъыр хоклюатэ.*

УсакІуэм и дежкІэ адэжь фэеплъиц адыгэ хэкужым щыкІ жыгхэри:

*ШигъесыскІэ жыыбгъэм я күудамэр,
Ди бзэкІэ Йушацәу сэ къысфІошІ.
(«Шэпсы и Йофэм»)*

Жыгхэми я закъуэкъым – бзухэри адыгэбзэкІэ мэпсалъэ:

*... Абдежым къоІуэ си тхъэкІумэм
Мы си гум хыхъэу сэ зы макъ,
Бзу зэнэджэжхэм я макъамэм
Къыхоц ди псалъи, сещІ хъэшыкъ.
Щимычэу жиІэу: «Псы сыйхуолІэ!»
А бзухэм зы бгъэгутль ящІыгъуц,
Дакъикъэ къэс къытрегъалэ,
ИтІани, зэи имыуҗэгъу.
(«Псы сыйхуолІэ...»)*

Шэпсы (Туапсе къалэм пэмыйжыжъэу Ахын хэлъадэ псы цЫкІуц) мыпхуэдэу зыхуегъазэ усакІуэм:

12

*Уахуээшкъэ адыгэ шууеййуэ
Уи псы Йофэм щепсыхыу щытам,
Ези щхъэцыр лъэдакъэтэм тэуэу
Псыхъэ къакІуэу уи Йофэм Йутам?
Ноби, анэм къыкІэрыхуа шыщІэу,
Ахэм уакІэлъыжэурэ уошыиц,
Шэпсы цЫкІу,
ШІэ щІэткъым уэ уигу щыщІэм,
ШумыгъуэткІэ абыхэм ящыиц.
(«Шэпсы и Йофэм»)*

Мы тепльэгъуэ гукъинэжыр усэм и кІэухыу щытами хъунут. АрщхъэкІэ нэгъуещІ зы тепльэгъуи (мис иджы кІэухыу) абы къыкІэлъокІуэ:

*Зэуэ къуедзри аркъэну толькъунхэр,
Тенджыиз ФыщІэм укъегъэувыІэж,
Шогъетыжри шууейхэм лъыхъуэныр,
Нэшхъеий укъехъуауз зошиІэж.*

«Автобус къэувыІэпІэм деж» усэм къегъэжъапІэ хуэхъуар зы «мыхъэнэншэ» дыдэ гуэрщ: и адэр зы къэувыІэпІэ закъуэкІэ автобусым блишащи – щІалэ цЫкІур «зэгүэуду» магъ. Ар зыльтагъу усакІуэм и нэгу къыщІохъэ сабий мелуан бжыгъэхэр адэншэу къэзыгъэна 1941 гъэ мыгъуэжъыр, зеиншэ хъуа сабийхэм я гъы макъ гушЦыхъэри зэхех. Мыпхуэдэуи жеІэ:

*Абы щыгъуэ мафІегүхэм я Іугъуэу
Ди адэхэм я нэкІур зыгъепшкІуар
Нобэм къескІи хэлъкъэ атІэ тхъугъуэу
Фызабэхэм я щхъэм къыхэнай!..*

УсакІуэр зэрагъэунэхур рифмэ тэрэфарэкъым е зэшІэжыгуэ ехъэжъакъым (мыбыхэми езыхэм я къалэн пыухыкІа усэм щагъэзащІэ пэтми). УсакІуэр зыхуэдэр къэзыгъэнахуэр абы уи пащхъэ къригъэувэ тепльэгъуэхэрш, а тепльэгъуэхэм уи гумрэ уи псэмрэ къышагъэуш гупсысэхэрш.

Хъэзабымрэ бэлыхыимрэ хэмыхыкІыурэ зи щхъэр къетхъуха фызабэхэм я къекІуэкІыкІэм и хъыбар гущІыхъэр псальэ къызэрыгуэкІ дыдэхэмкІэц къызэрыгүэтар. Ауэ нэхъышхъэр а псальэхэр зыхуэдэракъым. Нэхъышхъэр – ди анэхэм псэкІэ ягъэва трагедиер гуимыхуж тепльэгъуэу уи пащхъэ къизыгъэувэфын Іэмал усакІуэм къызэригъуэтырш. Мыпхуэдэу жыпІэми пцІыупс урихъуну къыщІэкІынкъым: тепльэгъуэ гукъинэж, зэгъэпшэнэгъэ е гупсысэ щІэшыгъуэ гуэр ущримыхъэлІэ Лиуан и ІэдакъэцІэкІхэм яхэткъым.

Гъубжокъум и усэ нэхъыфІхэм ящищ «Си лъахэ – си узд дахэ», «Адыгэ шы фІэдзапІэ», «Налшык» кхъухь», «Шэрэдж толькъунхэр», «Тенджызым сэрэ дызэшІыгъу», «Тенджыз хабзэ», «Насып иІэкъым гужьеим», «Къуршхэр плъырш», «Шэпсы и Іуфэм», «Къауц щхъэнтэ», «Автобус къэувиІэпІэм деж», нэгъуэшІ куэдри.

Лиуан, къыпачауэ еzym ещхыркъабзэу, гушыІэ гуали хэлтъ.

Си фІэш хъуркъым Лиуан ину, и макъыр утІыпщауэ, дыхъэшхуу зэхэзыха щыІэу. И Іупэр зэтеж хуэдэухъунти – арат зэрыдыхъешх щІыкІэр. Апхуэдэт абы и гушыІэкІэри: тІэкІу машІэу къыпкІэшІэпІаскІуэми, химыгъэхъашауэ, къыпхуэпсэшбэу.

Лиуан, и Іупэр машІэу зэтежу къыпигуфІыкІыу си пащхъэм къит хуэдэу къысцохъу, сэри сыкъыпымыгуфІыкІын слъэмымкІыу, къитетгъээжурэ сыкъоджэж «Үэрэдус гуэрым деж» жыхуиІэ усэ кІэшІым:

*Гүшэ уэрэд бусащи, уэ уогугъэ
Уэрэду щыІэм хъуауэ ар ялей,
Ауэ абы хузошІыр сэ зы дагъуэ:
Сабийр – егъагъ, балигъыр – егъэжей.*

Ди радиом едаІуэ дэтхэнэ зыри қуэд щІауэ щыгъуазэш: Гъубжокъуэ Лиуан и усэ зыбжанэм композиторхэм макъамэ щІалъхъэри уэрэд къыхащІыкІац. Цыхухэм ягу дыхъэри япхъуэтащ а уэрэдхэр: «Уи цІэр Мадинэ хъэмэ Маринэ?», «Лъагъуныгъэр къандесджэгукъым», «НэкІуэж щэбэтым къуажэм», нэгъуэшІхэри.

Зыми хуэмыдэжу тельвиджэ хъуауэ сэ къысфІошІ «Лъагъуныгъэр къандесджэгукъым» уэрэдьыр. Абы ежъу хуэхъуа псальэхэм уатхъэку-пэ, умышІэххэуи дзапэ уэрэду къыпхуонэри, къитебегъээжурэ жыпІэ зэпытиш:

*Лъагъуныгъэр, си псэ,
Ар мыкъандесджэгъу,*

*ДыкъизэрыйбапцІэу
Дыздумыгъэджэгу.*

Гъубжокъуэ Лиуан литературэм и пкъыгъуэ зэмымІэужыгъуэхэм хуэІэижъ, жанр куэдым фІыуэ хэзагъэ тхакІуэт.

ЩІэджыкІакІуэ ныбжыщІэхэм гукъинэж ящыхъуауэ, критикэмү гульытэ хуищІауэ щытащ Лиуан сабийхэм яхуитха рассказ хъэлэмэтхэм.

Апхуэдэу, Гъубжокъуэм хъарзынэу къехъулІэрт гуашІэдэкІ хъэлэлым щапхъэ щызыгъэлъагъуэ лэжъакІуэ пэрытхэм ятеухуа очеркхэр, ди литературэм хуэлажъэ тхакІуэхэм, усакІуэхэм я творчествэм ехъэлІа Іуэхугъуэхэр къыщиІэт и статьяхэр, рецензэхэр.

Абыхэм къадэкІуэу Гъубжокъуэр тэрмэш Іуэхуми хуэхамэтэхэм. Лиуан адигэбзэм екІуу къригъэзэгъяц Пушкин Александр, Есенин Сергей, Тихонов Николай, Гамзатов Расул, Кулиев Къайсын сымэ, нэгъуэшІ классик зыбжанэмии я ІэдакъэшІэкІ тхыгъэхэр.

Сыт тэрмэш-зэдзэкІакІуэм и лэжыгъэм нэхъышхъэ дыдэу хэлтыр? Сэ къызэрысщыхъумкІэ, абы и лэжыгъэр псыхэкІуадэ хъуац, нэгъуэшІыбзэ зыбурыль усакІуэр (тхакІуэр) адигэбзэкІэ нэсу къимыгъэпсэлъэфамэ. А «нэсым» сэ къизгъэкІыр мырац: зэдзэкІакІуэм и лэжыгъэр езы зэдзэкІакІуэм и анэдэлъхубзэм и фацэ щыгъуя япэу дунейм къытехъэу дэ, тхыльеджэхэм, къытфІигъэшІыфмэш.

Апхуэдэ къалэнщ Гъубжокъуэ-зэдзэкІакІуэми зыхуигъэувыжу щытар нэгъуэшІ лъэпкъхэм къаҳэкІа классикишхуэхэр адигэбзэкІэ къимыгъэпсэлъэну мурад щицІхэм деж...

ИкІи а мурадыр Гъубжокъуэм ахъырзэманду къехъулІэрт. Абы и щапхъитІ къудей.

1. Пэж дыдэу, адигэбзэкІэ япэу дунейм къытехъэ хуэдэкъэ мы сатыр жыгъырухэр:

*Сэ соунэти я дежскІэ
нобэ бэр зыгъахъэм, –
ДэнкІэ зыщуплъыхъми
Пльагъур лэжъакІуэжъиц.
КъысщІэнакІэ сфиошыр
Сэ шэмэджи гуахъуи,
– Ей, усакІуэ Ѣалэ,
Уэ улъэш-улъэш?*

АрщхъэкІэ, дызэрьщыгъуазэши, усэр зи ІэдакъэшІэкІыр Есенин Сергейш.

2. Апхуэдэц Кулиев Къайсын фІыуэ ильягъуу щыта и ныбжьэгъуу КІуаш БетІал игъуэ нэмысу дунейм зэрехыжар гушІыхъэ зэрышыхъуар къызыхэш и усэри адигэбзэкІэ къэІуэта зэрыхъуар.

*МыІэрысейр къыщыгъагъэм
Хэт и Иэ ѢыІэм пиупщІт?
Гъатхэ жэш дахэу мазэгъуэм
Дауэ къуршишыр ужэшІт?*

Езы Лиуан и тхыгъэ куэди нэгъуэшІыбзэхэмкІэ зэрадзэкІаш.

Гъубжокъуэм и творчествэм теухуауэ статьяхэр, рецензэхэр ятхащ Баруздин С., Янин Э., Махаринская Г., Тхъэгъэзит З., Шэвлокъуэ П., ЙутІыж Б., Къагырмэс Б., Бицу А., Борэн Ч., Гъут I., нэгъуэшІхэми. А псоми къызэрыхагъэбелджылыкІащи, усэныр зи натІэу дунейм къитехъя цЫхут Лиуан.

КъЭЖЭР Хъэмид,
филология щІэнныгъэхэм я кандидат,
усакIуэ

НАСЫПКІЭ НОБИ КЪЫДДОГУАШЭ

*Сэ згуэшт насытыр сыйымысхъу,
ХэзгъэшIуи хъэдээ къысцымыхъут;
КъызэмыльэIуми яIэшIэслхъэт,
КъызэлэIуаи сымыгъэшIэхъут.*

Гъубжокъуэ Лиуан

Гъубжокъуэ Лиуан усакIуэ нэхъ псэ пIацIэ дыдэхэм ящи-
щу ди литературэм къыхэнащ. «Дэтхэнэ усакIуэри псэ пIацIэш»
жызыIэни щыIэнщ, аүэ абыхэмии яхэтш дунейм и къехъугъэ псори нэхъ
куууэ зыхээзыщIэхэр, гурэ псэкIэ зыгъэвхэр. Апхуэдэхэм я гъашIэр
гъэунэхупIэ зэфээзэшщ, лъэпоцхъэпохэмкІэ гъэнщIаш.

ДэкIыгъуэ задэм хуэдэт Гъубжокъуэм къигъэшIа лIэшIыгъуэ
ныкъуэр: и гъашIэ машIэм къриубыдэу абы гугъуеху куэд игъэунэхуну
къыхуиухат, икIи абыхэм япсыхъащ усакIуэм и дуней еплъыкIэмрэ и
зэхэшIыкI-гupsысэмрэ. 1980 гъэхэм икухэм критик Iээз Сокъур Мусэр-
бий пэжу гу зэрылтиатащи, «гушIэгъумрэ гумащIагъ щабэмрэ бжыппэр
щIыгъщ Гъубжокъуэ Лиуан и лирикэм». Апхуэдэ гурышIэхэр усакIуэм
и псэм къыцызыгъэушар зэрысабийрэ и нэгу щIэкIа Iуэхугъуэхэрщ,
фызабэу къэна и анэ закъуэм нэхъ гурыфIыгъуэ имыIэу къызэрытэ-
джарщ. Аращ анэм и образыр Гъубжокъуэм и усыгъэм тепщэ щыхъуныр
къэзыхэкIари. Анэм и гу пIанаагъэр, щабагъыр, быным хуйIэ лъагъу-
ныгъэ куур лъабжэ яхуэхъуащ «Си анэм», «Къауц щхъэнтэ», «Кхъуей-
жьапхъэ», «Согъэджэгу облигацэ», «Насып иIэкъым гужьейм» усэхэм,
«Анэм и нэпсхэр» балладэм, «Насыпгуэш», «Иужьрей мыIэрысэхэр»
поэмэхэм – Лиуан и анэ Лиххэ хуигъэпса фэепль мыIуэдыжынхэм.

«АдэIэ щабэр и щхъэфэм къитеIэбэну» зи насып къимыхъа
усакIуэм и гъашIэм щынэхъыщхъэр, гурыфIыгъуэ щIэ «анэ гумащIэ
бзэ Iэфиырт». Анэм и фэепль тельтиджещ Гъубжокъуэм и зы усэм къы-
хэш къауц щхъэнтэр: ар зыщIа анэм хуэдэу гуалэш, хуабэш, щабэш, и
къуапитIыр къишийуэ IэплIэ къришэкIыну къэльяIуэ хуэдэ, пIэкум
исщ, езы усакIуэри къауц щхъэнтэм, анэм и фэ ирепльри, псэ зыIутым
хуэдэу, йопсалъ:

*Къауц щхъэнтэ фэеплъ,
Уэ узиIеш тIэшхъагъу.
Согъэтини –
Сешам, щхъэр узогъещIыр.
Пхэльщ анэIэ хубагъи,
Анэм Iэр къысщIиIыгъэу
Сэ и куэщI зизгъещIауэ
КъысфIошIыр.*

(«Къауц щхъэнтэ»)

Апхуэдэ Иэмалыр – къэгъэпсэуныгъэр – усакIуэхэм куэдрэ къагъэсэбэп хабзэш усэм и купщIэр нэсу щIэджыкIакIуэхэм зыхрагъэщIэн папщIэ. Абы и сэбэпкIэ зэфIэгъэува мэхъу дэтхэнэ художественнэ тхыгъэми и лъабжьэу щытыпхъэ психологияизмэр. Абы и лъэныкъуэкIэ къапщтэмэ, къэбэрдей литературэм зыужыныгъэ нэхъ щигъуэтар зауэ нэужырыц, хэхауэ 50-60 гъэхэрц. Ди литературэм цIыхупсэм и зэхэльыкIэм, щытыкIэм, цIыхум и гурыгъу-гурыщIэхэм нэхъ тегъэпсихъяуэ хэтыр Нало Ахьмэдхъан и «Псыхъэ нанэ», Гъэунэ Борис и «Уэ къэкIуэж закъуэ, папэ» рассказхэрц. Нэхъ иужыкIуэкIэ психологизмэм зыужыныгъэшхуэ щигъуэташ новеллэ жанрым, псом хуэмыйдэу къыхэгъэшыпхъэш Нало Заур и «Хъэбалэ и пхъэ гуашэр». Зи цЭ къитIуа тхыгъэхэм ябгъурыбгъэувэ хүнущ анэмрэ бынымрэ зэрызэпшицIа къуэпсыр езы ажал дыдэми зэрыхузэпымычыр къэзыхэш «Къауц щхъэнтэ» усэр. Абы Гъубжоккуэм художественнэ Иэзагъ хэлту къышигъэлъэгъуаш псэхэм я зэпшицIэныгъэр, бзэ дахэкIэ къэIуэтарэ образ-нэшэнэ (образ-символ) лъэшкIэ щIэгъэбидэжауэ. Анэм тухуа нэгъуэшI зы усами апхуэдэ образ-нэшэнэу къыхош усакIуэм и анэм хэт нэхъри нэхъ ИэфIу хуипщэфIу щита адигэ шхыныгъуэр – кхъуейжъапхъэр:

*СIухуаш сэ цIыхуфI куэдым я шхын Iэджэ,
Абыхэм фIыщIэ или лъызогъэс,
Ауэ си анэр сызэримыIэжре
Сихыжакъым сцихъуу кхъуейжъапхъэ гунэс.
(«Кхъуейжъапхъэ»)*

Гъубжоккуэ Лиуан и усыгъэм щытепщэ образхэм ящыщ ПСЫР: къуршыпсыр, псыIэрышэр, псыежхыр, гүэллыр, тенджызыр, хыр. КъухьэпIэ къэралхэм псыр къазэрыщыхъур ди лъэпкъ зэхэшIыкIым техуэркъым: абыкIэ псыр къэукъубайрэ дунейр зэтезыкъутэ къару емынэу, шынагъуэу – псыдээу – цIыхухэм я зэхэшIыкIым хэпщац. Ди къэралымкIэ, къапщтэмэ, хэхауэ ди лъэпкъым и дежкIэ укъэIбэжмэ, псыр гъашIэм и нэшэнэш, адигэ псальэжым зэрыжиIэщи, «псыр псэхэлхъэжщ».

Псым и образымкIэ Гъубжоккуэм и усыгъэм гупсысэ зэмьлIэужыгъуэхэр къэгъэлъэгъуа, гурыщIэ зэхуэмидэхэр къэIуэта щохъу. Псалъэм папщIэ, абы и усэхэм псыр (нэхъыбэрэ тенджызыр) зэм лъагъуныгъэ къабзэм и нэшэнэш («Тенджыз Iуфэм», «Тенджызым дэрэ дызэшIыгъуу...», «ШыгъушыпIэм хэлтыц тенджызыр...», «Псынэм и лъагъуныгъэ»), зэм дунейр къизэриухуэрэ гъашIэм къидекIуэкI хабзэ

ткІийхэр къызытещ гъуджэц («Тенджызым сопсалъэ», «Тенджыз хабзэ», «Бдзэжьеймрэ тенджызымрэ», «Тенджыз, тенджыз, зэзакъуэ щхъэ уемышрэ...», «Тенджыз толькъунхэм зэдащIыр шыгъажэ...», «Хышхуэ Мамыр...», «Псы сыхуолIэ»), зэми усакIуэр щальхуа икIи и сабиигъуэр щигъекIуа Шэрэдж Iуфэ Iус Жэмтхъэлэ жылэм и фэепльщ («Шэрэдж толькъунхэр», «Нэри пэри ехь, къиуаш Шэрэджи...»).

«Шэрэдж толькъунхэр» усэр апхуэдэ дыдэ фIеңцигъэ иIэу 1961 гъэм къыдэкIа япэ тхылъми езы Гъубжокъуэм и творчествэми зэхэублапIэ икIи гъуазэ яхуэхъуат. А усэм наIуэу къыхоц ищхъекIэ зи гутгуу тщIа нэшэнэр – псыр гъашIэм и щIэдзапIэу зэрыштыр. Усэм и купцIэр къызэңцЭкъуауэ къапштэмэ, псыр фIым, къабзагъэм я цыкIуэц, абы къыдэкIуэуи, Шэрэдж и Iуфэ Iут ГЭС-р зыгъэлажъэу цыхухэм нэхугъэ къахуэзыхь къару лъяшщ: «УоIунцI турбинхэм нарт къарукIи, / Хуогуэшыр нэху унагъуэ къэс, / Быутх ткIуэпс плащэр, хъуауэ хъуаскIэ, / Уи къуакIэ цыфIхэми лъоIэс». УсакIуэр щIохъуэпс апхуэдэ къару зэрамыщIэж – цыхухэм яхуэшхъэпэн, ягу дыхъэн – и усэхэми къалыкъуэкIынү:

*Шэрэдж, гуащIафIэу уи толькъунхэр
Зэрьтелажъэм ешхъу бэм,
Арат си усэм и сатырхэр
Хбуамэ си лъэпкъым хуэшхъэпэн.*
(«Шэрэдж толькъунхэр»)

17

Образ ухуэкIэкIи, художественнэ къэIуэтэкIэкIи, зэрытха бзэки Лиуан нэхь къехъулахэм ящищ «Шэпсы и Iуфэм» усэр. Шэпсы ТIуапсэ къалэм пэгъунэгъуу тенджыз ФIыцIэм хэлъадэ псы цыкIуц. Ар машIэу утхъуауэ, и плъыфэкIэ шэм ешхъу зэрыштырщ апхуэдэ фIеңцигъэ игъуэтныр къызыхэкIар. Аращ Гъубжокъуэм щIитхыр: «УкъыщIэж къысфIоцIыр анэ бгъафэм, / Уэ анэ быдзышэу сыйт бдагъуэн?!» Шэпсы и образыр щищIкIэ, усакIуэм эпитет, зэгъэпщэнэгъэ, метафорэ тельиджэхэр къегъесбээп: зэм псы цыкIур «мэз бжэну лъакъуэ псынщIэш», зэм «адыгэш мыгъасэм хуэдэу Iэлщ», зэми адыгэ штууейуэ и Iуфэм щепсыхуу щытахэм «анэм къыкIэрыхуа шыщIэу, якIэлтыжэурэ мэшьщ». Мы усэми псыр фIым и лъагъуэхэшу къыщегъэлъагъуэ усакIуэм.

Дэтхэнэ усакIуэ нэсми хуэдэу, Гъубжокъуэ Лиуан и лъэпкъ зэхэшIыкIыр лъагэт, Хэкум, къыщалъхуа щIыналъэм хуйIэ лъагъуныгъэр куут. Абы и щыхъэтщ «Хуитынгъэм и хадэ», «Си лъэпкъым», «Къуршхэр плъырщ», «Iуашхъемахуэ», «Адыгэ шы фIэдзапIэ», «Адыгэ уанащIэхэр», «Шыгъажэм», «Псалъэр Налшыкщ», «Налшык» кхъухь», «Лъахэм и щIыхуэ», «Си жылэжь», «Жэмтхъэлэ», «Сыщалъхуа къуажэм командировкэ» усэхэр, нэгъуещIхэри. Псом хуэмыйдэжу цIэрыIуэ хъуаш композитор Молэ Владимир макъамэ зыщIильхъа «НэкIуэж щэбэтым къуажэм» усэр. Ар щальхуа щIыпIэм, Ыхъыххэм яхуээша псэм и къыхуеджэнэгъэш: хущIэмыххэ зэпыту зи гъашIэр кIуэ усакIуэм и псэр дэуэгъу къыхуэхъу хуэдэш, и адэм и пщIантIэжым, и анэм и фэепль жылэжым игъээзэжыну:

*НэкІуэж щэбэтым къуажэм,
Сэ къуажэр сиғу къэкІаш,
СыхущІемыхъеу жысІэу
Ильэссыр изгъэкІаш.
Бланэ щалъху йокІуэж,
Бланэ щалъху йокІуэж.*
(«НэкІуэж щэбэтым къуажэм»)

Уэрэдыр бэм ягу зэрыдыхам и щыхъетц арди уэрэджыІакІуэ куэдым зэІепахыг зэрыжаІэр. Апхуэдэц ХъэхъупащІэ Хъэсэн, Къашыргъэ Мухъэмэд, ЦокІыл Азэмэт, Бекъул Аслъэн сымэ. Гъубжокъуэм и Іэдакъэ къышІекІаш нэгъуещІ уэрэд зыбжани: «Лъагъуныгъэр къандесджэгукъым» (макъамэр зытхари япэу уэрэдыр зыгъэзэшІари Тхъэбысым Умарщ), «Уи цІэр Мадинэ хъэмэ Маринэ?» (макъамэр Къардэн Хъэсэн ейш), «Удз дахэхэми яІещ цІэ зырыз...» (макъамэр Гъубжокъуэ Ритэ ейш), «Псынэм и лъагъуныгъэ» (макъамэр Къул Амир ейш), «Псалъэр Налшыкщ» (макъамэр Молэ Владимир ейш), «Іуашхъэмахуэ» (макъамэр Молэ Владимир ейш), «Дыгъэм и лъагъуныгъэ» (макъамэр Гъубжокъуэ Ритэ ейш). Гъубжокъуэм и сабий усэхэу «Къэррабэ», «Гушэкъу уэрэд» жыхуиІэхэм макъам э ящІэзыльхъари и щхъэгъусэ Ритэш. «Къэррабэ» уэрэдьыр Тхъэмокъуэ Барэсбий игъэхъэзыра теленэтыным япэ дыдэ щыжызыІар Лиуан и къуэ Алимщ. Гъубжокъуэм и псальэ зыщІэлъ уэрэдхэр ди лъэпкъ гъузджэм мыкІуэдыжыну къыхэнаш, ахэр ноби радио-, теленэтынхэм щІэх-щІэхыурэ Ѣлоу.

Гъубжокъуэ Лиуанрэ абы и щхъэгъусэ Ритэрэ сыйт и лъэныкъуэкІи зэакъылэгъут, псэкІэ зэгуэгъут, абыхэм хуэдэт «я псэр зы чысэ ильщ» щыжайари. Лиуан и лъагъуныгъэ лирикэм и фІыпІэш Ритэ хуитха «Щхъэгъусэ» усэр, ар зэцхъэгъусэ псоми я гимн хъуауэ жыпІэми ушцууэнукъым. «Щхъэгъусэ» псальэм и къэхъукІэ-зэхэлтыкІэр ІэкІуэльякІуэу къигъэсэбэпкІэрэ, Гъубжокъуэм гъащІэм и философие куу бзэ шэриуэкІэ а усэм къышциІуэташ: щхъэгъусэр – «щхъэм псэкІэ и гъусэ» цІыхурщ икІи а псальэхэм хуэдэу зэхэжыха къэгъуэтыгъуейш:

*Щхъэгъусэ,
Щхъэгъусэ, –
Цыху Іушт япэ дыидэ
А псальэ зэхэлтыр
Зэгъусэ зыщІар.
Щхъэгъусэ! –
А псальэм бгъуэтынкъым нэхъ быидэ –
Ар жыру псыхъаш,
Ар насыпкІэ гъэнщІаш.*
(«Щхъэгъусэ»)

Усэм и къышІэдзапІэм къышыха «щхъэгъусэ» псальэм тІэу къизэ-рытритгъэзэжым тхыгъэр лъэныкъуитІкІэ ирегъэфІакІуэ: яперауэ, усэм и ритмикэр макъамэм хуэдэу зэхэпхыу ешэшІ, нэхъ къеджэгъуафІэ, гукъинэж ешІ, етІуанэрарауэ, нэцэнэ (символикэ) и лъэныкъуэкІэ уепль-мэ, пкъыгъуитІир – «щхъэ» + «гъусэ» – зэхэувэу зы псальэ – «щхъэ-

гъусэ» – къызэррагъещын хуэдэу, цыыхуитын зы гъаштэ гъуэгуанэ зэдыхаш. А псор зэпэлтыгауэ усэ күпшынур, дауи, Тхъэр зэчийкээ зыхуэупса цыыхурц, икти къыхэгъещынур, Гъубжокъуэ Лиуан и тхыгъэ даштэ урысызэктээ зэрадзэктами, «Щхъэгъусэ» усэр зэзыдзэктын къазэрхэмийнтар.

Гъубжокъуэм ди литературэм щыщтэгъуэ образ тельдэгэ къышигъещынур, «Гъуджэшхуэ» усэми. Гухэль зыхуиштэ пщащэм пэлэштэ лирикэ лыыхъужьыр йохъуалсэ мацуэ къэсктэ абы и напэлъагъукээ зызыгъэнтигэ гъуджэшхуэм:

*Къызэрргуэктэ гъуджэшхуэ, зызыгъафтигэу
Фынтуэ слэгъуам и пэш планэтэм дэт,
Сэр нэхэрэ минктэ унэхъ настыгъафтигэу
Уи фтиштэ уэ зыщтынур щынэр хэт?!*

*Уэ уопльэ и нэгу мацуэ къэс си мыгъуэм,
Къыттыгыгыфтигыни и щхъэцыр еухуэн...
Сэ ар зэрызмылъагъум сриштэгъуэу
Ильэсхэр зэрызгъактигээр сыйктэ птигэн!
(«Гъуджэшхуэ»)*

Гъубжокъуэ Лиуан и философие лирикэр зыхэбгъэгъуэщэн щынур, ищхэктэ къызэрхэдгъэштауэ, абы наигэу къыхош усактигэ и гумащыагъэр, и псэ марагъэр. Псэ къабзагъэм и щапхъэш «Си ляхэ – си удз дахэ», «Гуфтэгъуэм гуаэр и лъэпагыщ...», «Шэхэмрэ хъэдзэхэмрэ», «Нартыху закъуэ», «Бдзэжье», «Хы тхъэрыкъуэхэр», «Ныбжъэгъур сиигэ щиэгъэкъуэнүэ», «Хыхыаш щын хуабэр...», «Хыиджэбз щиыгыгыфтигыни и щхъэцыр еухуэн...», «Автобус къэувыгэйтэдэг» усэхэр, нэгъуэштигэри. Сыт хуэдэу псэ плащтигэ уштын хуейт «Сэ уэшхым куэдрэ сиуфэнтигэ...» усэр птхын паптигэ?! Усэм и лирикэ лыыхъужьыр зыуфэнтигэ уэшхым гукъанэ хуиштигэ, абы «вагъэр игъэнтигэ»; и гэпэм къыхэуа розэ бандами губгъэн хуигэкъым «гъэгъахэм я хъэтырктигэ». Цыыхугъэ нэсэм и щапхъэш усэр зэриухыж едзыгъуэр:

*Мэз бжэным фочыр езгэтиштэ,
Зиктигэхкүр схуущтигэчакъым:
Щиэжье абы киэлтигыщар
Зеинш щиын слэгтигэхм.
(«Сэ уэшхым куэдрэ сиуфэнтигэ...»)*

Гъубжокъуэм и Иэдакъэ къыштигэтигэ тхыль куэд. Абыхэм ящынур «Ди къуажэ щиалэ цыыгыгэхэр» (1960), «Пионерым и лыгъэ» (1964), «Насыгтуэш» (1970), «Жэшт гупсысэхэр» (1973), «Зэманым и джэр-пэджэж» (1977), «Пули и зёрна» (1977), «Къэррабэ» (1979), «Солнечная сторона» (1984), «Эхо Эльбруса» (1986), «Дыгъантигэ» (1987) тхыльхэр, нэгъуэштигэри. Ахэр щыхъэт тохъуэ Лиуан балигхэмийн сабийхэмийн гуээхэрэхэмийн тахам.

2013 гъэм «Эльбрус» тхыль тедзаптигэ къыштигэтигэ «Псэухэм паптигэ сопсэу» тхыльхэр. Абы щызэхуэхъэссыжац Гъубжокъуэ Ли-

уан и гъашІэмрэ и творческэ гъуэгуанэмрэ теухуа тхыгъэхэр, и усэхэр (адыгэбзэкІи урысыбзэкІи), усакІуэм тыгъэ къыхуаша тхылъхэм къыхутратха тхыгъэ кІэшІхэр, ныбжъэгъухэм къыхужаІа псалъэ гуапэхэр, абыхэм я гукъэкІыжхэр, апхуэдэуи езым теухуауэ ятха усэхэмрэ балладэмрэ. Тхылъым и гуэлъхъэну къоکІуэ Гъубжокъуэм къыхуагъэфэща щІыхъ тхылъхэр, дипломхэр.

Адыгэ псалъэжым «Фы щІэи, псым хэдзэ» жеІэ, «къыпэ-кІуэжынум ущымыгугъыу, псанэ щІэ» къригъекІыу. Ауэ цыхум дунейм щилэжь ІуэхуфІхэр псыхэкІуадэ хъуркъым. Зи ІэужыфІым пщІэ нэс къызыхуихъахэм ящищ Ѣубжокъуэ Лиуани. УсакІуэ зэчифІэм и цІэр ноби цыхухэм ятурылъщ, и тхыгъэхэм зэІэпахуу йоджэ. Абы и щхъэусыгъуэри гурыІуэгъуещ: и зы усёми зэрышитхыгъащи, ар зэи щІэхъуэпсакъым и щхъэ закъуэ насыпым – усакІуэр игъэпІейтейрт лъэпкъым и къэкІуэнум икІи игъещІагъуэрт «уи щхъэ си щхъэ нэхърэ – си щхъэ гуэр» жыхуаІэр зи псэукІэ зэрышыІэр:

«СяужськІэ хуейми удзи къремыкI...» –
ЖиІат, жи, цыиху Iеї гуэрым,
ЩылІэм щыгъуэ.
СызэрыцІыкIурэ си гум зэи имыкI
А псанэ Iеїхэр – ноби сроцьгъуэ.
Ар дауэ цыихум и жъэ къыжъудыукI:
«СяужськІэ хуейми удзи къремыкI...»

20

Гъубжокъуэм и псэ зэхэлтыкІэри и дуней еплъыкІэри нэгъуэшІт:

Уэих къоиш,
Е цыІэрылъхъеу уэсыр къос –
Ди щІылъэр щремышІэ зэи удз дахэ!
Ажалыр бжээм нэхъ благъэш –
Хъумэ къэс -
«Си ужъыр махуэ пхухъу...» –
БжызоІэ, лъахэ!

КъызыхэкІа лъэпкъым зи гъашІэри зи гуашІэри щхъэузыхъ хуэзыщІа усакІуещ Гъубжокъуэ Лиуан.

Хъэвжокъуэ Людмилэ,
филология щІэнүгъэхэм я кандидат

21

СэмэгумкIэ къыщыщIэдзая: тхакIуэхэу Гъубжокъуэ Лиуан,
Шортэн Аскэрбий, Къагырмэс Борис, Арбузов Игорь,
Хъэх Сэфарбий сымэ. 1974

СэмэгумкIэ къыщыщIэдзая: тхакIуэхэу ЩоджэнцЫкIу Iэдэм,
Гъубжокъуэ Лиуан, Мысачэ Пётр сымэ. 1966

Сәмәгүмкің көңілдіктерінің
Шәвқұлы 1983

22

УсақІуәхәу Гъубжокъуә Лиуанрә Тхъәгъәзит Зуберрә,
я үшінші жылда Ритэрә Күшкәрә я гүсәу. 1987

Гъубжокъуэ Лиуан хужаIахэм щыщ пычыгъуэхэр

УсакIуэ цIэрыIуэ Гъубжокъуэ Лиуан и къалэмымпэм къышIэкIаш гупсысэ куукIэ гъэнщIа усыгъэ купщIафIэ куэд. Ахэр хабжэ къэбэрдей поэзием и фIыпIэм.

КЪЭРМОКЪУЭ Хъэмид,
критик
2007

ПсэкIэ зыхимыщIауэ, и псэм кыыбгъэдэмымкIауэ Лиуан зы сатыри итхакъым.

Лиуан и хъэтIыр, и макыр нэгъуэцIхэм яхгэгъуэцэнкIэ Іэмал зимыIещ. Абыхэм яхэль гурыщIэм, гупсысэм укъызецIаIэтэ къудей-къым, атIэ цIыхугъэми дунеягъэми пыщIа къэхъугъэхэм кууэ урагъэ-гупсыс. Еzym игу хэшIу зэритхыжауэ, адэIэ щабэ жыхуаIэр зи щхъэ-фэм къытэмыIэба, гу щимыхуэу зи анэр пасэу зыфIэкIуэда усакIуэм и машIэкъым цIыхур зыгъэгумащIэ, гущIэгъулы зыщI, нэщхъея-гъум и ныбжь машIэ зытель, плъэмымкIыу уи нэпсыр къышIэзыху усэ гумащIэхэр. Лиуан къышIэна усэ тельыдджэхэр адыгэ усыгъэм лъэужь дахэу къыхэнаш, тхылъеджэхэм я гум гуапэу къинаш.

ШЭВЛОКЪУЭ Пётр,
критик
1992

23

Сокъур Мусэрбий гу зэрылъиташи, «гущIэгъумрэ гумащIагь ща-бэмрэ бжыыпэр щаIыгъыц Гъубжокъуэ Лиуан и лирикэм». Абы щыхъэт тохъуэ щIалэгъуэм, лъагъуныгъэм, ныбжъэгъуэм, дыкъэзыухъуреихь дунейм теухуауэ итха усэхэри, и уэрэдхэри. Ахэр зэи жыы хъунукъым, яхэль гурыщIэ къабзэр цIыху псоми я дежкIэ лъапIэщи, лъагэщи.

Лиуан и Иэдакъэ къышIэкIауэ адыгэбзэрэ урысыбзэкIэ къыдэкIа тхылъхэр ди лъэпкъ щэнхабзэм и пхъуантэдэль мыкIуэдыжыну дунейм къытенаш.

КЪАГЬЫРМЭС Борис,
Къэбэрдей-Балъкъэрым и цIыхубэ усакIуэ
2012

Поэзие – аращ Гъубжокъуэ Лиуан псэуху жиIа уэрэдым зэрэджэр. Поэзиер ар Тхъэм цIыхур гъунэгъу зэрызыхуишI Іэмалц. Иещэ нэщэнэхэр тепщэ щыхъту зэманихэм деж пшэхэм щIахъумэ дыгъэш. Дунейм и фIымрэ и Иеймрэ зэхээзымыхуфхэм къапхугурымыгъэIуэн икИи пхузыхемыгъэцIэн тельыдджэш. Ауэ, Тхъэм и шыкуркIэ, щыIэш, Лиуан хуэдэу, а дыгъэр ноби зи гум къышезыхъэкI цIыхухэр. ИкИи щыIэнуш.

ИУТЫЖ Борис,
Къэбэрдей-Балъкъэрым и цIыхубэ тхакIуэ
2004

Гъубжокъуэ Лиуан и рассказхэр гуашIафIәш, ахэр хуэузәшIащ сабийхэм гъашIәр зэхегъәшIыкIыным, аүэ щыхъукIә, фIым хуэущиним. Псом ящхъэрачи, ахэр купшIафIәш, сабийхэм я гушIәм лъэIәсу художественнэ пэжагъ яхэлъщ, тхакIуэм и псальхэр еджакIуэ цIыкIухэм я гумрэ я псэмрэ дохъэ.

БАРУЗДИН Сергей,
тхакIуэ
1978

... ИгъащIәм Лиуан умыльэгъуами умыцIыхуами зыхыумыщIэнкIә Иэмал зимыIәш абы и тхыгъэхэр псэкIә куэд зыгъэва, гугъу ехъа, аүэ гу щабэ, Iущабэ цIыхум, губжърэ дыджрэ зымыщIәм и ИэдакъәшIәкIыу зэрыштыр. Лиуан усакIуэт – усакIуэ дыдэт, и ИәшIагъәкIи, и дуней тетыкIәкIи.

КХЬУЭИУФЭ Хъэчим,
тхакIуэ, критик
1997

24

Гъубжокъуэ Лиуан и цIәр куэдрэ зэхэсха, и тхыгъэхэм седжа нэүжыщ езым сыщихуэзар. Гъубжокъуэр куэдым къацIыху усакIуэ хъуат, университетым щеджарт. Зэгуэрым абы срохьэлIә тхыль цIыхIу гуэр иIыгъыу. «Дапшәш уэ езым уи тхыль къышыдэкIынур?» – соупшI. «Куэд иIэжкъым сысейри къышыдэкIыным», – жеIә Лиуан.

Пэжуи, куэд дэмыйкIыу дунейм къытехъац Гъубжокъуэм и япэ усэ тхыль цIыхIур, «Шэрэдж толькъунхэр» зыфIишар. ТхыллыфI хъуат ар, усэфI куэди итт.

ЦIыху щабхэр, Иэдэбхэр куэдрэ псэууэ жаIә. Аүэ Лиуан гъашIә кIыхх хъуакъым. ИтIани ар ноби къытхэтым хуэдэш, тIыгъущ и усэхэр.

ХъЭХ Сэфарбий,
тхакIуэ
1995

ГъашIә кIәшIт Гъубжокъуэ Лиуан, аүэ зэрыпсэуа зэман машIәми абы куэд хузэфIәкIащ. ХузэфIәкIащ и лэжыгъэм хуэпэжти, хуэлIижти, и гъашIәри и гуашIәри щIыхх зыпыль Iуэхугъуэм триухуати.

Абы и тхыгъэхэм гъашIә кIыхх иратынуц япкъыриль гупсысэ куухэм, я идеино-художественнэ гъэпсыкIәм, я гъэсэнгъэ-ушиинигъэ мыхъэнэм. УсакIуэм и тхыгъэ нэхъыфIхэр лъэпкъ хабзэм, лъэпкъ гъашIәм щыщ Iуэхугъуэ нэхъыщхъэхэм тэухуац. Арац ахэр мыкIуэдыжын зыщIыр, цIыхугум дэзыгъэхъэр, цIыхупсэм езыгъэхуэбылIэр.

АБАЗЭ Албэч,
иIэнныгъэлI, литературэдж
2014

Жъантэ

Гъубжокъуэм и акъылри и гупсысэри хуигъэлэжьаш усакIуэ псэ хъэлэлым дежкIэ нэхъ лъапIэ дыдэу къэлъытапхъэм – лъэпкъым и но- бэмрэ и дыгъуасэмрэ зэпыщIэнным, абы и пщэдэй махуэр убзыхуным, ар хъуэпсанIэ ин дэтхэнэ зы цIыхуми хуэцIыным.

Нобэ ар къытхэмтыжми, езыр ди гъусэм хуэдэу, тхыльеджэхэм тIэцIэльщ абы къыщIэна и художествениэ тхыгъэ нэхъыфIхэр зэрэйт тхылъхэр. И IэдакъэцIэкI купщIафIэхэмкIэ усакIуэр хэтиц цIыху- гъэмрэ гуапагъэмрэ дунейм тепцэ щыщIыным.

ЕРЖЫБ Аслъэн,
педагогическэ щIэнныгъехэм я кандидат
1998

Гъубжокъуэм и тхылъхэр къыгуэхыпIэ имыIэу епхащ абы и гъащIэм, и щыIэкIэ-псэукIэм. Ар зэи тетхыхыркъым фIыуэ зыщымыгъу- зэ Iуэхугъуэхэм. Сыт щыгъуи хуосакъ усэм и фащэм, сатырхэм пкъы ящIэту щытыным. УсакIуэр хушIокъу къиштэ темэхэм нэгъуэцIхэм къамыгъуэта гуэрхэр къызэрыщигъуэтыйнм. Ар Iуэху гугъущ, ауэ Ли- уан фIы дыдэу къохбулIэ.

ЩАКИУЭ Марьянэ,
литературэдж
1984

Усэхэр

ГЬУБЖОКЬУЭ Лиуан

СИ ЛЬАХЭ – СИ УДЗ ДАХЭ

«СяужькIэ хуейми удзи къремыкI...» –
ЖиIат, жи, цыху Iеий гуэрым,
ЦылIэм щыгъуэ.
СызэрьцыхIурэ си гум зэи имыкI
А псальэ Iеийхэр – ноби сроцыгъуэ.

Ар дауэ цыхум и жьэ къыжьдыукI:
«СяужькIэ хуейми удзи къремыкI...»

Мо дыгъэ къепсу псоми хуэжумартым
И бзийхэм щыш абы къылъымысарэ!
Къыпхитхъу уэсыр ажэгъуэмэр мартым
Дунейм къыштыхъам ар хуэмыйзарэ!

Ар дауэ цыхум и жьэ къыжьдыукI:
«СяужькIэ хуейми удзи къремыкI...»

Ди пиIантIэм дэзу сэ удз дахэ згъэкIт,
Шыпхъуншэу схьыти,
Шыпхъу къалэн згъэзащIэу;
Гъэгъахэр гъунэгъу Iыхъэу къезгуэшэкIт,
Сэ нэцхъыфIагъэт къайIысхри гуфIапшIэу.

Ар дауэ цыхум и жьэ къыжьдыукI:
«СяужькIэ хуейми удзи къремыкI...»

СошIэж, сэ губгъуэм Iаджэрэ сыкIуаш,
Си пицащэр згъэгуфIэну удз дахэхъэ,
Сэ куэдрэ гуфIэ нэпсхэр къысфIекIуаш
Сыкъеджэу усэ удз къышысIэшIалъхъэм.

Ар дауэ цыхум и жьэ къыжьдыукI:
«СяужькIэ хуейми удзи къремыкI...»

Уэшх къоих,
 Е цылэрьлъхэу уэсыр къос —
 Ди щылъэр щремыш! э зэи удз дахэ!
 Ажалыр бжэм нэхъ благъэш —
 Хъумэ къес —
 «Си ужыр махуэ пхухъу...» —
 Бжызой, лъахэ.

СИ ЛЪЭПКЪЫМ

Лъэпкъ пагэм сэ нэчыхък! э сыхалъхуац.
Киуаш Бетал.

Зи лыгъэ, зи нэмыс зыгъэнэхъапэ,
 Налкъутналмэсми щхъэр хуэзымыгъэшхъ,
 Си лъэпкъ, уэ сыйтк! э нэхъыф! сыйхуэгуапэм? —
 Къэмыхъу гупсысэм сигу щыхимыгъэш!.

Хабзакъым къэплъхуа быным укъигъапц! эу
 Уи напэр щытрихъуэ утыку,
 Сэ къысф! эпщаши уи бын пажэм и цэр,
 Сыхэтц! ар згъепэжынам псэ спытыху.

«Вагъуэ жып! ауэ дыгъэ къэсхыифакъым»,
 Бийм бгъу хэзгъэш! у епи! анэр къэзмыхуа...
 Къызэт Жаншэрхъи, ещху Сосрыкъуэ,
 Сытек! уэдэнк! э хъуми уигу мыныкъуэу,
 Сыхуэш! хъумак! уэ нэмыс къыбдалъхуам.

27

ШЭПСЫ* И ЙУФЭМ

Къуршыпс цык! у,
 Мэз бжэну, лъакъуэ псынш! э,
 Адыгэш мыгъасэм ещху! эл,
 Удыхъэшхми угъми къысхуэмьш! э,
 Хэт къыпхэзылъхъар апхуэдэ хъэл?

Укъыш! эж къысф! ош! ур анэ бгъафэм,
 Уэ анэ быдзышэу сыйт бдагъуэн?

* Шэпсык! э зэджэр Туапсе къалэм и гъунэгъуу тенджыз Фыц! эм хэлъадэ псынш.

Ди адэжъхэм шыр псы щрагъафэм
Ягу урихуу цIэ къыпфIащагъэнц.

ПхуашIащ жыгейм мэзыр цIэфIэш джанэ,
Ар адэжь фэеплъщ — зыщызмыгъэнцI.
ЩигъэсыскIэ жыыбгъэм я къудамэр,
Ди бзэкIэ Йушашэу сэ къысфIошI.

Уахуээшкъэ адыгэ шууейүэ
Уи псы Йофэм щепсыхыу щытам,
Ези щхъэцыр лъэдакъэпэм теуэу
Псыхъэ къакIуэу уи Йофэм Йутам?

Ноби, анэм къыкIэрыхуа шыщIэу,
Ахэм уакIэлъыжурэ уоощыщ,
Шэпсы цЫкIу,
ЩШэ щIэткъым уэ уигу щыщIэм,
ЩумыгъуэткIэ абыхэм ящышщ.

Зэуэ къуедзри аркъэну толькъунхэр,
Тенджыз ФIыщIэм укъегъэувыIэж,
Щогъэтыжри шууейхэм лъыхъуэныр,
Нэцхъеий укъэхъуаэ зошыIэж.

АДЫГЭ ШЫ ФIЭДЗАПIЭ

*115-нэ Къэбэрдей-Балъкъэр
шуудзэм хэту Хэку зауэшхуэм
хэкIуэдахэм я фэеплъу*

Адыгэ пщIантIэм шы фIэдзапIэр
Дэтщ уи гугъенуи щхъэгъэрят,
И Iэпэр уафэм щIиущIауэ
Дыгъэпсыр псоми пфIошI ярит.

Ешауэ блэкIмэ гъуэгурыкIуэр,
Кърегъэблагъэ — ЙумпIэйыгъщ.
Нэцхъеий уэ къакIуэмэ щхъэкIуэр,
Ар син гъэжащи, гуауэр щIыгъущ.

Зауэ махуаеу — щыгъупщакъым —
Адыгэш ЙумпIэу иЫигъар;
КъызэранэкIыу шы лъэ макъыр,
Шууейхэр гъуэгу щытехъэгъар.

Тенауэ и нэр йопль Шыхулъагъуэм —
КъыфIошI бын къэтхэр кърикIуэж...
Псыпыхухэм я шы соку хельагъуэ,
АрщхъэкIэ ахэр щхъэгъепцIэжш.

Мы пщIантIэм бийр шым къышепсыхыу
А шы фIэдзапIэр ЙумпIэйыгъ
Яхуэмыхъунырщ, псэм щымысхуу,
ЩашIар шууейхэм щIыр пIэшхъагъ.

ХъэшIэшI Йухам и гъуэгугъэлъагъуэу,
ИмыщIу хъэшIэ зэхэгъэж,
Адыгэ хабээм и хъумакIуэуц
Ар щIыхасари — егъепэж.

29

ЖЫЛЭ

Жылапхъэ ящIкъым хъэдээ псори,
Дэтхэнэ думи кърамых,
Зи армэ кIуэгъуэу, зэпаплъыхуу,
Ар къышыхахкIэ хошыпыхъ.

Къыхах купщIафэу нэм къыфIэнэр,
ИмыIэу зыри сэкъат лъэпкъ,
Абдежым къикIми зи кIэныр,
Зэи къытемынэ щIыху и хъэкъ.

Къэджа иужькIэ хъэрхуупыр
КъикIыкIыу ар щIыгулъым хэлъщ...
КъыхуашIа дзыхыыр егъепэжыр —
Дзыгъуэ тхъэкIумэр щIым къыхопль.

Губгъуэшхуэм уэгъум ар щебэнү
Гугъуехъу мащIи имыгъэв,

Аращ къикъутэу духэм щІилъыр,
Бжыхъэр къихъамэ, гъавэ бэв.

Ет жылэм гъашІэр, сэлэт хахуэу,
Ар фІышІэ жыги зэи хуэмей.
ЗыхегъэкІуадэ щІым,
И лъахэр
НасыпкІэ хъуным папшІэ бей.

ТЕНДЖЫЗ ХАБЗЭ

Тенджызым тетхэм яІэш хабзэ,
Ар Іэджэ щІауэ къадекІуэкІыу:
Хэтц псальэ закъуэ псоми я бзэм,
Хэт зэхихами зэхищІыкІыу.

Тенджызым кхъухьыр щышІилъафэм,
«СОС» – жиІэу ет хъыбарегъашІэ,
А псальэм къокІри «Къевгъэл ди псэр!» –
Эи Іуэху шынагъуэм ныхуопІашІэ.

Сыт хуэдэ кхъухьми, ар хэт ейми,
Къэлъауэм дежкІэ иунэтІынущ,
И шыкІэ мафІэ егъеуауи,
Ар гузэвэгъуэм къыхихынуущ.

Мы щІылъэ иным зэрызекъуэу
Къайгъэши защІэу теткъэ Іэджэ,
Дуней къэхъукъащІэм и мызакъуэу
БэлыхъкІэ цыхур зыгъэтхъэджэ!

ФІыт тенджыз хабзэр щІым щыламэ:
Зы цыхур цыхум имытхъэлэу,
Зы псальэ жиІэу цыхур джамэ,
Псэр зауэ-банэм къригъэлу!

АВТОБУС КЪЭУВЫШІЭПІЭМ ДЕЖ

Магъыр щІалэ цыкІур зэгуэуду,
Джэшым хуэдэу къольэлъэх и нэпс,

Автобусым блишащи и адэр
КъыкIэлъыкIуэ къэувыIэпIэм нэс.

Магъыр сабийр зыми хуэмүудэIуу,
«Папэ» фIэкI и макъым къимыкIыж...
Иджыпсту абы и гузэвэкIэм
ПлыщIрэ зы гъэр сэ сигу къегъэкIыж...

Дыкъыкъуанэу анэм и кIэ къуагъым
МафIэгужхэм мацIэм дыхана?!
ПсыхэкIуадэу сабийм ди гъы макъыр
Дэ адэншэу дапшэ дыкъэна?!

Абы щыгъуэ мафIэгухэм я Iугъуэу
Ди адэхэм я нэкIур зыгъэпшкIуар
Нобэм къэскIи хэлъкъэ атIэ тхъугъэу
Фызабэхэм я щхъэм къыхэнай!..

О, шоферхэ, мафIэгүэхуэу щыIэ!..
Фи гульэфым, маржэ, фыхуэсакъ,
ФытемыплъекъукIуу фыкъэувыIэ,
Къэмыйу щыкIэ сабийм я гъы макъ!

Щэблэр топ уэ макъым зыкIи хуейкъым,
Къыхэмьшту ахэр ирежей...
Щыими, псыими, уэгуми фыщызекIуэ,
Зауэ гъуэгур къыхэвмых къудей!

31

СИ АНЭМ

Си анэ Лихъэ и фэеплъу

Сыщысабийрэ сэ си гум ильяи,
Гукъеуэ ину ар сиIэу:
КъытэIэбакъым си щхъэфэм сэ зэи
АдэIэ щабэ жыхуаIэр.

Хъэуэ! Сисакъым сэ адэм и куэшI,
Гуцэ уэрэдхэр схуигъэIуу,

Анэ гумащІэ бээ ІэфІым нэмьшІ,
Зым щымыта сигъэудэIуу.

ЖаIэ, си адэр Хэку зауэм дэкIay,
Анэм и ныбэ сэ силъу;
ЖаIэ, зауаеми ар щаукIay,
Шалэ хуалъхуами Іумыплъэу.

Бын игъэджэгуу сэ адэ слъэгъуам,
Сыгъыу уи дей къэзгъээжырт.
— Мамэ, си папэ дэнэ здэкIуар? —
ЖысІэм щхъэусыгъуэ къэплъихъуэрт.

— Си псэ, умыгъ... къэкIуэжыниш... модэ кIуаш, —
Си щхъэм къыдэпльэрт Іэр щабэу,
Ауэрэ сэри балигъи сыхъуаш,
Пхъаш уэри гъашІэр фызабэу.

32

Сыщыистудентым сыйкъыпхуэкIуэжкам,
Укъыспежажъэрт угufIэу,
Сыкъыумылъагъуу тхъемахуэ блэкIам,
ІэплІэ къысхуэпишIырт сыйбгъафIэу.

Джэдкъурт зи быным хуэсакъым нэхъей,
Стетт сыйтым щыгъуи уи нэIэ,
Бадзэ си нэкIу тетIысхъауэ сыйжейм,
Уи гум псэхупIэ имыIэт.

Ауэ гъатхэпэу щыгъагъэм дунейр,
ЗышумыгъэншIу гуфIэгъуэм,
Хъуауэ дахагъэр уэ уигу пыкIыгъуей,
УнкIыфIыпащ уи нэвагъуэр.

Уи пIэкIи гъашІэр сэ фIыуэ слъагъунш,
Нээгъэсыжыниш уи Іуэху Йыхъэр,
«Си псэкIэ» сэ укъызэджэу щытаи, —
Анэм и быныр арщ и псэр.

Къауц щхъэнтэ

Си гъуэлъып! Эм сыйт щIауэ
Уэ уис ущхъэукъуэу,
Си анэ лам и фэепль
Къауц щхъэнтэ!
Сэ сежъауэ сыкъэтмэ,
Анэм ещхъу уигу ныкъуэу,
Укъыспэпльэу
Жэш кIыхъхэр хокIуатэ.

Чыш сыйтест сыщыцIыкIум,
«Шууейүэ» зызгъасэу —
Схуримыкъут ди пщIантIэшхуэр
ТIэу пкIэгъуэ...
ТIэкIу-тIэкIуххэу, бзу хабзэу,
Къауц зэхуихъэсу,
Уэ усхуицIырт си анэм,
Къогугъу...

33

Зыр зым пеуэу,
Щэнейрэ адакъэхэр маIуэ...
СыщысцI,
Усэ ныкъуэтх зэIыспцIыкIу.
Уи къуапитIыр уи IитIц —
Къэпшияуэ уольяIуэ:
«КуэдцI, гъуэлъыж, си псэ тIэкIу», —
ЖыпIэ щIыкIэу.

Къауц щхъэнтэ фэепль,
Уэ узиIэш пIэшхъагъуу.
Согъэтынш —
Сешам щхъэр узогъэшIыр,
ПхэлъцI анэIэ хуабагъи,
Анэм Iэр къысцIиIыгъэу
Сэ и куэшI зезгъэшIауэ
КъысфIошIыр.

СОГЬЭДЖЭГУ ОБЛИГАЦЭ

Согъэджэгу облигацэ...
Сэ согыр...
Си анэм арщ и фэепльу къэнар,
И Іэ гъурхэмкІэ ибжу щиыгъым
И ІэпапІи абы къытенац.

Сыгъщ тхылъымпІэр —
Солъагьу ди жэмыхъыр...
Мыр и уасэт езыр махуитху гъэш...
Облигацэ!
Уэ сыйту ужъажъэт,
Уэ узейр бгъэгуфІэж уи гугъэж?..

Ишэчац сэси анэм гугъуехьи.
Абы ищІэрт гугъуехьыр зищІыс,
Облигацэ зытІущ къышыхуахьми,
Ар къэкІуэну пщэдэйм егупсыст...

Зауэ бзаджэрт гугъуехьыр зи ягъэр,
Фыуэ ищІэрт си анэми ар...
... Згъэджэгуаш облигацэ...
Сэ согыр...
Зэстыжынур сэ хэт къиджэгуар?

* * *

ГуфІэгъуэм гуауэр и лъэпагъщ,
И лъэпагъщ.
ГуфІэгъуэм гуауэр и пэшэгъущ,
И пэшэгъущ.
ГуфІэгъуэм гуауэр и Іэпэгъущ,
И Іэпэгъущ.
ЗэцІыгъущ зэсауи си гур ныкъуещ,
Си гур ныкъуещ...
ЗэкІэрысчынут, ауэ сыйт...
ЗэтІолъхуэнныкъуещ,
ЗэтІолъхуэнныкъуещ.

ШЭХЭМРЭ ХҮЭДЗЭХЭМРЭ

Нартыхур мэпIэнкI...
Шэхэр мэпIэнкI...
Хэт жызыIар, хэт зи псальэр?
Зауэр йокIуэкI...
Шэхэр мэпIэнкI...
Нартыху Iэдийм шэр толъалъэ.
Холъалъэ щIым шэ плъахэри,
Холъалъэ нартыху лъэлъахэри...
ХолIыхь шэ цIывахэр вагъэм...
КъыхокIыкI хьэдзэхэр гъавэу...

БЛЭМРЭ БЖЬЭМРЭ

Ираф блэхэм уэсэпсыр пицэдджыжькIэ
Пабло Нерудэ

Блэм иIещ шэрээз...
Бжьэм иIещ шэрээз...

35

Удз лъабжьэм блэр щIэсщ.
Удз щхьэкIэм бжьэр фIэсщ.

Блэр йофе уэсэпсым.
Бжьэр щIоф удз зыфIэсым.

Щхъухь бзаджэр ещI блэм,
Фо маер хех бжьэм.

Къэхъугъэр нэщхъеийщ,
Къэхъугъэр хоплъэж:
Зэбий шэрэзитI
КъигъещIащи — щIогъуэж.

САБИИГЬУЭ БЗЭХА

— Ей бдэжьеящэхэу псыкIэ ерыщхэ,
Архъуанэ куухэр къунтхкIэ къэзыщхэ!

Жэмтхъэлэпс цыкIуу фэ фыщызеуэм
Си сабиигъуэр, дышэ бдэжьеийэ,
ЦысIэшIэкIати,
Флъэгъуауэ пIэрэ?

— Хъэуэ, апхуэдэ дрихъэлIакъым.

— Ей щэкIуэн Iуэхум куэд хэзыцIыкIхэу
ЦакIуэжъхэ, сакъыу мэз щIэзыщыкIхэ!
Мэз бжэн хужь цыкIуу, гу щызмыхуауэ,
Си сабиигъуэр, сывэкъуэхуауэ
СлэшIэкIыгъати,
Флъэгъуауэ пIэрэ?

— Хъэуэ, апхуэдэ дрихъэлIакъым.

— Ей пищэдэль плъыжку еджакIуэ цыкIухэ!
Махуэм школ гъуэгур тIэунейрэ эзыкIухэ!
Фэ фи щIэшыгъуэу фызыитет лъагъуэм
Зэ IэпцIэлъапцIэу си сабиигъуэр
ЦысфIэкIуэдати,
Флъэгъуауэ пIэрэ?

— Хъэуэ, апхуэдэ дрихъэлIакъым...

— Хъэуэ, апхуэдэ дрихъэлIакъым...

ЦХЬЭГЪУСЭ

Ритм хузотх

Цхъэгъусэ,
Цхъэгъусэ, —
Цыху Iушт япэ дыдэ
А псальэ зэхэлъир
Зэгъусэ зыщIар.
Цхъэгъусэ! —
А псальэм бгъуэтынкъым нэхъ быдэ —
Ар жыру псыхъаш,
Ар насыпкIэ гъэнщIаш.

Зэкъуэтци псальтиыр,
Шышиныэркъым щыи,
Псэр ильу зы чысэм
Нэху Iэджи ягъещ...
А тIур зэIэпэгъумэ,
ТекIуэну сыйт щыIэ! —
Здагуэшыр гуфIэгъуэр,
Ажалыр Iуагъещт.

Яку дэль лъагъуныгъэм
Сохъуэхъу, сыхуоусэ:
Ирехъу я гухэлъыр
ПсэухукIэ мыжэцI.
Шхъэгъусэ,
Шхъэгъусэ, —
Шхъэм псэкIэ и гъусэ, —
Зэкъуэпчмэ а тIур,
Насып вагъуэр ижащ.

37

* * *

Сэ згуэшт насыпыр сищымысхъу,
ХэзгъещIуи хъэдээ къысщымыхъут;
КъызэмымльэIуми яIэшIэслъхъэрт,
КъызэлъэIуай сымыгъещIэхъут.

Сабийм я щхъэфэ сэ Iэ дэслъэрт,
Балигъым тыгъэ хуэсщIт уэрэд,
Сэ цыкIуми инми сахуэупсэрт,
ИтIани згуэшыр сфиэмымыкуэдт.

«Зыгъашхэр жылэр шхын щхъа малIэ», —
Сэрами ярейт щыжкалар...
А къезгуэшэкIым щыщ зы Iыхъэ
Къэзгъэнэн гугъи симыIа.

ЕсхъэкIт апхуэдэу сэ сыгуашэу,
Сызыхуэупсэм щытхъу схуагъещт:

«Насып зыгуәшу насыпышә
Шымылә, — псори къытхуәгүәш».

Шыхэтыр дәнә иджы ахэр —
Зыхуей ягъуәту щәху хъужа?
Нәхъ насыпышхуә къайуәләуә
Яхуәсщә маңләр күәдыйжа?

Бжыххәкә жыг жым иудынышләу
Сыкъенәжкауә къысфлошлыж.
Сынасыпышфәм къысхуәмышлә,
Сынасыпышәм сымышләж!

Къаплъи-къэдауә...

Дыгъә къухвари къыкъуәкіләйжыниш —
Шхәл Іуштыхвари Іувыкіләйжыниш.
Къаплъи-къэдауә...

Зә гъэрә-шләрә зәхәкіләйниш —
Бзухәм уәрәдкәлә ягу дыкъәкіләйниш.
Къаплъи-къэдауә...

Вакіуәми гъунә зә ирильәниш —
Вагъәбдәумиблри уафәм Іуплъәниш.
Къаплъи-къэдауә...

Хуиту вагъуәбәри хъәсәм хәплъәниш —
Шәтвәр къәкіләгъәми жәшкәлә хәхъүәниш.
Къаплъи-къэдауә...

Уафәр хъуәпскіләйниши щыбләри уәниш...
Ләгъупыкъу пхъәхъри уафәм шләуәниш.
Къаплъи-къэдауә...

Къуршыпс къиуар и пә изегъәжыниш...
И гъуәгу захуагъәми игъуәтыжыниш.
Къаплъи-къэдауә...

УсакIуэ Сонэ Абдулчэрим ильэс 75-рэ ирокъу

39

ЕЗЫМ И ДАМЫГЬЭ

Усэнүм хуалъхуа усакIуэ щыпкъэм, усакIуэ нэсүм и пицэрыль нэхьышхъэхэм ящышц цыыхупсэр фIым, ИэфIым, дахэм хуэущиньр, хуэгъэушэньр. Лирикэ мэсхъэбим ит усэфIым гур егъэжан, лъэр щIегъэкI, зэфIэкIым хегъахъуэ, ди гъашIэр щIэццыгъуэ ешI.

УсакIуэм и «ПыIэзэфIэхь зэман» тхылтым седжэурэ япэ напэкIуэцIхэр щызээгъэдзэкIым, занцIэу си нэр зыфIэнар «Едзыгъуитху» псальцахъэм щIэт ешанэ усэ сатыриплIырщ:

*Губжь бзаджэр пIалъэкIэ къыстекIуэу,
ГүщIэгъуншиагъэ зыхэслэхъакъэ, –
Уэ къысIэшIэлъхъэ сабий цыкIуи,
Бзэррабзэу си гур ежъэжсынкъэ.*

ГъещIэгъуэну зэхэлъщ цыыху гъашIэр. Дэ, къызэрьщицIымкIэ, дызыгуэрү нэгъуещIхэм закъыифIэдгъэцIын щхъэкIэ дыфитIнэми, сый хуэдэфэ зытедмыгъэуами, гъэпцIагъэкIэ зызыхуэдмыщIами, фэрыщIу дызэхуучмытами, тхэткъым тхъэ пэлъыти, бегъымбари, мелыIычи. Гуэнхыи псапи зыIэшIэшIэ дыцIыхуущ, Иеи фIыи тхэтщ.

Ер зи гум иль цыиху икIэм, хъийм икIауэ цыиху губжьам, гүщIэгъу зыхэмэлъижу щIэпхъаджэ зыIэшIэшIэфыну цыиху Иейм гъэфIагъыбзэ зыкъишI щхъэкIэ, цыихуфIыфэ зытргъэуэну хэт щхъэкIэ сабий ираткIэ – хуэкIуэркъым, залымыгъэкIэ ИэшIалъхамэ, яхуэмэгъэудэIужу, магъ. ГъещIэгъуэнц сабий цыкIу зыIэшIалъхя ба-

лигъым и гур сабыр хъужауэ, бзэрбазэу, зэрежъэжыр. Ар усакІуэ наб-дзэгубдзапльэм и къэхутэнэгъэ лъэшу собж.

Сэ къызэрысфІещІымкІэ, сабий цЫкІухэм, ныбжышІехэм, щІэблэм яхуэтхэну хуитыр гу къабзэ-псэ къабзэ зиІэ тхакІуэхэрщ, усакІуэхэрщ. Зи гугтуу сцЫы усэм хъэкъыу си фІещ ищІаш ар зи ІэдакъещІэкІ усакІуэр куэдым зэрефІэкІыр. Сабий зекІуагъашІэм хуиуса уэрэдым хэт нану дыгъэм «зылъэІэсри къретхъужъэ, хъэфэ топри ирехужъэ», зэрыжаІэу, жым тесу псым йопыдж. Зэм, адакъэм зыпишІыжу, ар мэдзакъэ, зэми – джэдум и кІэр къиубыдыну кърехуэкІ, пкІатэ-лъатэщи – «даргуэщ» жиІэу мэджалэ. ТемыплъэкъукІыу, сакъыу сабийм кІэлъыплъым фІэфІу дадэм жеІэ: «Фыхуэсакъыт а си щІалэм, Тет къыпфІоцІ а цЫкІур мылым». ИкъукІэ гъэхуауэ, зэкІужу, удихъэхуу тха хъуаш «Ди-ди» усэ цЫкІури:

*Ди-ди, ди-ди,
Вакъэ цЫкІухэр лъигъщи Данэ,
Хигъэуэнкъым лъабэм банэ,
Ди-ди, ди-ди,*

*Егъэбакъуэ лъабэр Данэ,
ИгъэгуфІэу дахэм нанэ.
Ди-ди, ди-ди.*

40

Адыгэм лъхугъэр мафІэлыгъейуэ къельтытэ. Абы гъашІэм, цЫхум, дунейм, быным хуйІэ щытыкІэр, философиер гъещІэгъуэнщ. Адыгэм дежкІэ зы быныр – бынкъым, бынитІыр – бын ныкъуэш, бынишыр – бынщ. Зы унагъуэу бынибл нэхърэ нэхъ машІэ зиІэр унагъуэ хъуауэ, унагъуэ тэмэму ялъытэу щытакъым. Зэцхъэгъусэхэм зэдагъуэт быныр, хъыджэбзми, щІалэми, зэхуэдэу, фІыуэ ялъагъу: анэгур дыгъэм нэхърэ нэхъ нэхуш, нэхъ хуабэши, щІохъуэпс дэІэпкъуэгъу иІэнни, «хъиджэбз», жи, адэри, дейм хуэдэу быдэши, щІохъуэпс лъапсэр игъэбэгъуэн, дэІэпкъуэгъу къыхуэхъун папшІэ щІалэ къыхуальхуну. ТЦум яз дунейм къытохъэри, адэ-анэр щымыгуауэ къышІокІ. Хъыджэбз цЫкІум и быдзышэ Йыхъэ щІалэ цЫкІу ебгъэфэну е щІалэ цЫкІу и быдзышэ Йыхъэ хъыджэбз цЫкІу ебгъэфэну дурыстэкъым.

УнагъуэшІэм ехъуэхъурт къуэбынщэбын хъуну я гуапэу. Мис ап-хуэдэ щЫкІэм тету я бын зэдапІыжырт, лажъэу-шхэжу зэдагъасэрт. Адэмьиущий-анэмьиущий къахамыкІыу щІапІыкІырт адигэ хабзэм. Быныр ІэфІщ. КъызэрышІэкІымкІэ, къуэрылху-пхъурылхухэри нэхъ ІэфІыжш дадэрэ нанэрэ я дежкІэ. Ар фІыуэ къышыгъэльэгъуаш «Гъэмахуэр къыдоджэ» усэм. ЩЫмахуэм гъатхэри дэкІуэу еджа цЫкІухэр псыхъуэм доужгъэри дыгъэрыжъэ хъуху загъэпскІ, зохъэзохуэ: къызэдожэ, зэми къольэ, зэм долъей, мывэр къату зэтрагъэсри, нэхъ шэрыуэм йоплъ:

*Псыхъуэр ди гум дэ пымыкІми,
Дэ зэманыр «дымыгъэс».
Шэджагъуашхэр блэдмыгъэкІмэ,
Нанэ щытхъур къытлъегъэс.*

*Ар ди дади и жыIауэ –
ДгээжсыыфIэн дэ псыхъуэр тлъокI,
Iуэху зырызхэмкIи мыIейуэ
Сэбэн дыхъун тхузэфIокI.*

*Дыгъэр адэ екIуэтэхмэ,
ШкIэр ди унэ къыдохуж:
Жэмыр хъунIэм къикIыжамэ,
Къыдем мамэ пIанIу хужь.*

Мы сзыитетсэлтыхъ тхылтым къыщыгъэлъегъуа адигэ лIыжь-
фызыжь дадэрэ нанэрэ угъурлыхэц. Абыхэм я бын и быныжхэр хъуп-
хъэ цIыкIухэц. А образ хъэлэмэтхэр къэзыгъэшIар усэнүм хуалъхуауэ
тхэнү зыхуэфацэ усакIуэц.

ЕтIуанэу си нэм къыфIэнар «Едзыгъуэ Iэрамэ» псальцаххэм щIэт
усэ гупым щыщ етIуанэ сатыриплIырщ. Мыпхуэдэ адигэ поэзием
иджыщ япэу сышрихъэлIэр:

*Зэ щымыIари щыIэ хъууэ,
ЩыIари щыхъукIэ щымыIэж,
ЩыIэнкIэ хъуну щымыIахэм
ЩыIар щIэх дыдэу лъэшIохъэж.*

Прозэм къыщхъэшыкIыу усэр усэ зыщи рифмэ зэгъэкIуахэр
зы макъыни макъ зыбжанэу зэгъэкIуауи, къытритгъэзэжрэ псальэ
кIэуххэр зэрипхыу, сатырилIи нэхъыбэуи къэкIуэнкIэ мэхъу.
Ахэр къызэрытуэкIыуи, гупуи, уеблэмэ зэрысатыруи зэгъэкIуауэ
зэшIэжжыуэу щытынкIи мэхъу. Апхуэдэм «панторифма»-кIэ йо-
джэ. Абы лъэпкь поэзиехэм, зэээмэзэххэ мыхъумэ, ушрихъэлIэркъым.
Панторифмэр щыхъэт нахуэу къоув ар къызыгъэдэкI усакIуэм бзэр
кууэ зэрищIэнкIэ, псальэхэр зэрихуей дыдэм хуэдэу Iэрыхуэу
къызэригъэсэбэпыфымкIэ. Сэ тэмэму субзыхуфауэ схужыIэнукъым,
ауэ къызэрысфIэшIымкIэ, гушыIэ хуэдэурэ, псальэгъэджэгум хыхъэ-
ри мы усэ сатыриплIыр зи IэдакъэшIэкI усакIуэм, щIагыыбзэ щIэльу
икIи цIэимыIуэу, нобэрэй политикэм теухуауэ зы гупсысэшхуэ гуэр
къыщиIуэтат. Мис ар дыдэмкIи, абы и пщIэр, и щIыхъыр, и Iулыджыр
си деж лъагэ щыхъуауи къэслытащ, зэрыжаIеуи, лы мышынэжхэм,
усакIуэ жьэннахуэхэм яхэзбжащ. И чэзу хъуауэ си гугъэщи, сзыитет-
сэлтыхъ усакIуэмрэ абы и IэдакъэшIэкIхэмрэ щыгъуазэ фыхуэсщIым
нэхъ къызоштэ. Ар – иджыри къескIи зи цIэр къуэладжэ мыцIыхум
дэубыдауэ щайгъя, екIи-фIыкIи зыри зытемыпсэлтыхъа, къилэжъауэ
хуэфацэрэ пэт, хэIущIыIу мыхъуауэ къэна, тхылъеджэми критикхэм
фIыгуэ ямыцIыху усакIуэ щыпкъэ Сонэ Абдулчэримщ, абы и тхылъ
хъэлэмэтлажъэхэрщ.

ЦIыкIуу къемыжъэ ин хъуркъым, жи. Иджы лыпIэ иува Сонэ
Абдулчэрими, шэч зыхэмылтыжырауэ, зэгуэр цIыкIуу щытащ. Са-
бийгъуэ дахэ зэrimыIари, гугъу зэрехъари, гъашIэм и нэшIэбжъэ зэ-
рильэгъуари игу ихуркъым, ауэ абы гушIыIэ-псэ щIыIэ ищIакъым,
цIыхухэм гужыгъэжь яхуишIын хуэдэу, насып иIэти, нэшхъыдэ ири-

хъуакъым. УсакІуэм дунейр къыдофІерафІэ, щІылъэр къыдощІеращІэ, гъашІэр къыдоурыІэфІэ, цЫхухэрци, Іэ щІыІум тесу кърихъэкІынут, апхуэдизкІэ фІыуэ ельгагъури. Е ІумышІа цЫхум фІыр зищІысыр ищІэркъым. НатІекІэ жъэхэмьгуауэ, имыгъэгузэсауэ, и фэ дэмикІауэ, псээзылъхъэпІэ ихуэу имыгъэунэхуауэ абы зыхищІэркъым фІымрэ Иеймрэ, нэсүи пшІэ хуищІыфкъым гъашІэм и ИэфІагъым. Мыбдежым щыжысІа псоми, жызмыІэу къэнахәми, щыхъэт тохъуэ Сонэ Абдулчәрим и ИэдакъэшІекІхәм ящыщ мы усэр:

*Шыбгъэм сыйкъырилъхъэу симыгъээджыизджамэ,
ГъашІэм и пхъашагъэр пшІыхъуу сымыщІэнт.
Пищащэм и нэбжыныцхэр къыслъэмьІесамэ,
Чэф хъуа псэм и хъэкъыр сыйкІэ зыхэсщІэнт.*

*Шыбгъэм сыйкъырилъхъэу ажалыр мыджеэгуамэ,
Гъыбзэ зыусахэр къызгурымыІуэнт.
Лъэпощхъэто куэдыр къызэмьигуэуамэ,
Фэм дэхуэну псори сыйкІэ сэ къэсщІэнт.*

*Гъатхэм и ИэфІагъкІэ псэм зимыпсихамэ,
Ар дыджсыгъэ залэм щІэхутэнт и лъэгу.
ПсэмкІэ Дыгъэр Псэзи, ар къытхуемытсамэ,
Мы дунейм утеткъым – езыр тетищ уи ѿыгу.*

42

Гур мыплъэм – нэр плъэркъым, жи. Адыгэм нэм япэ гур ирегъэш. Абы куэд ирепх. ЦЫхум и гурыгъуазэмрэ и псэмрэ зэмымхамэ, гуулыгуз имыІэмэ, гушІэгъу хэмэльмэ, адрей цЫхухэр и щхъэм иримылъытмэ, иримыпэмэ, псапэ имышІэмэ, пшІэ хуимышІмэ, нэгъуещІкъинэмьшІ дерт защІэу зэхэльмэ – ар сыйтии цЫху? ЦЫху икІеш! И щхъэ Иуэху фІэкІа зэримыхуэжу, зыр адрейм хуэдзэлашхэу, едыгъуэу, зыгъуэтыр зышхрэ зышхыр зымышиныижу псэу цЫху щхъэхуещэхэр икъукІэ куэд мэхъу, я бжыгъэм хэхъуэ зэпытищ. Жэмыхъэтэм, цЫхубэм, тхылъеджэм захуегъазэри, усакІуэр и гурышІэ батэм къызэшІиІетауэ, и псэм къабыл къыщымыхъуу, мэхъашэу, зыгъэпІеитейуэ щыІэ Иуэхугъуэ мыфэмымыцхэм щІоупшІэри езым жэуап иретыж мыпхуэдэ сатырхэмкІэ:

*Щхъэ сывблэмыкІыфрэ, си гур щІэммыузу,
Гъуэгум хъэ зениниш ѿыслъэгъуа нэужь?
Зи Иэпкълъэпкъ пшыкІутІым ѿыш гуэр зыдэмымыбзхэр
ЦЫхубэ къуанишагъэм сфиошІыр я Иэуэжь.*

*Афэ джанэ ѿыгъкъым си гу пшІанэ шырэм –
Гурыгъу-гурышІэбэм я уэрам шэшІаш.
Емрэ фІымрэ я кум сыйхуэзат шэрыуэу,
Мы дунейм и къуэпсым быйдэу сыйышІат.*

Араш, Тхъэм ирешІи, усакІуэ нэсир зэрыштын хуейри – гу пшІанэу, нэгъуещІым я гурыгъу-гурышІэр ищІэу, зыхищІэу, гушІыхъэ щыхъуу, ахэр къимыгъэхъун папшІэ, ем щихъумэу. Апхуэдэ

усакIуэрц зи гъащIэри, зи гуашIэри, зи щIэнныгъэри щIэблэм щхъэузыхъ яхуэзыщи, къытщIэхъуэхэм щапхъэ нэс езыгъэльгъуфыр, егъэджакIуэ тэмэм, чэнджещэгъу акъылыфIэ, фIы и фIыж узэшIакIуэ, гъесакIуэ-уциякIуэ щыпкъэ яхуэхъур. Тхъэм и шыкуркIэ, апхуэдэхэр ди машIэкъым. Абыхэм яхызобжэ мышIашIэу, итх усэ бжыгъэкIи машIэу, ауэ лирикэ и лъэныкъуэкIэ гуашIэу гъащIэм и къэхъукъашIэ куэдым хунэс усакIуэ Сонэ Абдулчэриим. Сэ къызэрсыщыхъумкIэ, ди лъэпкъ усакIуэшхуэ КIуашI БетIал икъукIэ кууэ егупсысат: «Шым и гъащIэр къызэррабжыр Ильэс бжыгъэкъым, Лым и бжыгъэу къыхуабжыр ИщIа Iуэхурц», – ЩоджэнцIыкIу Алий щыхужиIам. ИкIи, пэжыр жысIэнши, нэгъесау захуэт. Псори къыпхуебжэкIын: «Шагъдий», «Цыхумрэ щIыхымрэ», «Сыт сэ сзызыщыхуейр мы уафэ лъащIэм?», «Налшык парк», «Iуашхъемахуэ», «Си лъахэ», «Уэшх нэужьым – си лъахэр», «Псэр мэхасэ», «Дунеягъэ», «Шыхъуж», «Зи щIалэгъуэ», «ПыIэзэфIэхъ зэман» – мы зи цIэ къисIуа усэхэм фIэкIа нэгъуэшI имыIэми, Сонэ Абдулчэриим ди адигэ усыгъэр зыугъуя, зыгъэбэгъуа усакIуэхэм я щхъэ бжыгъэм хээгъэхъэнут.

Абдулчэриим и IэдакъэщIэкI псом ящхъэу къыхэзгъэщхъэхукIыну сыхуейт «Шагъдий» усэр. Сэ зэрысщIэмкIэ, мыр япэу дунейм къызэрытехъар уэрэдущ. «Уэрэд» жиIэмэ – ар усэ псальэрэ макъамэу зэхэль (зэхэт) произведенэц. Туми языхээри щхъэхуэ-щхъэхуэу мэпсэуф, ауэ зэшхуэзэесрэ зэхэшыпсихыжа нэужь, искуствэм и тепльэщIэ зиIэ къудамэщIэ къоунэху. Псалтьэмрэ макъамэмрэ зэхуэфащэу япэ ибгъэшынур къыщипхуэмыщIэм деж, уэрэдым дамэ къытекIэри лъетауэ, зэхэзыхыр игъэгуфIэу, хэкухэр къызэхелъэтыхъ. «Шагъдий» уэрэдыр къыщежьагъашIэм, ар и псальэкIи, и макъамэкIи, и темэкIи апхуэдизкIэ щIэщыгъуэ ящыхъуат цIыхухэми, зым жьэдэкIым зым жьэдыхъэу, дзапэ уэрэду зэдьижайэрт, яIэпыщIэхужу ящымыгъупщэжаяуэ нобэми жайэр. Сыт-тIэ апхуэдэ гъащIэ кIых «Шагъдий» уэрэдым щIигъуэтар? Япэрауэ, псальхэмрэ – ар къэзыгъэщIа усакIуэ Сонэ Абдулчэриимрэ екIурэ-ещху абы макъамэ тельиджэ къыхуэзэгъуэтамрэ – самодеятельнэ композитор, игъуэ нэмису дунейм ехыжа КIарэ Фолэрэ – шыр фIыуэ яльгъути, аращ адигэш лъэпкъыфI дыдэ шагъдийм и образыр мыкIуэдьжыну уэрэду дунейм къышIытрагъэхъэфар. Абы сэри, сэ схуэдэ Iэджи, шэч хэмилтү, щыгуфIыкIац. ЕтIуанэрауэ, уэрэдым хэль псальхэр, акъыл жанкIэ егупсысауэ, екIурэ зэкIужу, дахэу гъэпсауэ, гупсысэ лъэщIэ псыххауэ, уэрэд усыкIэм и хабзэ нэхъыфIу поэзием щызекIуэм тету «ябзри ядащи». Мы дунеишхуэм зэпэщхъэхуэу лъэпкъ куэд тетщ. Абы еплтытмэ, еzym и лъэпкъыш иIэжку щыIэр машIэ дыдэш. Дэ, адигэхэм, апхуэдэш зиIэу тхыдэ гъуэгуюнэшхуэ къэзыкIуам, ди щхъэемыгугъуныгъэмрэ ди щхъэхынагъэмрэ я зэрэнкIэ, дыкIэрышIауэ, тфIокIуэдьж. Сэ си хъуэпсанIэт домбякъым къыхэщIыкIауэ адигэшым и скульптурэ ди республикэм и къалащхэм дэтыну. ИкъукIэ фIыщIэшхуэ яхуэфащэц уэрэдус-композиторми усакIуэми мы уэрэдыр тыгъэ къызэрыйтуашIам папшIэ. Мыбы хуэдэ зыгуэру къышIэкIын, Тхъэм ирешIи, «уэрэдым псальэрэ хадзкъым» щыжайэжари. «Шагъдий» уэрэдым адигэшым и хуэгъуэфIыгъуэхэм я нэхъыфIхэр къыхоощыж, ар къыгуэхыпIэ имыIэу лъэпкъым, тхыдэм епхащ:

*Си шы къарапцІэу пцлащхъуэу щІелъетым
Ди губгъуэ куэшІир уи зэ ичигъуэш.
Уэ уи лъэ макъиу тхыдэм къышыджэр
Лыгъэ макъамэм и джэрпэджэжскъе!*

УсакІуэм фІы дыдэу къигурыІуауэ ещІэ адигэлІымрэ адигэшымрэ зэшІыгъуу ліещІыгъуэкІэрэ къызэдакІуа тхыдэ гъуэгуанэ гугъусыгъур, а тІур щызэшІымыгъуа лъехъэнэ зэрышымыІар, адигэшым и щІыхъыр дуней псом щигъэІун папшІэ адигэлІым лъэкІуу зыри къизэримыгъенар:

*Шууейр уэрыншэм Іашэнэ къабзэт,
Уи бзэм щыгъуазэм урибгъэ дамэт.
Лъепкъым и гуауи уэ дэбгүэшакъэ,
Лъепкъым и гуапи уэ ухэтакъэ.*

*Шыгъажэ хъуамэ, щытхъур къыбохъыр –
Щыхъыр бохъумэ шагъдий лъерыхъым.
Уэ уи лъэ макъиу тхыдэм къышыджэр
Лыгъэ макъамэм и джэрпэджэжски!*

Адигэш лъепкъыгъуэ зэмымлІэужыгъуэу диІар куэд мэхъу. «Шагъдий» уэрэдым зэшІэжыгуэу ежъу жыгъыру дахэ иІещ:

*Адигэш къабзэу,
Ей, си шагъдий,
Шыщхъэмьигъазэу
Зынэукъуэдий!*

Мы зыубгъуауэ зэпкърысха «Шагъдий» уэрэдым уедэІуэну гүхэхъуэш, укъизэшІеІэтэ, гумрэ псэмрэ дохъэ, къохуэбылІэ. Абы и макъамэ дахэмрэ и псальэ гурыхъхэмрэ дежьурэ жыпІэу, иужьрэй зэманым адигэшыр гъэбэгъуэныр къэгъешІэрэшІэжын хуейуэ псальэмакъ узынши зыгуэрхэм къызыпхагъэІукІ. Апхуэдэ гуращэ зиІэхэм Тхъэм и нэфІ къыифшыхуэ! Фи фІещ зэрыхъун, фыхимылъэфэн икІи фышІемыгъуэжын! Ар куэдкІэ нэхъ щхъэпэт, псалэ зыпылтъ, хасэу къамыгъэкІауэ, Іуамыхыжауэ, я Иэдакъэм щІэмикІауэ ерыскъыхэкІхэр пуду къэзыщэхуу, уасэр драгъеуейрэ, нэхъ лъапІэу зыщэж сондэджэр-гъэпцІакІуэхэм уахыхъэ нэхърэ.

Мыдрейуэ, «Шагъдий» уэрэд сзыитетсэльыхъар дунейм къизэритехъя щІыкІэр зэзгъашІэмэ сфиІэфІу усакІуэм сеупшІати, мыращ къизжиІар:

«Фолэ (ахърэт нэху Тхъэм кърит) япэшІыкІэ хуэсхъяуэ щыта усэр шууей щІалэм теухуат. Абы къыхэш лирическэ лыхъужъыр адигэш дахэм ирибжыфІэу, иришагэу, фІыуэ ильэгъуа пщащэм гунэс зыщишІын щхъэкІэ хэт и пыІэри къихыну хъэзыру, лъэрыйтемыту щІыгушхуэр зыхуrimыкъу шагъдиймкІэ, хуей хъумэ, и гъэфІэныр кърихъэжъэну апхуэдэт.

Күэд дэмыгыу, а усэм Фолэ макъам эхутхац икИи сриджэри сригъэдэйуэжац. ПЦы зыхэмьлыр араци, макъам эм занщIэу сипхъуэтат, си псэр уэгум ирихъат. Сыкъепльыхыжри – псальехэр хуэкIуэртэкъым, макъам эм нэгъуэшIт къыбжиIэр, узыхуигъэушыр, узригъэгупсысыр. «КъыбжиIэр» жыхуэсIэм фэрыщIагъ хэслъхъэркъым икИи къэзгупсысыркъым. Макъамэр (е макъыр) езыр бзэш, къыбгурыйу щыт закъуэмэ. Псалтьэм папщIэ, ди тхэкIумэм къиIуаэ къызыфIедгъэшIынти тхъэмпэхэр жыыбгъэм зэригъэшхыыщх макъыр, е къудамэ къыгуэшIыкI макъыр, е псынэ цIыкIум и Iущащэ макъыр, е сабий дыхъэшх макъыр. Абыхэм нэгум къыщIагъэхъэм утепсэлъхъыжин къудейш. Арати, сэри унэм сыкъэкIуэжш, сетIысылIэри, макъам эм сзыхуигъэушар, къысхуиIуатэу къэслъйтэжыр стхащ.

Адыгэш, адыгэ тхыдэ, адыгэ лъэнкъ – а Iуэхугъуэхэрят макъамэр зытепсэлъхъыр, сэ къызэрзгурыйуэмкIэ. Усэм и вариантыщIээр Фолэ деж щысхам, «Шэджэм псыкъельхэр» ансамблым хэт Ѣалэхэм «хьет» жрагъэIэу нэхъапэкIэ схъар зрагъэшIау жаIэрт. Даун, етIуанэ вариантыр нэхъ ягу ирихъац, ауэ текстыщIээр зрагъэшIэжин хуей-уэ къаходдэкIат. Арэзы сыхъуаэ сыкъэкIуэжац. Ауэрэ зы тхъэмахуэ, тхъэмахуитI докI. Макъамэр си гум ильщ, усэ тхагъацIээр гукIэ пщIэж хабзэщи, ари ѢызопщытыкI. Арати, усэм нэмыщIыса гуэри, къуабэбжъабагъэ гуэри иIэу шэч къытызохъэж, сыхуэмьыарэзыж мэхбу. Апхуэдэм деж псэм узэрихуэ хабзэш, си ПIэм симызагъэу усэм солэжыж икИи нобэ зэрйт щытыкIэм изогъэувэ.

Усэр нэгъэса хууаэ къэслъйтэжкIэ зэфIэкIрэт? Согупсыс: дауэ иджы модрей вариантыр гукIэ зэзыгъацIэу зи репертуарым хэзигъэхъауэ жызыIэ Ѣалэхэм зэражесIэнур? Абыхэм сащуукIытэрт. АрщхъэкIэ – нэгъуэшI Иэмал щыIэтэкъым. СельэIуаш къысхуагъэгъуну икИи яжесIац макъам эхэлэмэтым хуэфэшэж текст щыIэну сзыэрхуейр, мы яужьу (ещанэу) къэсхъар апхуэдэу къызэрсылъитэр. Зралъэфыхъами, текстыр зэрэфIэкIуар нэрылъагъути, къабыл ящIац икИи иужькIэ ахъырзэманду лъахэм щагъэIуац «Шагъдий» уэрэдээр.

«Шагъдий» усэ хэлэмэтыр усакIуэм и япэ тхыль «Дзапэ уэрэдым» иту 1985 гъэм дунейм къытехъац. Ещанэ классым зэрыщеджэ «Анэдэлхубзэ» тхыльым иту иужьрейуэ 1998 гъэм къыдэкIыжац. ЗэшIэкъуауэ, зэкIужу, дахэу гъещIэрэшIауэ, и теплъэкIи, и купщIэкIи, и зэхэлъхъэкIэкIи ефIакIуэ зэпшту еджакIуэхэм яIэрыхъэ учебникхэм итиш. «Афэрым!» «Тхъэм фигъэпсэу!» – яжыдоIэ цIыкIухэр зэрэджэну тхылъхэм елэжь псоми, Сонэ Абдулчэрий яхэту.

Иджы мыдрей усэхэмкIэ къэзгъэзэжинци, си псальэм пысцэнш.

НэгъуэшI лъэнкъхэм яIэу сышыгъуазэкъым, яIапэу щытми, сщIэркъым, ауэ адыгэхэм «цIэфIэш джанэ» сабийм хуашIу апхуэдэ хабзэ зэрыдиIэр икъукIэ сфиIэзахуэш икИи сфиIдахэш. ЦIыху гъашIэм цIэм мыхъэнэшхуэ зэрышиIэм ешхыркъабзэу, цIэ зыфIац псоми... усэцIэхэри тхылъицIэхэри яхэтыжу, фарз гуэрхэр яIэш. Абдулчэрий цIэфIэш джанэ хуэфащэш и тхылъхэм ящыщ зым «ПыIэзэфIэхъ зэмэн» зэригIицам папщIэ. Мыбыи, адрей и тхылъхами ит усэхэм я нэхъыбапIэм я ухуэкIэ-гъэпсыкIэкIи, къяIуатэ я мыхъэнэ-гупсысэкIи шэшIауэ зыхуэлажъэр лажъэм хэмькI ди зэмэн гуашIэрш, зытеухуари етауэ зыкъэзыIэт бзаджащIэхэм я щхъэр къемыгъэIэтынырш, адыгэр

адыгэу дунейм къытенэннырщ, тетынырщ. Абы нэмышІауэ, усэм и архитектоникэмрэ – литературнэ произведенэм и ухуэкІэмрэ – усакІуэм aby хигъехъэ Йыхъехэмрэ ар зытеухуа Іуэху нэхъышхъэмрэ быдэу зэрыубыдауэ зы Іепкъельэпкъ зэрищІым, шэч хэмэлтүү, къару къыхельхъэри нэхъ пкъыфІэуи зыкъыуегъэльгъагъу: еджэгъуафІи, гум нэхъ иубыдэгъуафІи мэхъу. Дэтхэнэ тхыльеджэми aby гу лъимытэу къэнэнукъым. Сонэ Абдулчэрим и Іэдакъэ къышІэкІа тхыгъехэр нэхъыбэу зыхуитхар цЫкІухэрщ, щІалэгъуалэрщ, къытщІэхъуэ щІэблэрщ. УсакІуэр зыгъэпІейтейри, зытегузэвыхъри, зытелажъэри ахэр гъуэгу махуэ, гъуэгу дахэ тегъэхъяуэ насыпыфІэ хъунырщ, гъесэнэгъэ тэмэм этауэ узыншэу къэгъэхъунырщ. Прозэу а сэ къезгъэкІуэкІа Іуэхугъуэ псори зэгъэкІуауэ, образнэу, усэбзэкІэ лъэшу къышыІуэтэфац Абдулчэрим «Зи щІалэгъуэ» усэ хъэлэмэтыщэм:

*Зи щІалэгъуэ, зи дахэгъуэ,
Гүгъэр вагъуэу зыгъэлыд,
Уафэм уи щЫихъ къышолъагъуэ –
ЗекІуэлI и лъэр имыубыд.*

*Псэу, уэрэдьир уи шу гъусэу –
Гу щытхуэнкъэ мы дунейм;
Уринобэш уэ дыгъуасэм,
И пишиналъэр уэрщ пицэдайм.*

46

БлэкІа гъашІэм, тхыдэм кІуэцІрыплыфу, aby дерс къыхихыфрэ нобэрэй и псэукІэм иригъэкІуфу щІэблэр бгъэсэн папщІэ, дауи, дидактике, ущие зыхэль поэзие, усыгъэ уиІэн хуейуэ собж. Сэ икъукІэ сфиэтэмэмщ, сфиэфІщ икІи нэхъ спэгъунэгъущ философие зыхэль гупсисэ узыншэкІэ псыхъа усэ усакІуэм къышыбгъэдэкІым деж, aby и лирическэ лЫхъужым еджауэ щІэнэгъэ бгъэдэльмэ, губзыгъэмэ, акъыл иІэмэ, цЫху Іущмэ. Зэрынэрылъагъущи, дыгъэр фЫими топсэ, бзажэми топсэ:

*ЦЫхуу щыІэм зыщ я дыгъэр,
Зэхигъэжу ар къемытс;
ЗыгъэлъапIэр зэкъуэшигъэр
Псэ узыншэм ешI гунэс.*

*Лыгъэ зиІэм егъэбагъуэ
Адэ-анэм я нэмыйс.
Бын цІэрыІуэр дэрэжэгъуэш,
Лъэпкъым дежкІэ ар насывш.*

Мы сзытепсэлтыхъ усэм и ущиер – ущие гъущэкъым, атІэ ущие дахэш, щабэш, икІи гуакІуэш. Ар зи ІэдакъэшІэкІ усакІуэр тхыльеджэ ныбжыщІэм и щхъэм ѹодэхащІэ, Иэ дельэри, итІанэ йолъэІу:

*Адыгагъэр хабзэ дахи,
Ар зепхъэфу дунейм тем;*

*Псэр щыпсэхүү адэжь лъахэм
Нэхьри, маржэ, и щыихь Iэт.*

*Ей, соджэжсыр зи щалэгъуэм!
ЛыфI и гуашI эмыйблэж,
Дунейм теткъым Хэку нэхь фIыгъуэ,
Лъахэр, лъепкъыр уэ гээнэж.*

Анэм и гур дыгъэм нэхърэ нэхъ хуабэц икIи нэхъ нэхуущ. Абы и гур быным апхуэдизкIэ хузэIухаш, хуэкъабзэц, хуэжумартши, псальэкIэ къыпхуэIуэтэнукъым, итIани быным къаюокI анэ къеущиер, щай фIыцIэжку къримыдзэу: «Ди анэ, мыбдеж укъыдэуущиеу ушысыху, ди хъэм бадзищэ итъэдиящ», – жиIэу къыжезыIэ. Апхуэдэ быныр пхуэтъэсэжынукъым. Арауи къыцIэкIынущ «Чы щыкIэ къумыгъешар бжэгъу хъуа нэужь къыпхуэгъэшыжыркъым», – щыжаIари.

Ди жагъуэ зэрыхъуущи, ди адыгэ унагъуэхэр щIагъуэу зэтесыжкъым, къащIэхъуэ бынхэм сымаджэ куэд къаюокI, хэмыхъуэ-мыхъуратIц. Адыгэ хабзэм щапIыкIыгу унагъуэм илъу щита гъесэнгъэр дэхуэхауэ, бынхэр, хъэри бгъэри кIэрыщIауэ, хъэхбасэу, уэрамым дэтыр нэхъыбэ мэхъу, уэгъури-чыхури къагурымыIуэжу уафэм хъыринэ щоцIэ, фаддэм зрат, афиянным (наркотикым) зыдрагъэхъэх. Хъэр я напэрэ кхъуэр я пашIэу, адэмьиущий-анэмьиущийуэ, дыгъуэгъуакIуэу, гуих-псэихыу, хъэжъвакъэжышхуу зыгъуэтыр зышхрэ зышхыр зымышиныж дяпекIэ къытхэмькIын папщIэ, къытщIэхъуэ щIэблэр нэмьисыншэ, насыпыншэ мыхъун щхъэкIэ, IэшIагъэрэ щIэньгъэрэ щалэгъулэм ябгъэдэтльхъэу, я пщIэнтIэпскIэ псэужу хуедгъэсэжынир нэхъыжхэм ди боршу щыщыткIэ, маржэ хъужыххэн, дызэшьивмыгъэгугъу щхъэж зэрыхузэфIэкIкIэ гъесэнгъэм девгъэгугъу.

Цыхур зэрыхъунур урысхэм «судьба», «рок» жыхуаIэм хуэдэц, и натIэм къритхауэ къальхуу жаIэ языныкъуэм, адрейхэм – и гъашIэр езы цыхум и IэрыщIу къальытэ. А Iуэхум бгъэдыхъэкIэ Iэджэ иIещ, ауэ усакIуэ Сонэ Абдулчэри мыххуэдэуущ абы зэреплъыр:

*Удзыр къоцI зыхуэдэр белджылыуэ:
Зыр банджынэ, адрейр – къэдабэц,
Жыгми ар я хабзэц: зыхэр блашэц,
Языныкъуэр – псеi щхъуэнс къудамабэц,*

*Цыхухэращ ямыщIэр зыхуэдэнур:
Къальхуа цыкIуу батэр зыхуагъэшхэм,
КъыпхуэшIэнкъым лъепкъыр зэхъуэхъунур, –
Ябгэ хъуну цыхури дамыгъеншэц.*

Мыбдежым усакIуэм къыщиIуэта гупсысэм нэхъри зригъэужьу адэкIэ пешэ:

*Зы фIарий тхъэмпэ къызолъыхъуэ –
Гүгъу ехъа псэхэр игъэнсэхүү,*

*Лыгъэ идзыну зи лъыр утхъуэр,
Хунимыгъесу, иғъесәхыу.*

*Зы фIарий тхъэмпэ къызолъыхъуэ –
Тхыдэ уIэгъэр дэгъуышыжу,
Зэгуэр насыту щIэбжъэхъуари,
Къыригъэблыжрэ къыдэтэжу.*

Сыт хуэдиз мэгъу къару лъэш фIарий тхъэмпэм хэмэлъами, ди сабийр зыпIыжын хуейр дэращ, ди лъэпкъ тхыдэр щIэнэгъэм и хабзэм тету зытхыжыну зи пшэ дэхуэри ди адигэ щIэнэгъэлIхэраш. Күэдщ, ирикъунц иджыри къэс а IуэхугъуэшхуитIым щхъэемыгугъуныгъэрэ гъэнцIагъэу хэлъар! Мидрейуэ, шэч зыхэмэлтыжырауэ щIэшыгъуэш икIи гъэшIэгъуэнц Абдулчэрим къигъуэта усыгъэ образыр – фIарий тхъэмпэр. Дунейр къызэригъэшI лъандэрэ адигэм фIарий тхъэмпэр къегъэсбэп хущхъуэ пэлъытэу. Сытым хуэдизу узыгъуэ куэдыщэ къеуэлIауэ пкърыт нобэкIэ ди лъэпкъым, и хущхъуэгъуэ ехъэлIауэ гъэхъужын хуейуэ?

*Даушыр бжъынуэ дэлъщ лъэхъэнэм,
Хуцхъуэ лъэнсейш даушыншагъэр –
Нэхъ узыхуейр темылъмэ Iэнэм,
И анэр гъянкъэ узыншагъэм.*

*Еупсеяш даушыр уафэм,
Фэлъыр цIыху цIыкIум дихыу я фэм.*

УсакIуэм мыбдежым уафэм еупсеяуэ жыхуйIэ «даушыр», сэ къызэрэгурIуэмкIэ, лэжыгъэш, гуашIэдэкIщ. Цыхур лэжъэным щуужащ. Пащтыхыжым и лъэхъэнэм дэкъузауэ щыта лъэпкъым бжыыр трахш, дамэкъуэм гъэтIылъыпIэ «къыхуагъуэтри», «щхъэхуиту», къыпэкIуэн хуей пшIэр кърамыту ехулIауэ, залымыгъэ защIэкIэ ягъэлажъэурэ нобэ къэса лэжъакIуэжым и жэм шхуэIур къыжъэдахш, шхуэмымлакIэр яутIыпшыжри, фызыхуейр фшIэ, фи щхъэр фIыж, жари «рыночнэ зэхуштыкIэ» зыфIаша бэзэрым траутIыпшхъауэ, «къэшэху-щэжым» хэтш, сондэджэру ежъэжауэ, кIэрыутIыпщ хъуауэ.

*ХуэIэрыхуэш щIыр лэжъыгъэм,
ХузэфIэкIи емыблэж.
ЩIыр мылахсьэм – хэт зи лажъэр?
ЩIым телажсьэм ешхыр лыжь.*

Щапхъэу къэсхья усэ едзыгъуэм (строфам) и иужьрэй сатыритIыр псальэжым хуэдэу шэрыуэ хъуаш. Къыщыхъуи щыIэш эзы усакIуэм усэу зэхэль псальэжь зэшIэжьыгуэ къыщигъэшI: «УиIауэ щытми, дыщэр уэрү, Ар хъэдрыхэм щыIамых»; «Пэжыр – лыгъэш, лыгъэр лъым хэджех». «Псысэ дахэу абы жиIэр Хым хэхуэхукIи хуэмых». «Жыгуэкъэтэджари щIемыгъуэж, Пасэу фыз къэзыши темыгъэж», нэгъуэшIхэри.

Хуабжыу сигу ирихъац Сонэ Абдулчэрим адыгэ псалъэжым хужиIа мы усэ кIэшI цыкIур:

*Псы утхъуа пэгункъым сэ къеслъыхъуэр –
Псынэпс фалъещ псы хуэлIар зыхуейр.
ХуенишIей псалъэм псэр егъеундэраицхъуэ
Псалъэжь зы Iубыгъуэм гум жыы дрегъеху.*

УсакIуэм лъэпкъ ЙуэрыIуатэр фIыуэ ельагъу, ещIэ, шэрыуэу икИи щIэштыгъуэу къегъесэбэпыф:

*Цыхубэ гурылъым иригъуазэ;
ЙуэрыIуатэр узэшIакIуэ нэсиц.
Лыгъэ зиIэм, щыгуамэ, къегъазэ,
Гъазэ зимыIэжыр ажал Iусиц.*

Абы и дежкIэ сый щыгъуи щапхъещ нарт лыхъужыхэр, абыхэм ядэпльеину къыхуреджэ щIэблэ къытщIэхъуэр:

*Зи щIалэгъуэ! Дэппльей Бэдынокъуэ –
Хабзэ бзаджэр шыбгъэ изылъхъам,
Маржэ, ныищIэувэ и бэракъым
Нартхэм гупсысэфI къахэзылъхъам.*

*ПыIэзэфIэхъ махуэш ди зэманыр –
ГъашIэр ней кхъузанэм идгъэгъекI;
Лъепщ къыдожъэ, щIэту и кIыш иным –
Узыхуейр Iэдакъэм къыищIегъекI!*

Сонэ Абдулчэрим щIэнныгъэ зыбгъэдэльу лъэпкъым гурэ псэкIэ хуэлажъэ ди интеллигенцэм щыщ цыху гуашIафIэу лэжъапщIэ машIэ зратхэм ящищ. Абы икъукIэ пищIешхуэ хуещI зи щIэштыгъуэр зэикI имыкI тхыдэ нэмыхысам, хабзэм, напэм, щIыхым:

*ПыIэзэфIэхъ махуэш ди зэманыр –
Ди лъэткъ тхыдэр нахуэу дыгъэджыж:
ПэжкIэ уIэгъэжыхэм сеIэзенуц,
Пэжыр – лыгъэш, лыгъэр лъым хэджэж.*

*ГуашIэм щемыблэжци, щхъэр гъэльцащэ,
Лъэткъым и къэкIуэнум егупсыс,
Псэхэм нэмүукIытэу техъэлъащэ
Хъэпэшыпхэзехъэхэр* гъэсис.*

*ПыIэзэфIэхъ махуэш ди зэманыр –
Бэм екъуэншэкIахэм къащIокIуэж...
Хабзэ пхэлбу хыхъэ Хасэ иным,
Хабзэ пхэлбуи унэм екIуэлIэж.*

*Хъэпэшыпхэзехъэ — гъашIэр къупхъэ игъеувэныр зи нэрыгъ, бюрократ. (Авт.)

*Акъыл жаныр уи маисэу гъабзэ,
Лъәпкъ гупсысәм къуитыниң гукъыдәжж,
Уи псәр щәи, къәшәхү напә къабзэ
Шыбзэу гъуанә тхыдәм ар щыдәжж!*

Зызумысыжынчи, усакІуә Сонә Абдулчәримрә усә зымытх сәрә ди дуней еплышкІә, гъашІәр къызәрыдгуралуә, абы дызәреплъ гупсысәхәри куәдрә зэтөхүә. Ар нәхъри хъэкъ сцыхъуаш «ЛъәІу», «Губгъэн» усәхәм сыйкъеджа нәужъ. Ар иrogушхуә, иропагә, ироин сәр нәхъей:

*Шы лъәпкъыфI дылдә, щымыІауә,
Мы дунешихүәм щипІыфаи,
ГъәпсыкІә инкІә узәшІауә
Эпос гъуәзәджә зәхилхъаи.*

*Адыгә къафәр, дә ди фащәр
Къабыл щашІакIи дуней псом.
НәхъыфIыр күәду зыхуәфащәу
«Хъет» жригъәІеу ар мәпсәу...*

*Къышхъәшыжыни къимылъыхъуә, –
Ехъумәжыфыр и нәмыс,
Губгъэн фейцейхәм зыщагъәхъукІә,
Адыгә тхыдәр уәчыл нәсщ.*

.....

*Си лъәпкъ тхыдәри си дзапә уәрәдьир;
Илъес мин зыбжанәм ар я макъщ.
Тхыдә инхэр мы дунейм щыкуәдми,
Сыхуәхъуапсә мыхъумә,
СыбләхъуәпсыкІакъым сә ди лъәпкъ.*

Сыапхуәдәш. Хэт хуейми тхъәрыІуибгъу хуәсщыфынущ си адәси анэри, сыйкъызыхәкІа уәркъ лАкъуәри, адигә лъәпкъри, фәрәшІагъ лъәпкъ хәмыйльу, гурә псәкІә фIыуә зәрыслыгъумкІә. Алыхъым щхъәкІә зыкъәгъази зегъәуکI, жи муслымән диним. Сәри зезгъәуکIыфынущ лъәпкъым щхъә, сяужыр махуә хуәхъунумә.

«ЛъәІу» усәр адрей усәхәм зыкIи емышхуу икIи темыхуэу, зыми хуәмыйдәу, оригинальнәу гъэпса усәщ, сатыритI-щи нәхъ мыхъуу, ритмикәкІә зәщIәжыгуәу, ауә рифмәкІә зәмыйгъәкІуауә. Мыпхуәдә усә гъәпсыкІәр нәхъ зытехъэнкІә хъунур къуәкІыпIәмкІә щыпсәу тырку лъәпкъхәм, персхәм, хъәрыпхәм я «газель», «бейт» усә тхыкІәхәрш.

«ЛъәІу» усәр зи ІәдакъәщIәкI Сонә Абдулчәрим зыщIәлъәІур Тхъэм къригъәхъулIә! Сәри күәд щIауә ар си гурылът, си хъуәпсанIәт. КIәрыху-кIәрыш щIагъуә ямыІәу къәсхынти:

*...Сигу пәщыхукІә си анәдәлъхубзәм
Сә къерисIуэтәну гухэль къабзэ
СхущIәгъәхъә, ГъашІә, сынолъәІу.*

Зи Iәпкөлъәпкъым сә сыкъыхэкIам –
Зи быдзышә IәфIкIә сызыпIам –
ЕзгъәIуэтәжыну, ГъашIә, схущIәгъәхъә...

Зи псы уэрхәр псәхелъхъәж си лъахәм,
Зи лъы гуашIәр сицIәт адигә лъәпкъым
Сә гу ящысхуэну, ГъашIә, схущIәгъәхъә...

Дыгъәм и нәбзийхәр вожеу Iыгъыу
Къэралыгъуэ күәдым сахуеблагъэу
Бгырыс фIәхъус гуапә лъәпкъ мамырхәм
Сә ясхыну, ГъашIә, схущIәгъәхъә.
ГъашIә махуэ хъун!..

Адыгэ тхыдэр тхыжынымкIә куәд зышIа щIәнныгъәлI, тхыдә щIәнныгъәхәмкIә доктор, профессор Мамбэт Хъәлым хуигъәфащәу хуитха «ГъашIәмрә сәрә» усәм Абдулчәрим и гуращәр нәрылъагъуу мыпхуәдәу щыжеIә:

Нәхъ гүунәгъу ди къуршхәм захуесциIыхукIә,
Хәхъуэ щIыкIәу, пащхъәм зышашищI.
ГъәщIәгъуэнкъә гъашIәр: сыкIуэтәхукIә –
Нәхъ абрағгуэ хъууэ сә къысфIошI.

ГъашIәм и телъыиджәхәм псәр йошә,
Сигу хъәшыкъри ахәм зыIәпаши –
СицIәм и бжыгъәм зыкIә щIезгъәгъуухукIә,
Багъуэ сфишIыр сә сымышIәр тIукIә.

А псом я щхъәжш ди дадәжхәм я фә зриплъу, зи щхъәр зыхуигъәлъахъшәу зыхуигъәшхъ къуршхәм яхәтыну усакIуэр зәрыщIәхъуәпсыр:

Къуршхә, фащIаш уэршәрәгъу си нитIым,
Фә къәфлъагъуфатәм си хъәтыр –
(Сыт къримытхами мы си натIәм),
Сыхуейт сыхәтыну фи сатыр.

Дунейри, гъашIәри, цIыхури зэхуәдәу насыпыфIә щыхъуа зәман щыIакъым, щыIәнни къышIәкIынкъым. Тхъәм псоми гушIәгъуу къытхуищI:

Хәт и щхъә закъуәрщ зыхуәпсәури –
Хъәпишту напәр ешәжыф.
Хәти и лъәпкъым щIогупсыри –
Псәр напәм щхъәкIә етыжыф.

«ЦIыхумрә щIыхьымрә» усә хъарзынәм авторым мыпхуәдәу щыжеIә:

*Щыхъым зи нэр тенэц Йыхъым,
Хъэм зи напэр езыгъехъым,
ИүжэжагъкІэ и Иүэху дэкІмэ,
И зэран ѩ бжыгъэм йокІыр.*

*Цыхур Иущмэ, пащтыхъ пицІами,
Абы тхъеуэ зибжыжсынкъым,
И күулыкъур телъу напцІэм
Ныбжъэгъужсхэм япцІыжсынкъым.*

*Иуашхъемахуэу и щыхъ лъагэу
Сэ соцІыхур зы лы хахуэ,
ХуашІ Иулыджым ирилагэу
Яльэгъуакъым ар зы махуэ.*

Сыту фІит апхуэдэ цыху пэж, цыху лъэш, адигэлІ ди лъэпкъым иджыри зэрыхэтыр. Апхуэдэхэраш адигагъэри, хабзэри, цыхугъэри зэтезыІыгъэр! Апхуэдэхэраш, зэманимрэ гъашІэмрэ Ѣзызэпэувам деж, хэкІыпІэр Ѣзыуагъэншэу къэзыгъуэтывыр:

*Зэманим зыхимышІэ жъыгъэ,
Ар зэтевуыІэу дэмис жъэгу.
Үэ улІмэ, тешІэ уи дамыгъэ
Зэман блэлъетым и нацІэгу.*

АпхуэдэлІ къэмылэнджэжхэм, жагъуэгъухэми, зэрят лъэхъэнэ гуашІэми сыйтим хуэдэу хъельэу къытрамыкъузами, зэрыжаІэу, хальхьэри лэнным лыгъи, текІуэнныгъэр иІэу къыхокІыж:

*Дыгъэ жумартым и налкъут бзийхэм
ЗашащІыр, пэшым ѡІэмыхуэжу...*

* * *

*Зыкъызэккуухри, дыгъэ нэхуу,
Гъэгъяаш насытыр зыІэзыбжъэм -
Дэрэжэгъуэшхуэм и нэр квихуу,
КъызэІуегъэжыр си унэбжэр...*

* * *

*Яхэтщ насытым нэхъыщхъэжи,
ГъащІэм иІэжщ езым мыхъур;
МыузыІэу Ѣхъэллыр ари ѡІэхъэжэр,
Абы ѡІэжьеири къыхуагъэхъу.*

*Пицэдейм и цыху сэ къысцІотаджэ
СицІыкІми нобэ, цІэр къэнэнщ.
Лы Иущ я хасэ ар ираджсэу
Псэуфу Ѣытрэ – псэр тынишиныц,*

«Иредахэ гъатхэу дэ ди гъашIэр, Лъагъуныгъэм щIылъэр хуреуш, Къэушамэ цIыхум и гурыльыр, – Дэрэжэгъуз ар хурехъу тхъэгъуш» – псальхэр усакIуэм зыхужиIар фIылъагъуныгъэрщ. Шагъдий мыгъасэу зи гурышIэр къиль, къипкI щауэ щIалэм фIыуэ ильэгъуа и пщащэ дахэм и цIэр вагъуэ гуапэу щопицIыпшIыр и гущIэ лъансэм, аүэ псэм ар апхуэдизу щIигъафIэр езы псэ дыдэм къыгурымыIуэж пэтми, нэмьсымрэ дахээр щIапIыкIа щIалэ къуданым зышыIешхуэ хэльу:

*Үэ уи цIэ закъуэр насын пщацIащ,
Пкъым зргуашэ а зы псальэм,
ГухэлькIэ соцтэ сэ андэз;
Үэ тхъэнэлъитэу гум ухэлъицI,
Псэм уи цIэ дахэм хуещI нэмэз.*

Мы дунеишхуэм и шхэпсу, псэ зыIут псори зэтезыIыгъэ, ди гъашIэр тхуэзыгъэшIерацIэу, щIэшцигъуэ тицзышI, гущIагъщIэль дахэм и IэфIагъыр къытIурызыгъэIэфIэ, фIыр цIыхум къытхэзыгуашэу, тхуэзыгъэфIерафIэ фIылъагъуныгъэм тэпсэлъыхыкIэ, тетхыхыкIэ Iэджэ и Iэш. Мис а Iэджэм ящыщым къыхэшцыпыкIыжауэ, щабэ дыдэу, усэбзэ дахэкIэ къытхуеIуатэ и къэшэныр къызэригъуэтину щIыкIэр:

*«ЗызышиIэ щхъэ шхыгъуэ йохуэ» –
Гур егъэпсэхур псальэмжьым.
Къапллы-къедаIуэ, зэгуэр
Вагъуэхэм къахэзгъуэтэнц зы Дыгъэ.
А гугъэ IэфIым сэ сегъебауэ,
Бэшечу абы сегъэпсэу.
Псэр зэгуэр зыхэхутэну дыгъэпсым
И мэ щабэр си Iум йожабзэ.*

53

Щауэ хъуну адыгэ щIалэм фIыуэ къыгуроIуэ зызышиIэ щхъэ шхыгъуэ зэрихуэри, абы къару къыхельхъэри, мо зызыгъэнэмисыфIэу щыта щIалэ зэпIэзэрытыр щIылъэм щызекIуэ пщащэ къызэрыгуэкIхэм яхэмьплъэу, зэхахмэ, саIуэтэжынкъэ, ялъагъумэ, я фIэш сыхъункъэ, жери лъагэу зеIэтри мэлъыхъуз:

*Вагъуэхэм сэ къахэсшинц а Дыгъэр,
МафIэм зытэрызыдээ жэш хъэндьрабгъуэу,
Абы и бзийхэм си псэр хэпкIэнц,
ГурышIэ мафIэм зригъэсэн патшIэ,
Гурыгъу абрэмывэхэр игъеищащэу
Думту игъэбзэхын щхъэкIэр.*

Мис апхуэдэ лъагъуныгъэш лъагъуныгъэ гуашIэ жыхуаIэжри, псэкIэ зэлъыхъуайтIыр зэрогъуэтри, гъашIэм и гъуэгуванэ зэдьтохъэж. НасыпыфIэ Тхъэм ишI!

Сытепсэлъыхыну сыхунэмисауэ мыбы иджыри усэфI зыбжанэ къэнащ. Абыхэм ящыщ «Студентхэм я уэршэр», «Дадэ и чэнджэшхэр», «Ижь-ижыккIэ псэуа Архимед», «УхуакIуэм и

уэрэд», «Пшэхэм я дунейр», «Псэр мэхасэ», «ХьэгъуэлIыгъуэ», «Япэ лъагуныгъэм и хыбар», «Цуашхъэмахуэ», «ПсэгъэгуфIэ», «Шу альпхэр», «Лъэхъенищ» балладэр, икIи нэгъуещIхэри.

Сигу къэмыкIыжу сIэцIэгъупшыкI пэтаи, сзытепсэльных тхыгъэхэм нэмыцI, Сонэ Абдулчэрийн класс нэхьышIэхэм щеджэ школакIуэхэм папшIэ къыдигъекIауэ «Къуалэбзу джэгуакIуэхэр» шыпсэ-поэмэ зэриIэр. КъытцIэхъуэ щIэблэр тэмэму гъэсэн папшIэ къэбэрдэй сабий литературэм иIэ мыхъэнэм тэухуауэ стхи тхылтым хэзгъэхъэн гуращэ сиIэщи, нэхъ иужыкIуэхэр щхъэхуауэ икIи зыубгъуауэ сытепсэльныхынщ. Аүэ иджыпсту псальтиI-щыкIэ жысIэмэ, «Къуалэбзу джэгуакIуэхэр» тхылтыр сабий цыкIухэм я мызакъуэу, щIалэгъуалэми, зи акъыл тIыса балигъими къащхъэпэну сольйтэ. Мыр щакIуэбзэу пIэрэ жыпIэу уигъэгupsысэжу щIагъыбзэ щIэлтү тхащ.

Зи гугъу тцIы шыпсэ-поэмэр Бгъэ-тхъэмадэм и псальхэмкIэ еух:

*«Дыщалъхуами дэ зы щIылъэ,
Зэхуэмыйдэу ди гурыхъыр,
Ди хъэл-щэнкIи дызэмийхъу,
Ауан тцIыуэ къыдэмийхъыр,
Допсэу ди щхъэр тфIэбэлхыху.*

*Аүэ псальэм я нэхъ пэжыр,
Иуэхуу щыIэм я нэхъ пажэр
Ар – Гулыдэж зым зым хуэтцIынныри,
Ди къалэнхэри тцIэжсынныри.*

54

Хъэр ягъасэ, мыщэр ягъасэри къагъафэ, бгъэшхъуантIэм, адьгейбзэкIэ – ИуэрпэIуэжым, урысыбзэкIэ – попугайм, жепIэр къыбжеIэж. Аүэ гъэсэнгъэ хъуа иужькIэ, цыххур нэхъ сэгьеийц. Абдулчэрийн игъэса Бгъэ-тхъэмадэм жиIар щыпкъэ зэфэзэшщ.

Дэтхэнэ усакIуэ нэсми хуэдэу, Сонэм и гуращэри бэм я насыпым епхащ:

*Сыт сзыщыхуейр мы уафэ лъашIэм?
Быныр къэзылхуам ираузэцI.
Гъэшрэ лыуэ цыххур зыщIэутцIэр
Зэпэубыда щыхъукIэ, согумэцI.*

*Къуажэдэсхэм я фэм дэкIар машIэ?
Къалэдэсми я гур хремыцI.
КъарехъулIэ гъэфIхэр мэкъумэшицIэм,
Иремыху я гуэныр зэи нэцI.*

АдэкIэ мы усэм: «ЩремыIэ, – жи, цыххур, – унэ щIэгupsыс... Цыххум сэ Иуэхутхъэбзэ къысхурецIэ, Схуэлъагъужу абы и хъетыр».

*СыщыхуейцI щыхъэгъусэ уафэ лъашIэм –
Зи пэжыгъэ жъауэм сышIэтын.*

Жъантэ

*Псэр щIеIэтэ лъагъуныгъэ гуашIэм,
АнхуэдизкIи лъокIыр хиутэн.*

*Сыт сзыищыхуейр мы уафэ лъашIэм?
Ар зы машIэш икIи күэди мэхъу.
Хым сэ хузогъадэ ди цIыху гъашIэр:
Щыз е ныкбүэ зы лъэхъэни мыхъу.*

ИкъукIэ гуапэ сэри сцыхъунт усакIуэми цIыхухэми я хъуэпсанIэр
къайхъулIэну!

КИУРАШЫН БетIал,
критик
2000

Усэхэр

СОНЭ Абдулчэри

ДЗАПЭ УЭРЭД

Си лъэпкъ тхыдэрщ си дзапэ уэрэдыр;
Ар пшинальэу гуштэми къоюкI.
А уэрэдым къожьу мывэ духэр,
И макъамэ лъэшым псэр дохъуэпскI.

Уэрэдыр зыусауэ Iэ лэрыгъухэм
ПхъэIэщэкI-къалэмкI ар ятхащ,
Цхъэмыйгъазэу хэту зауэ Iугъуэм
Жыр джатэ IугуакIи зэхальхъаш.

Иджыреийхэм пащэ а уэрэдым –
Адыгэм щIэнэгъэр и къалэмщ.
Дыщэ Iэпэщ, ей, си лъэпкъ цыкIу уардэр –
Зыдехь нобэ пщэдэйрэй къалэн.

Си лъэпкъ тхыдэрщ си дзапэ уэрэдыр;
Ильэс мин зыбжанэм ар я макъщ.
Тхыдэ инхэр мы дунеийм щыкуэдми,
Сыхуэхъуапсэ мыхъумэ,
СыблэхъуэпсыкIакъым сэ ди лъэпкъ.

ЗЭМАНЫМРЭ ГЬАЦШIЭМРЭ

1

Мэхь-мэхь, къэгъуэтыт сабиигъуэр,
Ар тхыдэ-хышхуэм хэльэдаи.
IэнатIэ гуэрхэм зэманыгъуэр
ЦыIуэхэну сыхэдаи.

2

Къэхъуакъым яту зэман хъэхуу,
ИкIи яхуэщIкъым ар щIэнин.
Мы дунеишхуэм и щэху нахуэ
Зэман-къуажэхъыр хэт къищIэн?

3

И шыфэлIыфэр сыйт зэманым?
Ар къышашIэнур къэмиса, –
Псэури мыпсэури итищ и диним:
И хъэтIыр хэти лъигъесащ.

Зэманым зыхимыш ю жыгъэ,
Ар зэтеувы ю дэмис жыэгу,
У э улмэ, теш ю и дамыгъэ
Зэман блэлъэтим и нат ю.

КҮҮЛҮКҮҮЖЫН

Шесхъэк ю куэш си сабиигъуэр,
Күулъкүүжын, сышупык ю куэш уи бгъэгу;
Псынэ къабзэу уи мэс сышефахэр
Іэфт анэ быдзышэу — имыху сигу.

Къышыс ю куэш си сабиигъуэр,
Псэм игъаф юм сышуплъяш и нэгу,
Къысхуэк ю ауэ псэм и дэрэжгъуэр
Джэгум щышуплъахэш мы си лъэгу.

Шесхъэк ю куэш си сабиигъуэр;
Балигъ сышпир, сыйепшакъэ гъуэгу;
Гъуазэ плъап юр зэшопшыпш ю вагъуэу,
У э къызжо юр: «Щышып абдеж джэгү!»

57

Гуаи гуапи щысльэгъуаш уи жыэгу —
Гуаэр ткюри, къинаш юр сигу.

НАЛШЫК ПАРК

Тхъэмпабгъуэу уи жыг гъэфлахэр
Гухэлък ю къызэшоудыр,
Псыпсыжу псей зыкъизыххэм
Іущашэу хуольэуджыиджэр.

Паркышхуэм и дышэ бзухэр
Я уэрэдускъэ дахагъэм!
Мыбы гукъеуэр щобзэхри,
Псэм зыхегъапск ю щхъуантлагъэм.

Къулейуэ уи хъэуа къабзэр
Йожабзэ си пкъынэлъянэм;
Шопек юр щыхухэр бзэрбзэу,
Гукъуэпсыр я шык юпшынэм.

Аллең уи жәнәт гъуәгүхәм
Шәнт хъархәр я гүшә күәш්И,
Пүшәпшыжу епәр гъәгъахәр
Абыхәм я дыщә мыш්И!

Бзә IәфIу ди Налшық паркым
КIәпхъ цЫкIухәр и жыг гъәдахи,
Мардәншәу уи гур щИIэтәу
Дапшәши абы и гъатхи!

СЫТ СЫЗЫЩЫХУЕЙР МЫ УАФЭ ЛЬАЩІЭМ?

Сыт сизыщыхуейр мы уафэ лъашIэм? –
Ар зы мащIәш, күәди си гум къокI.
Хъәпшип ди тыкуэнхәр щремышIә,
ПцЫуәпшышәм и Iуәху дремыкI.

Сыт сизыщыхуейр мы уафэ лъашIэм? –
Быныр къэзылъхуамираузәшI.
Гъәшрә лыуә цЫхур зышIәупшIэр
Зәпәубыда щыхъукIә, согумәшI.

Къуажәдәсхәм я фәм дәкIар мащIә?
Къаләдәсми я гур хремышI.
КъарехъулIә гъәфIхәр мәкъумәшыщIэм
Иремыхъу я гуэныр зәи нәцI.

ГуашIемащIә пәтми, къуаләбзүхәм
Цыгъуәлъхъэн ящIыфыр илъес къәс.
Бынунағъуә хъуарә хамәм хәсхәу
ЩремыIә унә щIәгупсыс.

Сыт сизыщыхуейр мы уафэ лъашIэм? –
Лъырең хәти хуәфәшәж къатыр.
Цыхум сә Iуәхутхъәбзә къысхурешIә,
Схуэлъагъужу абы и хъетыр.

СыщыхуейшI щхъәгъусә уафэ лъашIэм –
Зи пәжыгъе жъауәм сищIәтын.
Псәр щIеIэтә лъагъуныгъә гуашIэм,
АпхуәдизкIи лъокIыр хиутән.

Жыләгъуалә Iуәху срипсәльәнүүш
(Сә сринәрыбгәш зы къэрал),

Жъэгум щекIуэкI хабзи къэсIэтынуущ:
Хэтц абыхэм сымыщIыф къабыл.

Тхыдэм и бэджыхъэр тельми сыхъэу,
УпшIэ куэдыр мысэбэп сэрейщ.
Нобэм и нэджыджым щыхъэрахъэу
КъашIэнар мымащIэ пасэрейм.

Сыт сзыщыхуейр мы уафэ лъашIэм? –
Ар зы машIэш икIи куэди мэхъу.
Хым сэ хузогъадэ ди цыху гъашIэр:
Щыз е ныкъуэ зы лъэхъэни мыхъу.

ЗИ ЩIАЛЭГЬУЭ

Зи щIалэгъуэ, зи дахэгъуэ,
Гугъэр вагъуэу зыгъэлыд,
Уафэм уи щIыхъ къышолъагъуэ –
ЗекIуэлI и лъэр имыубыд.

Псэу, уэрэдыр уи шу гъусэу –
Гу щыпхуэнкъэ мы дунейм;
Уринобэш уэ дыгъуасэм,
И пшиналъэр уэршI пищэдейм.

Щыхуу щыIэм зыщ я дыгъэр,
Зэхигъэжу ар къемыпс;
ЗыгъэлъапIэр зэкъуэшыгъэр
Псэ узыншэм ешI гунэс.

Лыгъэ зиIэм егъэбагъуэ
Адэ-анэм я нэмыйс.
Бын цIэрыIуэр дэрэжэгъуэш,
Лъэпкъым дежкIэ ар насыпиш.

Адыгагъэр хабзэ дахи,
Ар зепхъэфу дунейм тет;
Псэр щыпсэхуу адэжь лъахэм
Нэхъри, маржэ, и щIыхъ Iэт.

Ей, соджэжыр зи щIалэгъуэм!
ЛыфI и гуашIэ емыблэж.

Дунейм теткъым Хэку нэхъ фыгъуэ,
Лъахэр, лъэпкъыр уэ гъэпэж.

Зи щалэгъуэ, зи щалэгъуэ,
Гъатхэ мазэу зи чэзу,
Зи дахэгъуэ, зи дахэгъуэ,
Зэманыгъуэр уэращ зейр!

* * *

Гуапэм я нэхъ гуапэу дунейм тетыр,
Щыпкъэм я нэхъ щыпкъэу къигъэшлар,
Пэрыхъету дэ зи нур дыхэтыр –
Анэм и гурышлэу къытпышларш.

Ди насыпш, ди анэм, тхуэпсэухуклэ,
Щимыгъэклэм ди зэранклэ нэпс;
Ди насыпш, бын щабэу, дылумахуэу
Хүэтшлэжыфмэ дэ гулъытэ нэс.

Ди насыпш Тэунейрэ, ди лэжьыгъэм
Анэм игу дэзагъэу цыху дыхъуам;
Ди насыпш мардэншэу, дэ ди гъашлэр
Къабыл ишлэу анэр къытиштхъуам:

«Дунеягъэ лэфлэли ахърэткли
Сыпхуэарэзыш, си тласэ, гурэ псэклэ»...

* * *

«Адыгэшл», «поэзие» -
А псалъитыым зым зыр си нэгу къышлэгъэувэ,
А псалъитыр сэ зэй зэгүэзмых...
Поэзие щыпкъэу си адигэ лъахэ,
Уи куэшлэжэнэтым наплэр щызогъаллэ,
Къурш-дадэ нэгухэм йушгъэр къызоджыклэ,
Пшиналъэ телъиджэхэр къуршыпсхэм къауэршэр.
Гурышлэ-тенджызыр си пкъым щоукъубей,
Гупсысэ-толъикъунхэр акъылым ээрехуэ;
Си гур зэшлопльэ,
Си псэр мэхъуэпслэ -
Хъуасклэхэр си нэм къышледз,
Нэклүүшхыитыр къохъур дыхъэрэн,
Дахагъэ гуэрхэр сошлыр сэ лэмьир...

МыджэмымыцIэу гурылъхэр си щхэм щызэблоу,
ЗэпцIагъашIэ усэ сатырхэр, вагъебдзумэу,
Къалэм-пхъэIэшэм зэбгъурельхъэ.
Догуэ, догуэ, къалэму унэжын,
Зы лъэIу машIэ уэркIэ согъэтIыгъуэ:
Бегъымбаррэ пэткIэ, зэрыжаIэу, щоуэ,
Аүэ... уэ «увэзхъуу»,
Гъуазэ нэпцIым и жъэгу сыйдумышэ,
Гугъэ пцIанэр къысчуумыцI Iэдэж.

ПЫЭЗЭФIЭХЬ ЗЭМАН

*...путь доблести, самоотвержения и высокой
борьбы с низким и вредным, с бедствиями
и пороками людей не закрыт никому и никогда.*

Чернышевский Н. Г.

1

ПыIэзэфIэхъ махуэц ди зэманыр -
Псалтьэ IуцI зэхэдзэм зыхыумын;
Удын зэхэдзэным дэуфэджа зы гъуэгүи
КъытщIэтаджэ щIэблэм хуремыххъу щIэин.

61

Нобэ ди гъунэжжъэ дэ Iуэхугъуэ -
ЩIы псэукIэ хабзэхэр хыисэп;
ЯпэкIэ узышэ дэдзыхыгъуэм
Хахуэу тезыIуантIэм и насыпщ.

Зи щIалэгъуэ! Дэпльеий Бэдынокъуэ -
Хабзэжь ябгэр шыбгъэ изылъхам,
Маржэ ныщIэувэ и бэракъым
Нартхэм гупсысэфI къахэзылъхам.

2

ПыIэзэфIэхъ махуэц ди зэманыр -
ГъащIэр ней кхъузанэм идгъэгъекI;
Лъэпщ къыдожъэ щIэту и кIыщ иным -
Узыхуейр Iэдакъэм къышIегъекI.

ПсэукIэ лэужжыгъуэхэр къехъэлIэ,
Къитльхъэнщ хасэм и утыку а псор:
Уэрсэрыжъхэм* зэпадзынщ елалIэу
Хъуа-мыхъуакIэ, халъхъэу акъыл нур.

*Уэрсэрыжъ — IуцIу, акъылыгIэу IуэрыIуатэм къыхэцI юIыху. (Авт.)

Цыхубэ гурылъым иригъуазэ:
Гуэрышатэр узэшшакшүэ нэсш.
Лыгъэ зилем, щыуэмэ, къегъазэ,
Гъазэ зимишэжкыр ажал Йусш.

3

Пылэзэфшэхь махуэш ди зэманыр —
Къупхъэ нэпцшкшэ насып умыгъэж;
Уемыжажьэ, уефышшайэу диним,
Тхэр зыгъэпцшими ущымыгугъыж.

Сынольшай мы зымки, зи шалэгъуэ,
Си чэнджэшхэр уэ умышшай уэим:
Зэфшээрхъахэм псэр ялыгъуэ
(Псым итхъэлэр ёопхъуэ, жалэ, шхийм).

Тырырекш ди гъуэгум къылдэмыхъур.
Хуэн къыумыхъу, сакъуу еужъэрэкш,
Гутъэтшису къутэ хабзэ мыхъур,
Уи мыхъур лъехъэнэм тегъэжкыкш.

4

Пылэзэфшэхь махуэш ди зэманыр —
Ди лъепкъ тхыдэр нахуэу дыгъэджыж:
Пэжкш уэгъэжкхэм селэзэнуш,
Пэжкыр — лыгъэш, лыгъэр лъым хэджэж.

Гашшэм щемыблэжши, щхэр гъэльяшэ,
Лъепкъым и къэкишэнум егупсыс,
Псэхэм нэмыукшитэу техъэльяшэ
Хэпэшыпхэзехъэхэр* гъэсис.

Пылэзэфшэхь махуэш ди зэманыр -
Бэм екъуэншэкшахэм зралшэж...
Хабзэ пхэльу хыхъэ Хасэ иным,
Хабзэ пхэльуун эм екшүэлшэж.

Акъыл жаныр уи маисэу гъабзэ,
Лъепкъ гупсысэм къуитынш гукъыдэж;
Уи псэр щэи, къэшэху напэ къабзэ,
Шыбзэу гъуанэ тхыдэм ар щыдэж.

*Хэпэшыпхэзехъэ — гашшэр къупхъэ игъэувэнээр зи нэрыгъ, бюрократ. (Авт.)

ГУКЬЕУЭ

Жэшым и Игу-махуэ,
Махуэм и Иш-жэш.
Хэт зэманыр щехуэ,
Хэт зэманым еху.

Игу-Иш зэблэхъуним
Гаш-эр еудын.
Игум кымыхъунур
Ишым тезэгъэн?

Хашым есэжкауэ
Кьэрал гуэр дуухааш, –
Игур ишияуэ
Зи Иуэху дэхуэхааш.

Игум кыхуралхъэм
Хьери кыпымыкI,
Ишым кытрыралхъэр
Я деж щокутыкI.

Тхэ нэлат темыльмэ,
Дауэ мыр кьэрал!
Зэгуройуэ тхэлъмэ,
Арат, бетэмал!

Махуэм и Иш-жэшым
Тесым зызогъэшхь,
Жэшым и Игу-махуэм
Исхэм даремышхь.

ЛЪЭИУ

Махуэ къэс лэжьапIэм сывэрыкIуэу
Си псэм къехуэбылIэ лъэс гъуэгу цыкIум
Сэ зыщызгъэнцIыну, Гаш-эр, схуш-эгъэхъэ.

Сигу пэшыхукIэ си анэдэлхубзэм
Сэ кърисIуэтэну гухэль къабзэ
Схуш-эгъэхъэ, Гаш-эр, синолъэIу.

Зи Иепкъльэпкъым сэ сыйкъыхэкIам -
Зи быдзышэ ИфIкIэ сывыпIам -
ЕзгъэIуэтэжыну, Гаш-эр, схуш-эгъэхъэ.

ФІыуэ слъэгъуа піщащэм гу щысхуэну,
Си гурышІэ щыпкъэм ар хэсшэну
СхушІэгъехъэ, ГъашІэ, сынольеIу.

Зи псы уэрхэр псэхэлхъэж си лъахэм,
Зи лъы гуашІэр сцІэт адигэ лъэпкъым
Сэ гу ящыхуэну, ГъашІэ, схушІэгъехъэ.

Жэш вагъуэбэ дахэу псэм и щІасэм,
Дыгъэпс махуэу къуалэбзум я гупсэм
Сэ защызгъэншІыну, ГъашІэ, схушІэгъехъэ.

Дыгъэм и нэбэйхэр вожэу сІыгъыу,
Къэралыгъуэ куэдым сахуеблагъэу
Бгырыс ФІэхъус гуапэ лъэпкъ мамырхэм
Сэ ясхыну, ГъашІэ, схушІэгъехъэ.

ГъашІэ махуэ хъун!
Гъатхэм гу щысхуэхукІэ сыIугъашІэ!
Къыизэптащи гъашІэ къэзгъешІену,
Къабыл пцІын IуэхуфІкІэ сыпхуэупсэжыну
СхушІэгъехъэ, си псэр уи къурмэнш.
ГъашІэ, махуэ хъун!..

* * *

Сэ гурылхэр соблэ,
Щыгъэ дахэ сцІыну,
Дыгъэ нуру къаблэм
СфІэфIу сегуэпэну.

Сэ гурылхэр соблэ,
Щыгъэ дахэ сцІыну,
Мо Вагъуээшиблым
Ар япшІэхэслъхъену.

ПСЭГЪЭГУФІЭ

Гунэдж зимиIэм сыйт и махуэ –
Йожъэ апхуэдэр лъыхъуэу Iэзэ.
Сыногупсысмэ, псэр мэпсэхури,
ФIарий хущхуэгъуэу уэ узиIеш.

Адэ щІэину гугъэ нэхум
ГъущІа си гъашІэр къегъэшІытэ;
Гъэгъам и нурү къыпщхъэшихым
Бжъэ цЫкIуу си псэр ныхолъатэ.

ПцIащхъуэм къалъыхъуэ лъахэ хуабэ,
ХуабапIэрщ ахэм дежкIэ гуапэр –
Уи пащхъэм сэ щызигъемахуэш,
УздышызекIуэр си хуабапIеш.

Зуухъэ уи цIэр сэкъатыншэу,
Ар къозытари пхуреузыншэ,
Ауэ итIани гъэфIагъыбзэу
Сэ уэ пфIесшынут: ПсэгъэгуфIэ.

ХъЭБЛЭ ЩІАЛЭР ДОДЖЭГУ (Үэрэд)

Ди ныбжъэгъум къишащи,
Хъэблэ щІалэр доджэгу,
Хъыджэбз хъещIи ди куэдщи,
ЩІыдогъэплъыр ди лъэгу.
Уей, жи, хъэблэ щІалэр доджэгу,
УэпI, жи, щІыдогъэплъыр ди лъэгу.

65

Ныш къэзышэу къеблагъэм
Фи гъуэгубжъэр къэфший,
Нэчыхытхыу гуфIэгъуэш –
Фэдгъэчынкъым зы тхъий.
Уей, жи, фи гъуэгубжъэр къэфший,
Уий, жи, фэдгъэчынкъым зы тхъий.

ДогушIэр, доуджыр,
Хъыджэбз дахи дылъохъу.
Мы джэгушхуэр эи фIышIэу
Ди ныбжъэгъум фехъуэхъу.
Уей, жи, хъыджэбз дахи дылъохъу,
Иэгу, жи, ди ныбжъэгъум фехъуэхъу.

Ди къэшэнхэм ныжэбэ
Пшалъэ быдэ ядот,
ЗэгурIуэ щыхъэту
Бэлътоку цЫкIуи къыдат.

Үей, жи, палъэ быдэ ядот,
ҮэпI, жи, бэлътоку цыкIуи къыдат.

Фыщэу слъагъуу си дахэр
КъыздэкIуэнүүш пщэдей,
Мы гуфIэгъуэр зэфIэкIмэ,
Джэгу фынакIуэ ди дей.
Үей, жи, къыздэкIуэнүүш пщэдей,
Иэгу, жи, джэгу фынакIуэ ди дей.

Усэ кIэшIхэр

* * *

Си гур ныкъуэш. Гуныкъуэгъуэр
Си псэм мастиу хэлъүүш.
Сыхуэнныкъуэш уи Иэзэгъуэм,
Хущхъуэр — уи гухэлъүүш.

* * *

Зи щыгур зымыгъэдахэр
Хэку хуэмифащэу фасикъүүш;
Лъэпкъ Йуэхум зи псэр хуэхамэр
КъекIуэн зимыIэу щхъэдыкъүүш.

* * *

ГъашIэм и ИэфIагъыр зыхээзыщIэм
ГъашIэм хуээхелъхъэ уэрэд нэс.
Къээзылъхуа и лъэпкъым фы хуээзыщIэм
Тхыдэм щагъэльагэ и нэмис.

ТОЛСТОЙ Лев

ХЪЭЖМУРАТ

Повесть

XIX

Хъэжмурат урысхэм зэрызариту, и унагъуэр Ведено къуажэм къашауэ быдэу яхъумэрт, Щамил и унафэм пэппльэу. Патимэт нанэри, Хъэжмурат и фызитIри, и бын цыкIуитхури хъумакIуэхэм щаIыгт сондэм и унафэшI Ибрэхым Рашид и унэм. Хъэжмурат и къуэ Юсуф, ильяс пшыкIуий фIэкIа мыхъу ныбжыщIэр, хъэпсым ист, щIэпхъаджагъэ зылэжъа цыхуиплIым я гъусэу. Ахэри, еzym ешхъу, зыпэлъэр я шхъэм кърикIуэнурат.

Унафэр къэсыртэкъым, сыйту жыпIэмэ Щамил ежьеауэ къетт – урысхэм езауэу къикIухыарт.

1852 гъэм январым и 6-м Щамил Ведено дэт и унэм къокIуэлIэж. Ар зээзуа урысхэм зэрыжалIэмкIэ, абы и дзэр зэтракъутати, езыр щIэпхъуэжри Ведено кIуэжат. Щамил и дзэлIхэм зытрагъечыныхыр нэгъуэшIт: урысхэм ятекIуэри ахэр ирихужьэжат.

Апхуэдэ къышыхъур зэээмэзэххэу, а зэхеуэм езы Щамили фочкIэ щызэуаш, икIи, сэшхуэр кърихауэ, урысхэм шууэ яхэлъэдэну щIэпхъуати, и гъусэхэм къызэтрагъэувылаш. Абыхэм яшыщу Щамил къыбгъэдэта тIур абдеж дыдэм къышщаукIаш.

Фочхэр, кIерахъуэхэр дэзыгъеуей, шыхэр зыгъэджэгу, зэпымычуи къурIэнэбзэ къэзыбж зауэлIхэм къауфэрэзыха Щамил и егъэзыпIэм щекIуэлIэжам, шэджагъуэ хъуат.

Ведено жылэм цыхуу дэсыр уэрамхэм дэтт, унацхъэхэм тетт – я зиусхъенир кърагъэблэгъэжырти, дуней гуфIэгъуэр яIэт: зэрыгъэКийхэрт, фочхэр, кIерахъуэхэр драгъеуейрт. Хъэрыпыш хужым тесу, Щамил и унэм екIуэлIэжырти, абы и шхуэмилакIэр зыIыгъыну къызылтымысхэм я махуэ мыгъуэт. И Iэпслъэпсыр къызэрыггуэКI дыдэйт: дышкIи, дыжынкIи, нэгъуэшI цIуугъэнэхэмкIи гъэшIэрэшIлатэкъым. Езы Iимамырчи, шухъэ морэ зытебза, зи пшампIэми зи Iэгъуапэми хъурыфэ фыцIэ къедэка джэдыгу щыгт, бгырыпх фыцIэ щIэпхат, къамэ кIэрьшIат, щэкI хужь къызэшэкIа хъурыфэ пыIэ лъагэ шхъэрыгът. Мест удзыфитI лъигът, и лъэнкIапIэм хуэфI лъей фыцIэхэм кIапсэ ухуэна цыкIу къедэкIат.

ЖыпIэнурамэ, Iимамыр цIуугъэнэ лейхэм хуэхейт. Ауэ, апхуэдэу щыгт пэтми, и Iэпкъльэпкъ лъагэ зэкIужымкIэ ар къахэшырт

зи Іәштэ-фащэр дыщэрэ дыжынкіә зәштәбла и зауәліхәм, икли, езым нәхъ къызәриштә дыдәм тету, цыыхубәм закъыпцигъәхъуфырт цыыхушхуеу, уардәу. И жыаклагъуэ тегъәщхам къыхәш и нәгу фагъуэр, мывәм хуәдәу псәншәти, хъейртәкъым, зәпымычу зәхүишә, щиукъуанціә и нәхэр цыкіут. Уәрамым шрикіузкіә, ар цыху минхәм нәкіә яшхырт, ауә езым и нәхәм зыри ямыльагъу хуәдәт.

Хъәжмурат и фызхәри и бынхәри унәм щіәс псоми я гъусәу къыштікіри пырхъуәм къытеуваш, Іимамыр къызәрыдыхъәжым еплыныу. Къыштімымыкішу къенар Хъәжмурат и анә фызыжъ зақуәраш. И щхъәц тхъуахәр къәубәләцарә зәхәзәрыйхыжауэ, ар унә лъэгум ист, и Іә гъур къыхъәмкіә и лъэгүажъә нәхъ гурыжхәр иубыдыштарә хъуаскіәр къызыштыш и нә фыщіттыр жъәгум дәлъ пхъә дзакіә ужыхыжхәм теплъызауэ. И къуәми ешху, ари Щамил теплъә хъуртәкъым, иджыпстуши, и гур нәхъри щыкіппати, абы Іуплъәххәну и псәм къыхуидәртәкъым.

Батекъутэр ираштікішу Щамил къызәрыдыхъәжар Хъәжмурат и къуә нәхъыжым илъэгъуакъым. Мә бзаджә къызрих машә кыфіым здисым, зәхиха къудейуә арашт уәредхәмрә Іәштә уә макъхәмрә. Абы хъезаб ишчырт, зи псәугүйә дахәу зи хуитыныгъәр зытраха дәтхәнә зы щіаләштікіми хуәдәу. Зәпымыуә илъагъур, зәхәуфіеежахәу, фаджәхәу, зәрыужәгъужарә зэтеплъә мыхъужу, машәм къыдис цыху насыпныштәхәрш. А псори зи псәм къитехъәлъә щіаләр иджы йохъуапсә щхъәхуиту, хуиту бауэу, нәху зылъагъуу, шыхәр зыгъеджәгуу, фочхәр дәзыгъеуейуә, зәчирхәри жызыІәу зи унафәштікір къезыуфәрәзыхъәм.

Къуажәм дәту кіуәурә, Щамил дыхъаш езым и уардәунәр зыдәт пшантішхуәм. Абы къынуштіаш Іәштікіә зәштіеузәда лезгиниті. А пшантікіми цыхур дәзт. Абыхәм яхәтт зи щхъә Іуәхукіә щыпіә жыжъә къикілахәри, лъэІуакіуә къәкілахәри, зи суд иштіену езы Щамил къригъешахәри.

Щамил щыдыхъәм, псори къызәштігаджә. Я Іәр я бгъәм хуахъурә, кърагъәбләгъәж пшішхуә зыхуашт Іимамыр. Языныкъуәхәм лъэгүажъәмышхъә зрагъауэри апхуәдәу щытхәш, пшантіэм и пшіуштікі куәбжәм щыпштідзауэ кіуәцікібжәм Щамил нәсүху. Къизәхуесахәм Щамил къахиціхукілаш фылуә имылъагъу гуэрхәри, и щхъәр езыгъәужәгъуа лъэІуакіуәхәри. Мывәм хуәдәу псәншә и нәгум зыкіи зимыхъуәжу, ар абыхәм ябләкілаш, и унә щыхъәжыпіәм нәсри, шым къепсыхаш.

Ар къыздикіштар зекіуә хъәлъет, и къарур нәхъыбәу щіэзыхари и фәм дәкіла гугъуеххәратәкъым, атіә и псәм тель хъәзбрат: текіуэнныгъәкіә къигъәзәжашауэ игъеІуами, езым иштікіжырт а зекіуэр зәримыштігъуар, урысхәм шәшән къуажә куәд зәрагъәсар, зәрахъунштіар. Зи Іуәху еплыкіәр Іәгуп-Іәштіб шәшәнхәр щхъәпс лъэпкыш, гуитішхытіш, урысхәм я гъунәгъу жылагъуә языныкъуәхәр хъәзырыбзәш абыхәм я лъэнүкъуә защіыну, – а псори шәчыгъуафіэтәкъым, зыгуэр къәгупсысын хуейт, ауә а дакъи-къем Щамил гукъыләж лъэпкъ иштікъым, иштіенілауи гупсысәнуи.

Ар зыхуейр зы закъуэт: зыгъэпсэхун, унагъуэм и ІэфІ зыхэцІэн, и фызхэм яцьшту нэхъыгІ дыдэу ильягъу, ильэс пшыкIуий фIэкIа мыхъу Іэминат нэ фыцІэ, лъэ псынцІэ цыкIум и ІэплIэм къихутэн.

АрщхъэкІэ иджы Іэминат зэбгъэлъагъуныр уигу къэбгъэкІ мыхъун къудейтэкъым, атІэ абы и деж укIуи, къазыц щхъэнтэхэм зебгъэшІу зышыгъэпсэхуи хъунутэкъым. Пэжш, Щамил шеч къытирихъэртэкъым, адрай и фызхэм яцьыгъуу, цыхухъухэмрэ бзылъхугъэхэмрэ я псэупIэхэр зэпызыгъэшхъэхукI сэрейм адэкІэ ари зэрыштым, къызэрьеплъэм. Псом яперауэ, шэджагъуэ нэмэзыр щын хуейт, и гур иджыпсту абы сыйт хуэдизкІэ хэмыхъэми. Цыхубэм я дин узэшIакIуэу ушышыткІэ, арыншэу хъунутэкъым. Махуэ къэс умышхэу зэрымыхъунум хуэдэу, Іэмалыншэт ари. Андэз ештэри, нэмэзлыкъым тоувэ. Нэмэз щыныр зэфIэкIа нэужыш къыппэлъэхэр къригъэблагъеу щыцIидзар.

Япэу абы и деж щыхъар и щыкъу адэ икIи и егъэджакIуэ Джемал-Эдинщ. Ар лыжь гуапэ щхъэпэлъагэт. И жъакIэр уэсым хуэдэу тхъуат, езыр тхъуэплът. Нэмэзыбзэ къебжри, ар щоупщЭ Щамил и зекIуэм кърикIуахэм, итIанэ топсэлъыхь и малъхъэр къетыху мыбы къышыхъуахэм.

А къэхъуа-къэшIахэм яцьшт лыщIэжу лы зэраукаIар, Іэш зэрэдагъуар, шэрихъэт динир зымыгъэпэжу, фадэ, тутын ефэхэм къуэды зэрытралъхъар, и бынунагъуэр урысхэм я деж щэхуу иригъэшнү Хъэжмурат цыхухъэр къызэриутIыпщар, арщхъэкІэ ар къащIэу а унагъуэр Ведено зэрагъэIэпхъуар, Иимамым ишыну унафэм пэплъэу, ахэр сакъуу иджы зэрахъумэр. А Йуэхухэм унафэ тращыхъыну къызэхуашэса лыжъхэр махуиш лъандэрэ хъэшIэшцим щIэст. Джемал-Эдин Щамил чэнджец ирет ахэр зэбгриутIыпщыкIыжыну.

Зи нэгур Йуплъэгъуей, фыуи имылъагъу, и щхъэгъусэхэм я нэхъыжь фыз фыцІэ ЗаIидат къыхуущIихъа ерыскъым тIэкIу хоIэбэри, Щамил хъэшIэшцимкІэ еунэтI.

Чэнджецэгъу гупыр лыжъыхъу хуорт. Хэт и жъакIэр хужьт, хэт ейр щхъуэт, хэти жъакIагъуэт; хэт и пыIэ лъагэм щэкI къешэкIат, хэти ейм къешэкIатэкъым, къэптал е адигэ цей яцьгът, къамэ зыкIэрышIа бгырыпх ящIэпхат. Мор къышыцIыхъэм, ахэр къызэшIотаджэ. Щамил зы щхъэ хуэдизкІэ ельэгэкт а псоми. Щамил зэрищIым ешхъу, абыхэм я Іэгур ушIауэ яIэт, я нэр зэтепIауэ, нэмэзыбзэ къабжри, я напэхэм щахуэжа я ІэгухэмкІэ я жъакIэхэр къральэшIэхыж. А псори зэфIэкIа нэужь, иотIысэхыжхэр, щхъэнтэ нэхъ лъагэм тесу, Щамил и кум ису, мыдрейхэр абы къетIысэкIауэ. ИтIанэ Йуэхухэм хэпльэн щIадзэ.

Хабзэншагъэ зылэжъахэм я хъэкумэр зэрашIэр шэрихъэт динимкIэти, дыгъуаитIым я Іэр, цыху зыукIам и щхъэр паупщIыну унафэ ящI, щыр ягъэзахуэ. ИтIанэ Йуэху нэхъышхъэм носхэр: урысхэм зезыта шэшэнхэм ещIэн хуейм тепсэлъыхын щIадзэ. Апхуэдэу зызытхэр къызэтегъэувиIэн папщIэ, Джемал-Эдин зэхилъхъа къыхуеджэныгъэм итыр мырат:

«Алыхъ лъапIэу лъещыр фи гъусэу, дуней мамыр фиIэу игъашIэкIэ фыпсэуну сынывохъуэхъу. Урысхэр кыыфхуэбзэIэфIу икIи фахуэжыIэшIэнным фыкыхураджэу зэхизох. Фи фIэш фымышI абы жаIэр, яхуэжыIэшIэ фымыхъу, шыIэнныгъэ зыхэвгъэлъ. Абы щхъэкIэ дунеягъэкIэ кыыфлымыс фыгъуэр ахърэтим щывгъуэттыжынущ. Фигу къевгъэкIыжыт нэхъ пасэм, 1840 гъэм, Iэшцэр фтрамых щыкIэ, кыыващIар. Абы щыгъуэ си паслъэм зыкъывимыгъэшIэжамэ, фэ урыс сэлэт фыхъуакIэт, къамэм и ПЭкIэ мыжурэ фыгъуу фыдэтт, фи фызхэми шароварэ зерамыхъэжу, я нэмысри хэутэн хъуауэ къэнат. КъекIуэнум фыщегупсыскIэ, блэкIар зыщывмыгъэгъупши. Урысхэм урабийуэ улIэмэ нэхъыфIщ, а джаурхэм урагъусэу упсэу нэхърэ. ШыIэнныгъэ зыхэвгъэльи, сэ КъурIэнымрэ сэшхуэмрэ СэшIэльу сыкъыфхуэкIуэнши, урысхэм фапэувыну фесшэжьэнши. Иджы быдэу унафэ фхузощI: урысхэм фахуэжыIэшIэн мурад фышын дэнэ къэна, ар фигу къевмыгъэкIыххэ».

А кыыхуеджэныгъэр Щамил игу ирихъаш, икIи Iэ щIидзри, зэб-грагъэхыну унафэ ищIаш.

Абы и ужыкIэ Хъэжмурат и Iуэхуми тепсэлъыхъахэш. Щамил дежкIэ ар мыхъэнэшхуэ зиIэ Iуэхут. АбыкIэ зыкъиумысыжыну хуэмейми, Щамил ищIэрт мо Iемалшыр, лы хахуэр, шыщхэмыгъазэр и гъусамэ, Шэшэнным кыщыхъуар къэмыхъуну зэрышытар. Хъэжмурат екIужрэ, ар щIэгъэкъуэн кыыхуэхъуамэ, ахъей нэхъыфIат; ар къемыхъулIэнумэ, мор урысхэм ядIэпыкъуныр къэбгъэхъу мыхъун Iуэхущ. Абы кыхэкIыу, дауэ мыхъуми, Хъэжмурат гъэпцIагъэкIэ къэшэжауэ укIын хуейш. Апхуэдэ мурадыр къохъулIэнымкIэ къэбгъэсэбэп хъунут мыр: е ар здэшыIэ Тифлис лыгуkI гъэкIуауэ егъэукIын, е мыбы къэшэжауэ кIэ етын. Ахэр къохъулIэн папшIэ хэкIыпIэу щыIэр зыт: и унагъуэрят, псом хуэмыдэу – и къуэрят. Щамил щыгъуазэт Хъэжмурат и къуэр егъэлея-уэ фыщэу зэрильзагъум. Апхуэдэу щыщыткIэ, нэхъыбэу къэгъэсэбэпын хуейри мис а тIасхъапIэрят, арат Хъэжмурат IумпIафIэ кызызэрыпшIыфыну щыIэр.

Чэнджэшэгъухэм Iуэхухэм тепсэлъыхын яуха нэужь, Щамил и нэхэр зэтрепIэри, щым мэхъу.

Чэнджэшэгъухэр щыгъуазэт абы къикIым: адэкIэ щIэн хуейм теухуауэ щэхуу къепсалъэ бегъымбарым жиIэм едаIуэу арат. Апхуэдэу дакъикъэ зытхух щосри, и нэхэр кызызэтрех, итIанэ ахэр нэхъри щIиукъуанцIэурэ жеIэ:

– Хъэжмурат и къуэр къысхуэфшэ.

– Ар къедджакIэш, – жеIэ Джемал-Эдин.

Пэж дыдэу, Хъэжмурат и къуэ Юсуф, гъурыбзэрэ и фэр пыкIыжауэ, и щыгъыныр лэжъарэ мейр къикIэрихыу, ауэ и Iэпкъульэпкъки и нэгукIи зэрышIалэ екIуу кызызэтенауэ, и анэшхуэ ПатIимэт ейм ещхь и нэ фыщIитIыр къилыдыкIыу, пщIантIэм дэтт, къеджэу щIашэнным пэпльэу.

И адэр Щамил зэрыхущыт щыкIэмкIэ арэзыгтэкъым Юсуф. Абы ишЦэртэкъым къехъуа псор, ишЦапэми, ахэр еzym къылъэзсатэкъыми, кыгурсыуэртэкъым и адэр апхуэдизу хъийм икIауэ Щамил щигъэбийр. Ар зыхуейр зыт: жым тесрэ псым епыджу зэрыпсэуам хуэдэу адэкии егъэкIуэкIын, Хъунзахъ щиа тхъэжыгъуэм щымыщIэн. Абы къышыхъурт Щамил щигъэбийн хуей щымыIэу. И адэм жиIэр дэзымыIыгъ щалэр ящыщт Щамил и дуней тетыкIэм дихъэххэм, икIи, адрес бгырысхэми хуэдэу, егъелаяуэ пшЦэншхуэ хуишырт абы.

Иимамым щыхъ ин хуишIрэ абыкIи и гур игъэфIу, ар щлохъэ хъещIэцьым. Бжэм деж къышоувыIэ. Зэуэ Iоууэ зи нэгум гуапагъэ лъэпкъ кызэрымыщ Щамил и плъэкIэ гурымыхъым. ТIэкIурэ щотри, Щамил бгъэдохъэ, и Iэ хужым ба хуещI.

- Уэ Хъэжмурат урикъуэ?
- Срикъуещ, Иимам.
- Абы ишЦар пшЦэрэ?
- СощIэ, Иимам, икъукIи си жагъуэ мэхъу.
- ТхэкIэ пшЦэрэ?
- Молэ сыхъуным сыхуеджарт сэ.

– НтIэ, хуэтх уи адэм: къурмэнэр къэмис щыкIэ кыигъэзэжмэ, ишЦахэр хузогъэгъури, дызэрызэхущытауэ дыкъонэж. «Хъэуэ» къыхигъэкIрэ урысхэм я деж къанэмэ, абы щыгъуэ... – Щамил и нэшхъыр шынагъуэу зэхеукIэ, – уи анэшхуэри уи анэри къуажэхэм хуит яхуесщIынщ, уэрши, уи щхъэр пызупщIынщ.

Юсуф и нэгур зы мэскъал хуэдизкIи хъеякъым, Щамил и псальэхэр кызэрыгурсыуар къикIыу, и щхъэр ишЦа мыхъумэ.

- Мис апхуэдэу ботхри, лыкIуэ сщIынум ибот.

Щамил и псальэр печри, куэдрэ йополь Юсуф.

– Хуэтх: сфиIэгуэнхъ ухъуащи, узукIынукъым, ауэ, епщIыжакIуэ псоми есщIэращи, уи нэхэр исцIынущ. КIуэ.

Щамил и пацхъэм щитым, Юсуф зэпIэзэрытыфэ зытригъэуами, хъещIэцьым кызэрыщIашыжу, зышэжым зредз, абы и къамэр кърепхъуэтри зиукIыжыну хуожье, арщхъэкIэ ар кърамыгъэхъулIэу йопхъуэри япх, машэми аргуэру ирадзэж.

А мацуэм и пшыхъяшхъэм, ахтышэм нэмэз нэужым, и щлакIуэ хужыр зытреубгъуэри, Щамил щокI икIи егъазэ и фызхэм я унэр зыдэт пшЦантIэмкIэ. Іэминат и пэшымкIэ еунэтI. Ауэ ар щЦэстэкъым – фыз нэхъыжхэм я деж щыIэт. Щамил, къамылъагъун хуэдэу, бжэ къуагъым къуюувэ, мобы кыигъэзэжынэм пэппльэу. Іэминат Щамил зыхуигъэгусат, шылэ щэкIыщхъэр, еzym тыгъэ къыхуимыщIу, Зайдат зэрыритам щхъэкIэ. Абы ильэгъуат ар кызэрыщIэкиари еzym и деж зэрыщIыхъари, ауэ, зыхузэгуэп и лым зригъэшIэжын мурадкIэ, и лэгъунэм игъэзэжакъым. Іэминат куэдрэ щытащ Зайдат и лэгъунэбжэм деж, зи тепльэр ицIыху хужыгъэр и лэгъунэм щыхъэ-къышIэкIыжу зэрыщытим игукIэ щыдыхъяшхыу. ПшЦэншэу пэппльашабы Щамил, и унэ щыкIуэжари жасы нэмэз щыгъуэраш.

ХХ

Хъэжмурат, Иван Матвеевич и унэм щЭсу, тхъемахуэкІэ щыпсэуаць быдапІэм. Марье Дмитриевнэ щІэмьчэу щыхъэрт Хъэнэфий бэлацэжым (Хъэжмурат мөбы къыздишар абырэ Елдаррэт), уеблэмэ цыхубзым ар зэ къыщІидзыжауэ щыгтат пщэфІапІэм. Абы щхъэкІэ унэгуашцэр иукЫным тІэкІунитІещ иІэжар. А бзыльхугъэр ямылейуэ гуапэу Хъэжмурат хущытт, пщІэшхуи хуищІырт. Пэжш, иджы абы шхыныр хущІихъэжыртэкым – а къаленыр Елдар и пщэ дилъхат, ауэ Іэмалу щыІэр къигъэсэбэпырт мөбы зэ Иупльэн, игу зрыигъэхын папшІэ. Марье Дмитриевнэ зэпымыуэ хэпсэлъыхырт мөбы и унагъуэм теухуауэ ирагъэкІуэкІ псальэмакым, зригъэцІакІэт абы фыз дапшэ иІэми, бын дапшэ иІэми, я ныбжыр сыйт хуэдизми, икИи тІасхъэцІэххэр къэкІуа нэужь япкъруупшІыхырт зэпсэлъэнэгъэхэм кърикІуам теухуауэ.

А тхъемахуэм и кІуэцІкІэ Бутлер ныбжьэгъу дыдэ хуэхъуат Хъэжмурат. Языныкъуэхэм деж Хъэжмурат кІуэрт Бутлер и пэшым, Бутлери зэзэмызэ къакІуэрт абы и деж. Тэрмэшыр здагъэІэпыкъуурэ щызэпсалъэ къэхъурт, е, зыри хэмьту, езы тІур щызэгүриуи щыІэт: нащхъэ-ІущхъэкІэ, я Ихэр зэращІымкІэ, нэхъышхъэу – я зэшыгуфыкІыкІэмкІэ. Хъэжмурати фыуэ къильэгъуагъант Бутлерыр. Ар ИупшІ хъурт Елдар Бутлер зэрыхуштымкИи. Бутлер Хъэжмурат и пэшым щыщІыхъэкІэ, Елдар абы гуапэу къыІуцІэрт, и дээ хужыбзэхэр къыІуигъэпсу, къышыгуфыкІырт, хъэшІэр здэтІысынум деж щхъентэхэр игъэтІыльтырт, сэшхуэ кІэрыщІамэ, къыкІэхихырти, блыним фІидзэрт.

Бутлер нэхъыфІу зригъэцІыхуат, ныбжьэгъуи хуэхъуат Хъэжмурат къуэш ищІа Хъэнэфий бэлацэми. Абы бгырысхэм я уэрэд қуэд ищІэрт икИи ахэр фыуэ жиІэрт. Бутлер и гуапэ ищІын щхъэкІэ, Хъэжмурат и къуэшым къеджерти унафрэ хуищІырт нэхъыфІу ильагъу уэрэдхэм мор иригъэдэГуэну. Хъэнэфий и макъыр дахэт, жыгъырут. ЗэхэцІыкІыгъуэу икИи гум дыхъеу жиІэрт и уэрэдхэр. Абыхэм яцып зыр езы Хъэжмурати фы дыдэу ильагъурт. Ар хуабжьу игу ирихъаць Бутлери. А уэрэдым и макъамэ дахэм нэшхъеягъуэу хэлъым ухигъапльэрт, кууэ ухигъэгупсысыхырт. Бутлер тэрмэшым йолъэу уэрэдыр зытепсэлъыхым щыгъуазэ ищІыну. ИкИи абы къыжриІехэр етх.

Уэрэдым зи гугъу ищІыр лъышІэжрат – езы Хъэнэфийрэ Хъэжмуратрэ яку дэлърат.

Мырат уэрэдым жиІэр:

«Си мащащхъэм тель ятІэр тегъухыжмэ, сыпшыгъупшэжынш, сыкъэзылъхуа си анэ! Си кхъашхъэм удз къытекІэжмэ, уи гуауэр абы щІахъумэжынш, си адэжь мыгъуэ! Си шыпх'ум и нэпсхэр гъущыжмэ, гуауэр и гум икІыжынш.

Ауэ, си шынэхъыжь, си лъыр умышІэжауэ, уэ сыпшыгъупшэжынкым. Си бгъум укъыбгъуралхъэжыху, уэри сыпшыгъупшэнкым, си шынэхъыжь етГуанэ.

Упштырышшэць уэ, шэ, икИи упсэхэхш, ауэ уэракъэ сэ гъэр жиІещІэу къысхууыгтар? Щы фыцІэжь, уэ сышІэпхъумэжынуш

Прозэ

сэ, аүэ сэрмырауэ пЭрэт уэ шы лъабжьэкIэ узыутэу щытар? УшЫнэц уэ, ажал, аүэ сэ уи тепщэу сынчытащ. Си Іэпкъльэпкъыр щы фыцIэжым игъэпшкIунц, си псэри уэгум лъэтэжынц».

Хъэжмурат а уэрэдым щедаIуэкIэ, сыйтим дежи и нэхэр зэтепIат, икИи ар шэнцIауэ щиухкIэ, и урысыбзэ ныкъуэмкIэ сыйт щыгъуи жиIэрт:

– Хорош песнэ, умнэ песнэ.

Бгырыс гъашцIэм и усыгъэхэр зыфIэгъэшцIэгъуэну къекIуэкI Бутлер ахэр нэхъ гуашцIэжу зыхищIэ хъуаш, Хъэжмуратрэ и зауэлIхэмрэ яхуэзэу, и псэр абыхэм якIэрышцIа нэужь. Къэптал, адигэ цей, лъей яригъэшцIщ, ахэр зыщитIагъэри, езыми бгырысу зыкъышыхъуж хъуат.

Хъэжмурат щежжэжыну махуэм Иван Матвеевич офицер зыбжанэ къригъблэгъаш, мор, пшцIэ хуашцIу, гъуэгу трагъехъэжын папшцIэ. Офицерхэм загуэшащ: хэти хэтихъяаш Марье Дмитриевнэ шейкIэ игъэхъэшцIэхэм, хэти бгъэдэсцI фадэрэ ерыскъырэ зытет Iэнэм.

И Iещэ-фащэкIэ гъуэгуанэм зыхуэзыгъехъэзыра Хъэжмурат псынцIэу, аүэ щабэу бакъуэу икИи ешцIэкъуауэу пэшым къышыщIыхъэм, псори къотэдж, къыбгъэдыхъэурэ сэлам кърах. Иван Матвеевич ар тахтэбаным иригъэтIысхъэну пыльят, аүэ абы, бысымым фыщIэ хуешцIри, щхъэгъубжэм бгъэдэт шэнтим тогтIысхъэ. Къашыхъяхъэм щыгъуэ псори зэшцIэшымауэ зэрышытар зыкIи игъэшцIэгъуа хуэдэтэкъым абы. Псоми я нэгум гупсэхуу йоплъэри, абы и нитIыр къытоувыцIэ шейрэ ерыскъырэ фIекIа зытри-мылъагъуэ Iэнэм. Офицер жыджэр Петровскэм япэу Хъэжмурат илъагъуу арати, тэрмэшыр къигъэсэбэпкIэрэ йоупшI:

– Тифлис уигу ирихья?

– Айе, – жи абы.

– Ирихъауэ жеIэ, – къопсалъэ тэрмэшири.

– Сыт нэхъ игу ирихъар?

Хъэжмурат жэуап гуэр къет.

– Псом нэхърэ нэхъ игу ирихъар театрыращ.

– ЕупшIыт-тIэ: дзэпшI нэхъышхъэм деж щилъэгъуахэр дауэ къышыхъуа?

Хъэжмурат и нэшхъыр зэхеукIэ.

– Дэтхэнэ зы лъэпкъими еzym и хабзэ иIэжш. Дэ ди бзыльхугъэхэм апхуэдэу захуапэркъым, – жери, ар Марье Дмитриевнэ хуоплъэкI.

– Игу иримыхъар сыйту пIэрэ?

– Дэ псальэжь диIэш, – зыхуегъазэ абы тэрмэшым, – хъэр шыдым лыкIэ хуэупсати, шыдыр хъэм мэкъукIэ къыхуэупсэжащ, – арати тIури ныбэ нэшцIу къенаш, – жери, и пашцIэкIэ къышцIогуфIыкI. – Дэтхэнэ зы лъэпкъими и хабзэр еzym и дежкIэ фыщI.

Псалъэмакъым адэкIэ зиукъуэдиякъым. Офицерхэм хэти шейм, хэти фадэм зрат. Хъэжмурат зыбгъэдегъэкIуатэ Марье Дмитриевнэ къыхутригъэува шей стэканыр.

– Сыт нэхъ къэпштэн? Шатэп? Булкэ? – жиIэурэ, Марье Дмитриевнэ ахэр къыхутргъэувэ.

Хъэжмурат и щхъэр ирехъэх.

— Араш-тІэ, Хъэжмурат, гъуэгу махуэ! — жери Бутлер абы и дамэм йоlусэ. — Тхъэм ешІэ дэ дыщызэхуэзэжын.

— ФыкІэ! ФыкІэ! Узыншэу ушты! — къыпигуфыкІыурэ, урысбээ ныкъуэкІэ къопсалъэ Хъэжмурат. — Дызэрыйгъэныбжъэгъунш. Быдэу дызэрыйгъэныбжъэгъунш, — щегъуж къумыкъубзэкІэ.

— Зэманыр къэсащ. Айдэ, дожьэ, — жери и щхъэр ешІ, здагъэзэну лъяны-къуэр къигъэльгъауэ щыкІэу.

БжэцхъэIум къытохутэ хужышхуэ гуэр зи плІэм фІэдза, сэшхүи зыыгъ Елдар. Ар Хъэжмурат зрешалІэ. ЩакІуэр къыIех. Ар и Иэблэм еупцІэкІауэ Марье Дмитриевнэ бгъэдохъэри ирет, тэрмэшым зыгуэрхэр жриIеуэрэ. Мыдрейр къопсалъэ:

— Мыбы жиIеращ: щакІуэм уштыхъуащи, узот. Мэ, къаштэ. ФыкІэ зыухъэ.

— Ар дауэ хъун? — бзылъхугъэр къоуцІыплъ.

— Араш зэрыхъун хуейр. Ар ди хабзэш, — жи Хъэжмурат.

— ФыцІэшхуэ пхузощІ, — жери, Марье Дмитриевнэ щакІуэр къыIех. — Уи къуэр гъэрэпІэм къипшижыфыну Тхъэм сыпхуолъэIу. Улан Якши, — щегъуж къумыкъубзэкІэ. — ХузэвдзэкІыт абы и бынунагъуэр узыншэу къыIерыхъэжыну Тхъэм сызэрхуельзіур.

Хъэжмурат Марье Дмитриевнэ йоплъри, фыцІэ хуишІу, и щхъэр ешІ. Итланэ сэшхуэр Елдар къыIэшчехри, ар Иван Матвеевич тыгъэ хуещІ. Мыдрейм тэрмэшым зыхуегъазэри:

— ЖеIэ си алашэ гъуабжэр зэрестыр. Тыгъэу абы хуэзгъэфэшэн нэгъуещІ сиIэкъым.

«Зыри сыхуейкъым» къригъэкІыу, Хъэжмурат и Iэхэр ешІ, шыр къызэрыимыхынур быдэу жеIэ. Итланэ и Iэр бгыхэмкІэ еший, и бгъэгум йоlусэжки, бжэмкІэ еунэтІ. Бысымхэр абы кІэлъыцІокІ. Пэшым къышЦэна офицерхэм сэшхуэр сампІэм кърах, зэпаплъыхъ, сэшхуэдзэм IэгукІэ йоlусэ. ИкИи псоми къалъытэ мыр Кавказым пцІэшхуэ щызиIэу къекІуэкІ «гурда» сэшхуэ лIэужыгъуэ нэхъыфI дыдэу. Бутлери Хъэжмурат къыкІэлъыцІэкІауэ, тIури зэгъусэу пырхъуэм тетт. Абдеж зыри зыпэмплъауэ къехъуам Хъэжмурат и кIуэдыр къикІынкІэ хъунут, абы и акъыл жанагъыр, псынцІагъыр, тегушхуэныгъэр мыхъуатэмэ.

Къумыкъу къуажэ Таш-Кичу дэсхэм Хъэжмурат пцІэшхуэ къыхуашЦырт. Абы Iуплъэн къудей фIэкІа, нэгъуещІ Iуэху ямыIеу, ахэр мызэ-мытIеу къэкІуат быдапIэм. Хъэжмурат ежъэжыным ма-хуишЦэжу, къыхуагъэкІуа IуэхутхъэбзашЦэхэм жаIаращ: жылэдэс-хэр къользІу мэрем махуэм ди мэжджытэм жумэшІ унитхуэкІуэ-ну. Абы щыгъуазэ мэхъу Таш-Кичу щыпсэу къумыкъу джыназхэр. Лъы яку дэлъти, ахэр Хъэжмурат теплъэнүи и цІэр зэхахынуи хуейтэкъым. «Хъэжмуратдимэжджытэм къедгъэкІуэлIэнукъым», — жаIэри къоув ахэр. Апхуэдэ унафэр зигу иримыхъа жылэдэсхэм зыкъяIэт. Арати, абыхэмрэ джыназхэм я лъеныхъуэхэмрэ зэпоув-ри зозауэ. Урыс унафещІхэм ахэр зэшЦагъэсабырэж икИи Хъэж-мурат и деж лыкІуэ ягъакІуэ, мор мэжджытэм къэмыхъуэну жырагъэIэну. Хъэжмурат зыщыпли кIуатэкъыми, Iуэхур абыкІэ зэфIэкІам тращЦыхъащ. АрщхъэкІэ зэфIэмыхъуэну къышЦэкIлат:

гъуегу теувэжыну Хъэжмурат бжэшхъэйум къебэкъуа къудейуэ, шыхэр кърашэллауэ здэштыгхэм, Иван Матвеевич и пшцантээм къыдохъэ Бутлери Иван Матвеевичи я цынхугъэ къумыкъу джыназ Арслъэн-Хъан. Хъэжмурат къызэрильагъуу, къерахъуэр кърепхъуэтри трегъапщэ. Ауэ Іашэр игъеуэну хунэмис щыкъэ, щлакъуэ лажъэ илэуи умышлэну, джеду пхъуэклэ ишцлу, Хъэжмурат наплэзыпэм абы зредз. Арслъэн-Хъан къакхъур щичат, ауэ зеуэм хутегъехуакъым. Хъэжмурат абы бгъэдолъадэри шхуэмымлаклэр зылэмкъэ еубыд, еттуанэ лэмкъэ къамэр кърепхъуэтри тэтэрыбзэклэ зигуэрхэр кийиуэ жеиэ. Бутлеррэ Елдаррэ Іэжъагъу мэхъури, йуэхур лъыгъажэм нагъесыркъым.

– Си унэм бзаджэнаджагъэ щыблэжыну щхъэ ухета, Арслъэн? – Иван Матвеевич йогий мобы. – Емыкъущ ар, къуэш. Губгъуэм фышызэхуэзами зигуэрт, ауэ си пшцантээм лъы щыбгъэжену...

Арслъэн-Хъан, пащлээ фынцэ зытет лъы хэштихъа цыкъур, и фэр пыкъарэ зэцлээзызэу шым къопсых, нэхъу-нэхъуу Хъэжмурат жьэхопльэри, Иван Матвеевич щыгъуу йуегъэзык. Хъэжмурат, хъэлъеу бауэу, и пащлэкли къышлэгүфык щыкъэу, шыхэр здэштымкъэ егъэзэж.

– Сытгыт абы щлиукъынур? – щлоупщэ Бутлер, тэрмэшыр здегъэлэпыкъури.

– Апхуэдэш ди хабзэр, жи, – тэрмэшым зэрэдзэклэ Хъэжмурат и жэуапыр. – Лъы ишцэжын папщэл щлиукъынур.

– Гъуэгум щыльэштихъэ хъужыкъуэмэ-щэ? – щлоупщэ Бутлер. Хъэжмурат къыпогуфык.

– Сыт пшцэн? Сиукъимэ, Алыхым апхуэдэу иухати арац. Хъунц. Фыкъэ, – жеиэ абы аргуэру урысыбзэклэ. Шыпщэр иубыдауэ здэштым, псоми къахопльэж. И нэхэм Марье Дмитриевнэ деж тэклу зыщаэжъэ. Тлуми я плъэгъуэр зэтехуати, нэшхъей-нэшхъейуэ зэшгогуфык.

– Фыкъэ, урыс гуашэ. Спасиб...

– Уи бынунагъуэр Тхъэм къууитыж, – Марье Дмитриевнэ и лъэйум аргуэру къытргэзэж.

А псалъэхэр къыгурымынами, мор къызэрихуэгузавэри и йуэхум фыкъэ зыкъызэридзэклыну Тхъэм зерыхуельюри Хъэжмурат зыхищлащи, и щхъэр хуещл бзылхугъэм.

– Къызжилаакъым жумылэж, уи ныбжъэгъур зыщумыгъэгъупщэ, – жи Бутлер.

– Жеиэ абы, – Хъэжмурат тэрмэшым зыхуегъазэ, – ныбжъэгъуу пэжу сикъызэрихушлэклынур икли зэрысщымыгъупщэнур.

Езыр щлакъуэ пэтми, лъэрыгъым зэрэлусарауэ, мыдэ щлаэтэу драдзяя фиекла умышлэну, ар долъэтейри, уанэгу лъагэм къохутэ. И сэшхуэр и пэлэ ирегъэзэгъэж, зэрихабзэу, къерахъуэми йоюсэ. Зэрызаул хъыжъэр къигъэлъагъуэу, уардэу шыбгым ис бгырысым и щапхъэу, пшцантээм дошэсыкъыж ар. Хъэнэфийрэ Елдаррэ шэсэжагъэххэти, бысымхэми офицерхэми гуапэу зэ къахопльэжри, я дзэпщым и ужь йоувэжхэр.

Сыт щыгъуи хуэдэу, ежъежахэм тепсэлъыхь щадзэ.

– Лы ахъырзэмани!

– Дыгъужжу фIэкIа пшIэнтэкъым, абы Арслъэн-Хъан зышри-дзам, и фэми зихъуэжат къыпхуэмыйщIыхъужину.

– ДыкъимыгъэпцIашэрэт абы. Хыилэши гуэрү фэ тетщ, – жи Петровскэм.

– Апхуэдэ хыилэши Тхъэм куэду къыдит урысхэм, – нэцхъей-уэ къопсалъэ Марье Дмитриевнэ. – ТхъемахуэкIэ къыддэпсэуа-ти, ифI фIэкIа, и Іеигъэ лъэпкъ тльэгъуакъым. Гуапагъэ хэлъщ. АкъылыфIещ. Щыху захуэш.

– А псор дауэ къэпщIа?

– Дауэми, къэсщIаш.

– Хъэшцыкъ хуэхъуакIещ, – къахедзэ къышIыхъэжа Иван Мат-веевич. – Ар нэрылъагъущ.

– Хъэшцыкъ сыхуэхъуауи сошI. Абы сыт фи Іуэхуу хэлъыр? ЩыхуфIым щхъэ ухуэшхыдэн хуей? Урыскым, тэтэрщ, ауэ щыхуфIещ.

– Узахуэш, Марье Дмитриевнэ, – къопсалъэ Бутлер. – Укъыш-хъэшцыжаши, лыгъэ уиIещ.

XXI

76

III Эшэн гъунапкъэхэм тет быдапIэхэм щыпсэухэм я гъашIэм зыкIи зихъуэжатэкъым. Мо япэ къэхъуауэ щытам и ужъкIэ шынагъуэ къалъеIесурэ, ротэхэми къэзакъхэми тIэу зыкъяIэтын хуей хъуат, арщхъэкIэ а тIэуми бгырысхэм ялъещIыхъеу къагъэувиIэфакъым. ЙешIэкIырт, уеблэмэ Воздвиженскэм зэ теуахэш, къэзакъхэм я ший, псафэ яшауэ, яхуаш, зы къэзакъи къаукалъаш. Шэшэн къуажэр урысхэм хъэлэч зэрызэтращIэ лъандэ-рэ къатеуэ-натеуэ щынэтэкъым. Пэжщ, ШэшэнышхуэмкIэ ягъэзэ-ным зыхуагъэхъэзырырт, абы и щхъэусыгъуэр джыназ Барятын-скэр флангым и сэмэгурабгъу лъэныкъуэмкIэ щыIэ урысыдзэм унафэшIу зэрагъякIуарт.

Къэбэрдей полкым и командиру щыта Барятынскэм, иджы сэ-мэгурабгъу лъэныкъуэ псом и дзэпщ хъуам, Грознэм къызэрысу дээ къызэрегъепш, пащтыхым и унафэу Чернышев Воронцовым деж къитхар гъэзэшIённым щадзэн папщIэ. Воздвиженскэм къы-щызэхуашэса гупыр абы къидокIри, Куринскэ лъэныкъуэмкIэ ягъазэ. Дзэр абдеч щыIэт, мэз еуэу.

Воронцов нэхъыщIэр шухъэ шэтыр зэгъэпэщам щып-сэурт, и щхъэгъусэ Марье Васильевнэри щIэх-щIэхыурэ абы къыкIэлъыкIуарт, жэшкIэрэ къышыни куэдрэ къэхъурт. Зыми щабзыщIыртэкъым Марье Васильевнэрэ Барятынскэмрэ яку дэль зэхуштыкIэр. Пащтых пшIантIэм пымышIа офицер-хэмрэ къызэрыгуэкI сэлэтхэмрэ щIэгъэшхъуауэ абыхэм хуэш-хыдэрт, сыту жыпIэмэ Воронцовэ гуашэр щахуэхъэшIэм деж зауэлIхэр плъырыну жэшкIэрэ зэбраггъякIырти. Бгырысхэм я топхэр къагъяIэгъуэрэ, топышэхэр лагерымкIэ къаутIыпщ хаб-зэт. А шэхэр зими щытемыхуэ щыIэт нэхъыбэм, абы къыхэкIуу

жэш кызызрыгуэкІхэм деж ахэр къафІэуэхутэкым, аүэ Марье Васильевнэ щахуэхъэшІэм деж, а уэ макъхэмкІэ ар ямыгъэштэн папшІэ, плъыр щэхухэр ирагъажьэрт, бгырысхэм адэ жыжъеу пагъэтЫсыну. Гуашэр Іэуэлъауэхэм ямыгъэпІейтеин къалэныр я пицэ дэльу жэш къэс ирахужъэхэм ар емыкІуу къалыгтэрт, пудыныгъэ кърапэсүи къащыхъурт. Мис ахэрят языныкъуэ офицерхэмрэ сэлэтхэмрэ Марье Васильевнэ хъэм щІрагъэхъыр.

Бутлер, и отпускти, я быдапІэм къокІри мы отрядым къокІуэ, Куринскэ полкым и унафэшІхэм я адьютанту, я шыщхъэхъумэу къулыкъу щызышІэ и ныбжъэгъухэу Пажескэ корпусым къышыдеджахэр ильягъун щхъэкІэ. Япэ махуэхэм ар икъукІэ нэжэгүжэт, езэш жыхуэпІэр ишІэртэкым. Полторацкэм и шэтырим къышыгувылати, гуфІэжхэу къылуула и цыхугъэ куэдым яхуэзэжащ. Ар Воронцовми хуоблагъэ – ари машшІэу ицЦыхурт, сыйту жыпІэмэ зэгуэрым зы полкым къулыкъу щызэдашшат. Воронцовыр гуапэ дыдэу къылуошІэ абы, джыназ Барятынскэми ирегъэцЫху, икИи ирегъэблагъэ дзэпшышІэр зи пІэкІэ къагъэкІуа генерал Козловскэр зэрырагъэжъэжым и саулыкъукІэ кызызрагъэпэща шэджагъуашхэм.

А Іуэхур бэлыхълажьеу екІуэшат: шэтырих къашэри зэбгъурыту ягъеуват, абыхэм я къыхагъукІэ хуэфІу щызэпагъэува стІолхэм темыль къэгъуэтыгъуейт. А псоми игу къагъэкІыжырт Бытырбыху щила гвардейскэ псэукІэр. СыхъэтитІым деж Іэнэм пэрытЫсхъахэш. Іэнэкум хуэзэу зы лъэныкъуэмкІэ Козловскэр адрес лъэныкъуэмкІэ Барятынскэр щыст. Козловскэм ибгъу зырызымкІэ къышыст Воронцов зэлІзэфызыр. Іэнэм и лъэныкъуитІым къетЫсэшат Къэбэрдэй полкымрэ Куринскэ полкымрэ я офицерхэр. Бутлеррэ Полторацкэмрэ зэбгъэдэсти, щІэчэ ямыІэу уэршэрхэрт икИи къабгъурыс офицерхэми ядефэрт. Ефэ-ешхэр апхуэдизкІэ зэшІэплъауэ екІуэкІырти, Полторацкэр, фэрышЫгъэншэу къэгузэвауэ, Бутлер хуопльэкІ.

– Ди «нтІа-а» емыкІуу къимыхъащэрэт, – жи абы, Козловскэм и псалъитІым яз «нтІа-а»-р къегъэсэбэпри.

– Сыйту?

– Зи сыйтыр пицІэркъэ? Къэпсэлъэн хуейуэ кызыпэштыш абы. Чэф хъумэ, Іейуэ куэд пхужемыгъэІэжыни...

– Узахуэш, къуэш. Ар зыкИи ешхъкым, шэр къыптельялъэу, зауэм ущыхэтэм. КъишигынэмьшІауэ, мыбдеж щысш бзылъхугъи паштыххь пицІантІэм къулыкъу щызышІэ офицерхэри. Пэж дыдэу, уздерплъым пфІэгуэныххь мэхъу ар, – зоуущащэ офицерхэр.

Ауэрэ Іуэху нэхъышхъэр къос: Барятынскэр къотэдж, бжъэр къещтэри, Козловскэм зыгуэрхэр жреІэ. Абы и псаляр щиухым, Козловскэм макъ лъещкІэ къышшІедзэ:

– Зиусхъенышхуэм и унафекІэ, нтІа-а, зи уз кІуэдын офицерхэ, сэ сожъэж, сифхокІыж, – жеІэ абы. – Ауэ сыйт щыгъуи, нтІа-а, сывигъусэу вбжи... НтІа-а, фэ, фызэрышыгъуазэши, зы жыгыр мэз псо ирикъуркым. Абы къыхэкІыу, нтІа-а, сэ дзэ къулыкъум къышысхъа дамыгъэ лъапІэхэри, – ар зоплъыж, – ди паштыхышихуэм жумарту сизэрышІигъэна лъапІэнэгъэ псори, нтІа-а, къыс-

хуигъэфэща пицээ инри, нтла-а, къанэ щымылэу, псори, псори... – мыйдэж и макьыр къоклэзыз, – нтла-а, псори зи фынцээр фэраш, си ныбжьэгъу лъаплэхэ! – щыжилэм, и нэгу зэлъар нэхъ леижу зэхоушклюмпээ. Къогумахэри, и нэпсхэр къытреклутэ. – Нтла-а, си-гуми си псэми къыбгъэдэклыг фынцэшхүэ фхузоцц...

Козловскэр лэнэм къыбгъэдоклуэтри, адэклэ жилэнум хупымы-щэжу, къыбгъэдыхъэ офицерхэм лэплэ яхуещ. Псори къогумашцэ. Воронцовэ гуашэми и лэлъэшцэлэр и напэм луеплэ. Джиная Семён Михайлович, и жьэр лушэ хъуауэ, и нэхэр егъэуплэраллэ. Офицер куэдми я нэпс къоклэх. Бутлери, Козловскэр щлагъуэу ицыхуу щымытами, и нэпсыр къыфынцэж. А ильэгъуа псори икъуклэ игу ирихъат абы.

Иланэ Барятынскэм шхээлэхъуэн щадзэ. Воронцоври, адрай офицерхэри, сэлэтхэри лыхэншэ ящыркын. Хэшцэхэм я шэджагъуашхэр яух. Псори чэф жаныфлт, ирафамрэ яльэгъуамрэ зэрихъарт.

Дунейр хъарзынэклейт: дыгъэ къепсырт, мамырт, жыбгъэр къогуэпэклырт. Плафлэхэм я мафлэр дэнэ лъеныкъуэкли къышылэнкырт, уэрэд макхэр къышылурт. Псоми я мацуэшхүэ хуэдээт. Насыпылафэ тетрэ гукъидэжышхүэм зэрихъэу, Бутлер Полторацкэм и дэж маклэх. Мыбы щызэхуэса офицерхэм куэзыр джэгуну загъэхъэзыраклээт. Адъютантны лэнэм тумэнинши трелхъэ. Бутлер тэунейрэ къышцэллаш шэтырым, гүүэншэдж жыпым иль и ахышалъэр быдэу икъузу; ар шэми шхуми исырт: джэгунуи и нэ къиклырт икли тегушхуэртэкын. Иклэм-иклэжым зыхуэшылэжыркын – афлэклэ куэзыр мыдлэгуну езым зритыжа псалъэми и къуэшхэр къызэригъэгугъами йопцэлж.

Сыхъэти дэклатэкын, Бутлер, плъыжыбзэ хъуарэ пицэнтэлэпсыр ирикъуэклыу, мелымкэй зиуцлэплижауэ, и литлри зыщцэгъекъуауэ стюолым къышылэрнам – щыхуэ къитехуахэр ибжу, итхуу арат. Абы апхуэдизклэ куэд иригъэхъэхуати, къитехуар зыхуэдизыр зэхилхъэжын шынэрт. Арыншауд ишлээрт: и чэзур къэсийнэм пэмьплээу, ялэ зригъэшч, къайлхыфыну улахуэри, и шы уасэри зэхилхъэжми, адъютант мышыхум абы иригъэхъэхуауэ къыклэшлэхам хуэдиз хъунутэкын. Ирауд бэнэнкээ зигъэнцэлркын, жыхуацэ, ар адэклэ джэгунут, ауэ зи нэшхыр зэхэукла адъютантны, куэзырхэр егъэтлэлтири, езын и лэклэ мелклэ итха бжыгъэ къеххэр Бутлер къргэгъэлъагъу. Бутлер къэуклытуауэ мэльяцэ къыхуагъэгъууну, икли иригъэхъэхуауэ хъуар иджыпсту зэрыхуэмьтынур жецэ, ауэ псаљэ быдэ ет ахшэр унэм къызэрыгъэхынумкээ. Ар щыжилэм, абы гу лъитащ псоми яфлэгүэныхъ зэрыхъуам, икли ахэр зыри, уеблэмэ езы Полторацкэ дыдэри, абы и нэгум хуиту къызэримыплэфым. Ар абы и иужьрэй пшыхъэцхъэт. «Сыдлэгун хуякын, сезыгъэблэгъя Воронцовхэ я дэж сиклуам, псори дэгъуэу зэфлэлтэкъэ», – егупсысырт ар. Иджы къышылар, мыдэгъуэр щыгъэтауэ, узижагъуэм и мацуэт. И луэхур шыпхэ хъуат.

И ныбжьэгъухэми и цыхугъэхэми сэлам ярхыжри, ар йо-жъэж. Къызэрыссыжуи мэгъуэлъыж. Ахшэ куэд езыгъэхъуахэм

зэрахбээу, къэмьушу сыхьэт пшыкIуйикIэ мэжей. Марье Дмитриевнэ занщIэу къигурыIуаш абы ахьшешхуэ зэрыригъехъэхуар: яперауэ, къезышэжа къезакъым «шней уасэу» иритын сом ныкьюэ щхьэкIэ къельэIуат, къимыдэкIэ, езыри нэцхъйт, дахэ-дахэуи жэуап къууитыжыртэкъым. Фызым Иван Матвеевич зридауэ третхъуэ: «Щхьэ бутЫпща? Щхьэ укIэлымыпларьэ?» жиIэу.

ЕтIуанэ махуэм Бутлер къоуш сыхьэт пшыкIутIхэм деж. Къыщыщам щегупсысыжам, аргуэрү жеижу псори зыщигъэгъупщэну и щхьэм къихъат. Ауэ ар хэкIыпIэтэкъым. Зыгуэр щIэн хуейт, иригъехъехуа сом щиплIымрэ тумениблымрэ ипшиныжын папщи. ИкIи ищIеращ: мэтIысри и къуэшым хуетх. Зэрыщыуамки зыкъеумысыж, дяпэкIэ апхуэдэ делагъэ имышIэжынуи къегъэгугъэ. Иужь дыдэу сом щитху къыхуригъехъыну йолъэIу. Туми ди зэхуэдэ Йыхъэ хэлүү къытхуэна щхъэлым щышу сэ къыслысынум пэдгъекIуэжынщ, жи. ЕтIуанэ письмор хуетх я благъэ цIыхубз къузгъун бзаджэм. «МышхуэдизкIэ арэзы сыхъунущ», жыхуэпIэр щIыгъуауэ уэстыжынщ, жи, сом щитху къысхуегъехи. ИтIанэ лъэIуакIуэ макIуэ Иван Матвеевич деж. Шэч къытрихъэртэкъым е абы, е Марье Дмитриевнэ ахьшэ зэрайэм.

— ЗыкIи къызэмыхъэльэкIуу уэстынт, — жи Иван Матвеевич, — иджыпстуупцIэ уэстынт, Машкэ идэнукъым армыхъумэ. Цыхубзхэр, пшIэркъэ, зикI тегъэлIыкI, ер зи унэм имыхъэнхэр хэтырыншэхэш. Ауэ, Іэмал имыIэу, хэкIыпIэ гуэр къэгъуэтын хуейщ. Мыхъур щыхъуж ди сатуущI шейтIаныфэм къытхуимыщIэнIауэ пIэрэ?

АрщхьэкIэ фадэрэ ерыскъыкIэ сату зыщIу дзэхэм къадэзыкIухь «шайтIаныфэ Іейм» (маркитантым) щыхуэ къыузэримытынур хъэкът. Арати, гузэвэгъуэм къезыгъэлыну Бутлер къыхуэнэжыр и къуэшымрэ и благъэ бзыльхугъэ къузгъунымрэт.

XXII

И мурадхэр Шэшэнным къыщемыхъулIауэ, Хъэжмурат Тифлис егъэзэж. Махуэ къэс жыхуаIэу, Воронцовым деж лъэIуакIуэ макIуэ, икIи щыIуагъашIэхэм деж пыIэшхъэрыхкIэ зэрельэIуращ: бгырыс гъэрхэмкIэ си бынунагъуэр къысхуэфхъуэж, арыншамэ, зэрыжысIащи, си Iэ-си лъэ пхащи, сызэригугъам хуэдэу, Шамил кIэ етынымкIэ сэбэп сыйхуэхъуфынукъым. Воронцовым ар зыгуэрхэмкIэ къигъэгугъэ хуэдэу зещI, ауэ Iуэхур ерэхъурэ хъуным фIэкIыркъым. ИтIанэ жиIеращ: «Мыгувэу Тифлис къэкIуэнущ генерал Аргутинскэр, абы депсэлъэнщи, зыгуэр тщIэнщ».

Хъэжмурат къыхуэнэжрати, нэгъуэщI лъэIукIэ Воронцовым зыхуегъазэ: Кавказ щыбым щыIэ Нухь къалэ цIыкIум тIэкIурэ щыпсэуну хуит къишIыну. Абы къильыгтэрт и унагъуэм теухуауэ Шамилрэ езымрэ зэгурлыуэнымкIи, къыхуэпэж цIыхухэм запишIэнымкIи ар сэбэп къыхуэхъуну. КъимыдэкIэ, Нухь муслымэн къалэхи, нэмэз зыщишIын, тхъэ щельэIун мэжджыт щигъуэтынущ.

Воронцовым абы теухуауэ письмо Бытырбыху етх. ИкИи, езым и щхъэ унафэ нэхъ хэмэль, Хъэжмурат и лъэГур хуещІэ: Нухь Іэпхъуэну хуит ешІ.

Воронцовми, Бытырбыху дэс унафэшІхэми, Хъэжмурат и Йуэхум щыгъуазэ урысхэми я нэхъыбапІэм къазэрышыхъумкІэ, Кавказ зауэм абы фЫкІэ зыкъыдигъэзэну угугъэ хъунут, е ар къэхъугъэ гъэшІэгъуэн къудейуэ къэнэжынри хэлт; Хъэжмурат дежкІэ, псом хуэмидэу иужьрэй зэманым ар зыГува ІэнатІэхъэлъэм тепшІыхъмэ, а псори абы и гъашІэм къышыхъуа зэхъуэкІыныгъэ бзаджэт. Зы лъэныкъуэкІэ, абы бгыль э щыпІэхэр къышІигынар псэуэ зыкъригъэлын папшІэт, етГуанэ лъэныкъуэр – ар Щамил тепльэ зэрымыхъурат. ИкИи, сыйт хуэдиз гугъуехь пымыщІами, къышІэпхъуэу къызэрежъэжамкІэ ар зыкъомкІэ и мурадым лъэГэсат. Япэ зэманхэм ар щыгуфЫкІат и ехъулэнныгъэм икИи, пцЫи хэмэль, егупсысырт Щамил зэрытеуэну щыкІэм. АрщхъэкІэ, узэрыгугъэу хъумэ, Йуэху щыІэт, жи. Зэригугъам хуэмидэу, и бынунагъуэр гъэрыпІэм къишыхъным гугъуехь Іэджэ пышІауэ къышІэкІаш. Щамил плътиру игъэувахэр мэскъал хуэдизкІэ гъэрхэм тепльэкъукІыртэкъым – дыщэр зэрамыхъумэу яхъумэрт. Езы Щамилщи, мурад бзаджэ ищІат: цЫхубзхэр къуажэхэм тегуэшэн, и къуэр е укЫин, е и нэхэр ищІын.

80

Иджы Хъэжмурат Нухь щІэпхъуэрят: Дагыстаным щиІэ и дэІэпкъуэгъухэр къигъесбэепкІэрэ, бзаджагъекІэ е къарукІэ и унагъуэр Щамил кыІэшІэтхъыжын. Иужь дыдэу Нухь къэкІуа тІасхъэшІэхым къызэрэриамкІэ, пэжыгъекІэ къыбгъэдэт авар гуэрхэм загъэхъэзыр Хъэжмурат и бынунагъуэр къадыгъужу урысхэм я деж къашэну, ауэ тегушхуэу а Йуэхум зезыпшытыну щыІэр машІэш, атІэми, Ведено абы шынагъуэшхуэ щыпышІаши, я мурадым щыпыхъэнухэр унагъуэр Ведено къыдашу нэгъуэшІ щыпІэ щагъэІэпхъуэм дежш. Гъуэгум щатеуэхэу, гъэрхэр хуит къашІыжыну я гугъэш. Хъэжмурат и ныбжъэгъухэм яхуИуэхуаш я хъэкъ къызэрэрызтимынэнур, и унагъуэр хуит къэзышІыжым сом миниш зэрыритынур.

Пэшитху хъууэ абы Нухь къышыхуагъуэта унэр мэжджытми хъаным и уардэунэми пэжыжъэтэкъым. Хъэжмурат и гъусэу а унэм щыпсэурт къикІэлъыплъыну кърапха офицерхэри, и шыщхъэхъумэхэри, тэрмэшри. Хъэжмурат Йуэхуу гупсысанПэуи иІэр зыпэпльэ тІасхъэшІэххэм яхуэзэнымрэ, хуит къызэраташІам ипкъ иткІэ, еzym Нухь и Іашэлъашэхэм шууэ тІэкІу къышикІухынымрэт.

Апрелым и 8-м, Хъэжмурат тІэкІу зиплъыхыну здыдэкІам, Тифлис къикІа къулыкъущІэ гуэр къыхуэкІуауэ кърохъэлІэж. Абы сыйт хуэдэ хъыбарыщІэ къыхуихъами зригъэшІэну и нэ къикІ пэтми, Хъэжмурат япешІыкІэ езым и пэшымкІэ мэкІуэж – шэджагъуэ нэмэзыр ищІын хуейт. Нэмэзлыкъым къытекІыжа нэужь, хъэшІэш пэлъытэу къигъесбэеп пэшымкІэ щЫхъаш.

Тифлис къикІа къулыкъущІэр зы ныбэф цЫкІу гуэрт. И унэцІэр Кирилловт. Абы Хъэжмурат къижреІэ Воронцовым зэрыриджэжыр. Абы и щхъэусыгъуэри мырат: мы мазэм и 12-м ар Тифлис нэмису хъунукъым, генерал Аргутинскэм хуэзэн папшІэ.

– Хъунщ, – губжь щІэту жиIаш Хъэжмурат.
 Кирилловыр абы игу ирихъатэкъым.
 – Ахъшэр къыздэпшаш?
 – Къыздэсшащ, – жи Кирилловым.
 – ТхъэмахуитІрэ... мыпхуэдизымрэ – жери, ІэпхъуамбипцЫр хуегъэПий, аргуэру ІэпхъуамбиплЫр ирегъэлъагъу, – хуэзэр къаштэ.

– Иджыпсту уэстынщ, – жери къулыкъущІэм хъуржыным кърех ахъшальэр. – Дунейм, сый мыбы ахъшэкІэ ищІэнур? – урысыбзэкІэ мэгъумэтІымэ Кирилловыр, Хъэжмурат урысыбзэ къигурымыIуэ и гугъэу, арсхъэкІэ Хъэжмурат псори къигурыIуати, нэшхъыщэу еплт Кирillовым.

Ахъшэр къыщигъэхъэзырым, Кирилловым и мурадаш Хъэжмурат псэлъэгъу къищыну. Тифлис кIуэжа нэужь, Воронцовым жриIэжыну гуэрхэр къыпихыну арати, тэрмэшыр къигъэсэбэпкІэрэ, йоупцI: «Ущызэшыркъэ мыбы?» Хъэжмурат ней-нейуэ хуоплъэкI цыхуфэ щIагъуэ зrimыплъ, къызэрыгуэкIуу хуэпа, Іэщи зыкIэрымыль мо къебыкI цыкIум. КъызэреупцIам и жэуапи иритыжакъым. Тэрмэшыр аргуэру къыщеупцIым:

– Сепсэлъэну си нэ къызэrimыкIыр гурыгъяIуэ абы. Ахъшэр къызрьети, си natIэ ирырекI.

Ар жиIэри, къратыну ахъшэр ибжыну Хъэжмурат стIолым пэрытІысхаш.

Кирилловым дыщэ ахъшэхэр къидех, пцЫрыпцIурэ Іыхъэ цыкIуил зэтрельхъэ (Хъэжмурат маxум хуэзэу дыщитху къратырт), ахэр зейм хуегъэкIуатэ. Хъэжмурат ахъшэр и цей Іэгъуапэм ирекуэ, къотэджыжри, апхуэдэ зыми игу къэмыкIауэ, къулыкъущІэм и щхъэфэхум хутоуIуэ. Чэнджэшэгъу къулыкъур зыгъэзащІэ лы цыкIум uaфэм сабэ дриphъейрэ тау-тач жригъэIеу къышолъэт, тэрмэшым унафэ хуешцI: «ЖеIэт абы апхуэдэу сигъэ-пуд зэрымыхъунур, сыйту жыпIэмэ, фащэр сцымыгъми, сэ си-полковникщ». Абы и псальэхэм щыхъэт техъуаш приставри. Ауэ Хъэжмурат, абы зэрышыгъуазэр кыгъэлъагъуэу, и щхъэр ещIри, щIокIыж.

– Сыйт къыпыхын абы? – жи приставым. – КъамэкІэ къопы-джынщи, укъэсываш. А шейтIан бынхэм уагурыIуэнукъым. Со-лъагъу мыр цыху сурэтым икIуу зэрыщIидзар.

Пшапэр зэрызэхъуарауэ, я нэхэм фIекIа къыщIэмьщу, зи нэкIухэр бащлъыкъкIэ щIэхъума тIасхъэшIэхитI бгым къохри къокIуэ. Приставым ахэр щIешэ Хъэжмурат и хъещIещым. АитIум я зыр, мис а нэхъ лышхуэ зытель лы фIыцIэр, сонэхэмрэ къумы-къухэмрэ «тавлин»-кIэ зэджэ авархэм ящышт, адрейр лыжь гъур гуэрт. Хъыбар гуфIэгъуэтэкъым абыхэм Хъэжмурат къыхуахъар: и унагъуэр къезыгъэлыну пылъа и ныбжъэгъухэр къикIуэтыхжат, Хъэжмурат дэIэпыкъун мурад зыщIхэр укIыкIеуэ иукIыну жызыIэ Щамил щышиныжри. ТласхъэшIэхэм къыхуаIутам и щхъэр къыфIихарэ хэплъэгъуэшхуэм хэхуауэ куэдрэ щысащ Хъэжмурат, и Іэхэр и лъакъуитI зэтедзам тегъэшIауэ. Псалъэ хужыIэжыртэкъым. Хъэжмурат гупсысэрт, зэгупсысри къышIикIуэтин иджы

зэрышьмыгэжырт. Абы ищээрт унафэ пыухыкIа гуэр имышIу зэрымыхъунур. Хъэжмурат и щхъэр кьеIэт. Дышэ ахьшигI кърх, ТасхъэцIэххэм зырызу яретри, ерагъыу жеIэ:

- ФыкIуэж.
- Жеуапу тхынур сыт?
- Жеуапыр зыщIэр Алыхырщ. Феуэ, фежъэж.

ТасхъэцIэххэр къотэджыжри я гъуэгу тохъэж. Хъэжмурат алэрыбгъум зэрытесщ. Ар гупсысэу куэдрэ щысащ апхуэдэу.

«Сыт сцIэнур? ЖиIэр си фIэцI сцIыуэ, Щамил деж згъэзэжыну? Ар бажэц – сыкъигъэпцIэнущ. СыкъимыгъэпцIэнуй соцIри, а пцIуups сирыхум и IемышIэ зипльхъэ хъунукъым. ЩIэмыхъунураш: урысхэм зесту абыхэм я деж сышыIауэ, абы и фIэцI сывэрыхъужын щыIэкъым», – егупсысирт Хъэжмурат.

Зэрыхъуар имышIуэ, игу къокIыж тавлинхэм я шыпсэ гуэр. Ар зытеухуар къуршыбгъэт. Бгъэр цIыхухэм къаубыдри, абыхэм я деж зыкъомрэ щопсэу. ИтIанэ и къуршым мэльэтэж, къызыхэкIауэ щытахэм яхохъэж. Яхыхъэжар Iуэхут? Зерахыхъэжар лъахъэ ильут, а лъахъеми уэзджынэ кIэрыщIат. Бгъэхэм ар зыхагъэхъэжын ядэркъым: «Лъэтэж, – къыжраIэ, – дыжын уэзджынэ къыпкIэрызыщIахэм я деж. Дэ уэзджыни лъахъи дIэкъым». И лъахэр игу пыкIыртэкъыми, бгъэр къонэж. АрщхъекIэ адрей бгъэхэм Iумпэм къашIри зыхамыгъэхъэжу зэхауIухь.

«Аращ сэри къысщыщиIунур – сывэхауIухынущ», – йогупсыс Хъэжмурат.

«Мыбы сыкъэнэн-тIэ? Кавказыр иубыдымкIэ урыс паштыхым сидIэпыкъуу, абыкIэ пшIэрэ щIыхърэ къесхын? Цэ лъапIэхэр зыфIезгъэцьын? Бей зысщIын?»

«Ахэр псори къохъулIэн Iуэхуш», – хужеIэж и щхъэ, Воронцов джиназыжым зэрыхуэзари зыщIигъэдэIуа псальэ дыгъэлхэри игу къигъэкIыжуре.

«Ауэ, сыт сцIэнуми, иджыпстущ щысщIэн хуейр, армыхъумэ мобы си бынунагъуэм кIэ иритынци...»

ЖэцI псом нэрэ напIэрэ зэхуихъакым Хъэжмурат – гупсысэу шыгъушыпсыпIэм хэлъаш.

XXIII

Жэшьыбгым ирихъэлIэу хъэзыр хъуаш абы и унафэр: щIэпхъуэжауэ урысхэм яIэцIэкIын, бгым ихъэжын, пэжигъэкIэ къыбгъэдэт авархэр гъусэ къещIауэ, Ведено теуэн, лIэнми лIыгъэ хэлъщ, жи, е лIэн, е унагъуэр хуит къэцIыжын. Абы зэкIэ унафэ зыгтримышIыхъарат: унагъуэр къыIэрыхъэжмэ, урысхэм я деж къигъэзэжыну, хъэмэрэ Хъунзахъ кIуэжу Щамил езэуэнүү щIидзэнү? «Ар Алыхым зэриухауэ хъунщ», – жи игукIэ. Ауэ иджыпсту нэхъышхъэр урысхэм япэIэцIэ зыщIауэ бгым ихъэжынырт. Асыхъэтуи и ужь ихъаш и мурадыр гъэзэшIенүү: и къэптал фыщIэ хуабэр щхъэнтэ щIагъым къышIехри, и гъусэхэр зыщIэлъымкIэ егъазэ. Абыхэм я пэшыр сенэм адэкIэт. Сенэбжэр

Прозэ

зэрыIуихыу, мазэгъуэ жэш щыIэтыIэм и хэуа къабзэ щыIэбжыр къижъэхуэ, къуалэбзу макъыр и тхъэкIумэм къоIуэ.

Сенэм зэпрокIри, мохэр зыщIэль пэшым и бжэр Iуех. Абы уэздыгъэ щыблэртэкъым – щхъэгъубжэм къытепсэ мазэшIэм пэшыр къигъэнэхурт. СтIолри шэнтхэри лъэнныкъуэкIэ егъэкIуэтэкIат. Унэ лъэгу хуитым иль алэрыбгъухэм телъу, я щIакIуэхэр ятеубгъуауэ щIалиплIри жейрт. Хъэнэфий пшIантIэм щыжейрт – шыхэм нэхъ япэгъунэгъуу.

Бжэ кIыргъ макъыр щызэхихым, Гъэмзалэ къизэшыуати, къизэфIотIысхьэ, ауэ къышIыхъар зэры-Хъэжмуратыр щилъагъум, зегъеукIурииж. Абы къыбгъэдэль Елдар, Хъэжмурат къизэрыIуплъэу, къышолъэт, къыхуашIыну унафэм пэплъэурэ, къэпталыр зыщетIагъэ. Къурбэнрэ Хъан-Магъомэрэ къэушатэкъым. Хъэжмурат и къэпталыр стIолым щытрилъхъэм, Иуэлъяушхуэ къоIу – дунейр зыкъутэр щыгъын щIэбзэмрэ тебзэмрэ яку дэда дыщэхэрат.

– Мыхэри дэдэ, – жиIаш Хъэжмурат, нобэ кърата дыщэхэр Елдар иритурэ.

Къыхуашияр къеIзыыха Елдар нэхум хохъэ, къамэшIэлъысэр кърехри къэптал щIэбзэр къышIетIыкI. Гъэмзали къизэфIотIысхьаши, и лъакъуитIыр зэтедзауэ щысщ.

– Уэ пшIэнуращ, Гъэмзалэ: щIалэхэм яжеI я Иещэхэм кIэлъыплъыну, хъэзыру яIыгъын хуэдэу. Нэху дыкъекIмэ, гъуэгуганэ кIыхъ дытхэйнуш, – жи Хъэжмурат.

– Гын дIиIещ, шэхэр ли гъунэжщ. Псори дгъэхъэзырынщ, – жэуап къита нэужь, Гъэмзалэ гурыму зыгуэрхэр жеIэ.

Гъэмзалэ къыгурыйат Иещэхэр яузэдын, ахэр хъэзыру яIыгъын хуейуэ Хъэжмурат унафэ щIишIар. КIуэтэху нэхъри езыр зэшIиубыдэу абы зы хъуэпсалIэ мыухыж иIэт: мы урысыхъэхэр нэхъыбэу зэтевупшIэтэн, зэтевукIэн, итIанэ къуршым ихъэжын. Иджы абы илъагъурт ар дыдэм Хъэжмурати зэрыхуейр, икИи абыкIэ арэзыт.

Хъэжмурат щIэкIыжа нэужь, Гъэмзалэ и ныбжъэгъухэр къигъэушаши, плIыми ящIэн ягъуэт: Иещэхэм кIэлъопль, фащэхэми – араш.

Нэхульэ къищIыным и пэ къихуэу, Хъэжмурат аргуэру сенэм тохъэри, андэз зэриштэн псы къригъэхъуэну щедзэ. Дыгъуэпшыхъ нэхърэ нэхъ иныжу, сенэм деж щызэхыбох къуалэбзухэм къраш макъамэ дахэр. ЩIалэхэм я пэшым къышIэукирт гъущI зэраудэкIхэм, къамэ, сэшхуэ ялъхэм я макъыр. Псыр къизыгъэхъуа Хъэжмурат и пэшыбжэм щыбгъэдыхъэжым, мо зэхиха макъхэм нэмыщи, и тхъэкIумэм къоIуэ Хъэнэфий и макъ псыгъуэ дахэр. Абы жиIэ уэрэдыр мызэ-мытIэу Хъэжмурат зэхихат. Ар къэувыIауэ щытиш, уэрэдым йодаIуэри.

Уэрэдыр зытеухуарат: шууей Хъэмзэт, и ныбжъэгъу ахъирзэманихэр щIыгъуу, урысхэм ятеуэри, шы пшIэгъуалэ табын кърихуяшщ. Тэрч псым зэприхуауэ здэжэм, мэzym хуэдэу Iуву дзэшхуэзи гъусэ урыс джыназыр къыкIэлъопхъэр. Мобыхэм къальещIохъэ. Къаувыхъ. АдэкIэ жиIэрят уэрэдым: Хъэмзэт шыхэр фIегъэж,

и гъусэхэмрэ езымрэ лъыпсым щИгъэна шыхэм я къуагъым къуотысхьэри, урысхэм яхэуэу щадзэ. Езэуахэц, я Іещэхэм шэ ильыху, я къамехэр яхуэтгэбзэху, лъы ткIуэпс къашцIэмынэжыху. И псэр хэкIынным и пэ къихуэу, Хъэмзэт къельагъу уэгум ит бзухэр, икИи абыхэм йогуо: «Уэгур зи гъуэту бзу цыкIухэ, ди унэхэмкIэ фылъати, ди шыпхъухэм, ди анэхэм, ди пщащэ хужыхэм тхуажефIэ къэзэуат зауэм дызэрыхэкIуэдар. ТхуажефIэ машэ зымыгъуэтину ди хъэдэхэр къупшхъэхэр къапльэу, дыгъужь нэпсейхэм зэрашхыжинур, къуаргъ фыцIэжхэм ди нэхэр къызэрырауIукIынур».

А псальхэмкIэ иухырт уэрэдыр. ГушцIэр къизыIуэнтIыкI псальэ гуаухэмкIэ уэрэдыр зериухыу, Хъан-Магъомэ, гукъыдэж зыхэль мацкIэ къыхокIиикI: «Лайллахъэ Иилаллэхъ», – жери. Итланэ псори зэцIощымэ. Иджы аргуэру зэхэпхыр къуалэбзухэм я уэрэд хадэмкIэ къиIукIымрэ, абыхэм ядежу щыкIэу, мывэупцIэхэм да-дээ Іещэхэм я фий маць пхъашэхэмрэш.

Хъэжмурат апхуэдизкIэ хэгупсысихьати, гу лъитэртэкъым иIыгъ кхъуэцыныр игъэлъяныкъуэбауэ псыр къызэрижим. И щхъэр игъэкIэрахъуэурэ, ар и пэшым щыхъэжац.

Пшэддджыжь нэмэзыр зэфIигъэкIа нэужь, и Іещэ-фащэр зэ-пиплыхыщ, пIэкум итIысхъэжри гупсысэу щилдац. НэгъуэцI ищIэн иIэжтэкъым. БыдапIэм удэкIын щхъэкIэ, приставым хуит зыкъебгъэшIын хуйт. АрщхъэкIэ дунейр иджыри кIыфиш, приставыр къэтэджагъэнкъым.

Хъэнэфий и уэрэдым Хъэжмурат игу къигъэкIыжац нэгъуэцI зы уэрэд. Ар зуусар еzym и анэрэти. Зытеухуари пэж дыдэу къэхъуа Iуэхут. Ар щызэхальхъам Хъэжмурат къалъхуа къудейт, ауэ и анэм жиIэу зэхихыурэ игу къинат.

Мыпхуэдээт а уэрэдыр: «Щам гъущIым къыхэцIыкIа уи къамэ жаныр си бгъафэ хужым къыцыхэпхуэм, си дыгъэ шыру си щалэ цыкIур абдеж кIэрызокъузэ, ар си лъы пштырымкIэ согъэпскIри, си уIэгъэр, удз хущхъуэншэу, мэкIыж. Сэ ажалым сыцыштакъым, си щалэ цыкIуурэ шууейри щышынэннукъым лIэныгъэм».

А уэрэдым хэт псальхэр зыхуэтгэзар Хъэжмурат и адэрэти, икИи къиIуватэ гупсысэр Хъэжмурати ехъэлжат: ар къалъхуагъацIэ дыдэу хъан гуашэми къельху етIуанэ и къуэр, Уммэ-Хъан цыкIур; гуашэм Хъэжмурат и анэр иреджэри и сабий етIуанэри быдзышэкIэ хуипIыну унафэ къыхуещI. Гуашэм и къуэ нэхъыжь Iэбуунцали зыпIар ПатIимэтт. Ауэ иджы ПатIимэт идэркъым хъан гуашэм и хъетыр илъагъун. Хъэжмурат и адэри Iуэхум къыхохъэ: сыйт хуэдиз-рэ емылъэIуами, и фызым дахэкIэ щыхэмэзагъэм, мор къогубжь, къамэр кърепхъуэтри и фызым йоуэ, икИи иукIынуи къышцIэкIынти, Іэжъегъухэр мыхъуамэ. Фызым сыйт ищIэнт? ФIэфI-фIэмыфIими, хъан сабий етIуанэри ипIын хуейуэ къыхудокI. А Iуэхум анэм уэрэд хузэхельхъэж иужькIэ.

Хъэжмурат игу къэкIыжац и анэр, и нэгу къышцIыхъэжац щысабияр: анэм и гупэ щигъегъуэлъкIэ, а уэрэдым щИгъэдэIурт, езы цыкIури ельэIурт къамэ лъэужьыр къызытена и джабэр

къригъэлъагъуну. Ар псэууэ и пашхъэм къиту къышыхъурт, ауэ иджы къызэригъэнам емышхъу, и напэхэри зэмымъяуэ, и щхъэцхэри мытхъуауэ, и дзэхэри Йумыхуауэ, атІэ цынхубз щалэу, дахэу, къарууфІэу, жыпІэнурамэ, Хъэжмурат ильэситху ныбжым щитым, хъэлъэфІ цыкІу пэтми, чы матэшхуэм ису, и анэм и щыб илъу, бгыхэр зэпиупшІурэ, адэшхуэм деж иху щыщытам хуэдэу.

Игу къокыж зи нэкІур Іейуэ зэлъя, жыакІэ тхъуа тІэкІу зытет и адэшхуэри – абы дыжынным хъэпшып дахэ куэд къыхиццыкыгу, и къуэрылъху цыкІуми залымыгъекІэ зэчыр жригъэІеу зэрыщытар.

И нэгу къышыхъэжащ и анэм и кіэкьюашцэр и йыгъыу псыхъэ дэкІуэу зэрыщытари. Игу къэкыжащ и напэм къебзей зи хабзэ я хъэ мэжэцшалІэр, псом хуэмидэу и анэм жэм къышциц, шэр щигъепшт гуэцым анэм щыгъуу щыкІуэкІэ къыштихъэу щыта Іугъуэмэмрэ шхумэмэрэ. Игу къэкыжащ япэ дыдэу и щхъэр и анэм зериупсар, блыним фІэдза гъуапльэ тас зэшцІууэм къиш и щхъэ джафэ хъурей цыкІур щилъагъужым, зыхуэмыйгъыжу зэрыдыхъэшхыгъар.

Езыр щыццыкыуам щегупсысыжым, игу къокыж и псэм пищI и къуэ Юсуф. Абы и щхъэр япэ дыдэ зыупсар езырат. Иджы а Юсуфым щалэ екІу къиццыкIац. Ар абы и нэгу зэрыщІэтыр иужь дыдэу зэрилъагъужам хуэдабзэут. Ар къышыхъуар езыр Цельмес къышыдэшэсикIа махуэрят. И къуэм шыр къришалІери, сыбдэкІуэтэнш, ди адэ, жери къевуват. Ар Іэщэ-фащэкІэ зэгъепшат, и шыр хъэзырыххэу и Іэдэжт. Щалэ нэкІупль екІур, бгы псыгъуэрэ щхъэпэлъагэ хъужауэ (и адэм нэхърэ нэхъ щхъэпэлъагэт ар), нэ фыгъуэ зытрамыгъапльэм хуэдэт. Зи псэугъуэ, зи насып къэкІуэгъуэ дахэт Юсуф. Зэрыхахуэр и теплъэмкIи къапшІэрт: плабгъуэт, Іэ къыхът, псынщЭт, и ІэбэкІэмкIэ и адэр игъэгүфІэ зэпытт. Хъэжмурат, абы еплъ пэтми, зыщигъэншцЫртэкъым.

– Хъэуэ, тІасэ, къанэ уэ. ПыІэ зыщхъэрыгъ нэхъыжьу уэращ иджы унэм къинэр. Уи анэми уи анэшхуэми яхуэсакъ, – жрилат и къуэм.

Хъэжмурат игу къэкыжат, адэм и псальехэм ягъэгушхуарэ лыфэ дыдэ къытеуауэ, щалэр укІытэу плъыжь къызэрыхъуауэ щытар. И псальехэр-щэ?!.. «Укъыхэмьшт, ди адэ, си псэр пыту, ди анэми ди анэшхуэми зэранигъэ къекІынкъым», – жилат абы.

Дауэ хъуми, Юсуф мэшэсри, псым нэс къидокIуатэ и адэм. Абдеж сэлам щызэрахыж. Абы лъандэрэ Хъэжмурат яуплъэжакъым и щхъэгъусэми, и анэми, и къуэми.

Мис апхуэдэкъуэрят Щамил зи нитІыр ирищыну жыхуиІэр. И щхъэгъусэмрэ и анэмрэ кърашцІенум егупсысыххэну хуейтэкъым ар.

А нэцхъеягъуэ къомым Хъэжмурат, апхуэдизкІэ и пІэм кърашати, афІекIа щысыжыфыннутэкъым. Къыштолъэт. ЕщІекьюауэу бжэм бгъэдолъадэ. Ар Іуехри, Елдар къреджэ. Дыгъэр иджыри къышцІекIа щыкІэтэкъым, ауэ дунейр нэхутхъэху дахэ къэхъуат. Къуалэбзуми я уэрэдыр пачатэкъым.

– Клуэи приставым хъыбар егъашцэр сидэкІыу къескIухыну гукъыдэж сызэриІэмкIэ. Шыхэми уанэхэр ятефльхъэ, – жеІэ абы.

XXIV

А зэманым Бутлер теупІэ закъуэу къыхуэнар зауэ хуэIухуэшIэхэрт. А Iуэхум ар дихъэхырт къулыкъум щыпэрытым и мизакъуэу, абы къыщыдэхуэхэм дежи. Адыгэ фашэр щыгъыу, зигъэшуей бэлыхьу тIэунейрэ «щакIуэ» кIуат, Богдановичым щIыгъуу, ауэ тIэу кIуэгъуэми къаубыдаи къаукIай щыIэтэкъым. Апхуэдэ лыгъэ къакъуэкIыу, я псэм темышынхьу «щакIуэ» зэрыкIуэфхэми Бутлер гухэхьуэ къритырт, абыхэм мыхъэнэ гуэр хилъагъуэрт. Ар иригушхуэрт зи хахуагъэкI щIэрыIуэ хъуа Богдановичым зеринибжъэгъум.

Щыхуэ къытехуар ишишыныжат, ауэ зэрипшишыныжар нэхъ щIыхуэшхуэжым щIигъэнаэт: ахъшэфI щIыгъуу иритыжыну гурыIуэри, журт гуэрым щIыхуэ къыIихауэ арат, нэгъуэшIу жыпIэмэ, щIыхуэр нэхъыбэж хъуат, ауэ щитыжын хуейр нэхъ иужъкIэти, абыкIэ игу игъэфIырт. Зэрыхуа щытыкIэм емыгупсысмэ нэхъ къиштэрт.

Жым тесу псым епыдж зэрыхъуам фадэри къыхыхъэжати, дунейр и тIэу пкIэгъуэт. Фадэр нэрыгъ хуэхъуати, махуэ къэс хэцIырт и пицIэми, и нэмысми. Марье Дмитриевнэ дежкIэ иджы ар Иосиф гуэзэджэжтэкъым, атIэ фадэм зэшхъэзихуа, жиIэри ишIэри зымыщIэж офицер гурбияныжьт. Япэхэм щыгъуэ и ныбжъэгъум, и къулыкъущIэгъум и щхъэгъусэм дэгушыIэну фIэемыкIуу, фIэнапэншагъыу щытамэ, иджы, гурбияныгъи хэльу, мобы ебгъэрыкIуэ хъуат. Ауэ, ар сыйт хуэдизкIэ гъэцIэгъуэн къышимыхъуами, Марье Дмитриевнэ къыжъэхэуэкIейр и махуэу абы къыжъэхэуэш, къигъэукигэри, къригъэкIуэтыхат.

Апрелым и кIэхэм деж быдапIэм гупышIэ къагъакIуэ. АбыкIэ Барятынскэм и мурадырат: узытегушхуэнкIэ шынагъуэ Шэшэнным и щIыналъэм зэпрыкIыфын къару къызэгъэпэшцын. ЩIэуэ къэкIуахэм яхэтт Къебэрдей полккIэ зэджэм щыщ ротитI. Кавказым щызекIуэ хабзэхэм тету, хъещIагъэ ин кIэлъызэрахъэу а ротитIыр кърагъэблагъэ Кулинскэм и бысыму зызыбжыж хъуа ротэхэм. Сэлэтхэм казармэхэм зыщIагуэшащ. Я Iуэхур къызэрыгуэкI пицыхъэшхъэшхэ къудейкIэ зэфIэкIакъым – аркъэри къыхыхъащ. Зэофицерэгъухэм зызэхагуэшхауэ зэрогъэтхъэжхэр.

Ефэ-ешхэр уэрэдкIэ яух. Иван Матвеевич зимишIэжу чэфш. Ар къызэшIэпльэу плъыж къэхъуа къудейкъым, атIэ хужь хъужри и фэр пыкIаш – гъуабжафэ къитеуаш. Шэнтэм тесци, шыбгым ис и гугъэжу, и сэшхуэр кърильэфауэ, нэкъыфIэшI бийхэр зэтреупшIатэ. Зэми хъуанэцIанэрт, зэми ину дыхъэшхырт, зыгуэрхэм IэплIэ, ба щахуицIи щIэт. Зэми фIыуэ ильагъу и уэрэдыр, «Щамил гъэ кIуахэм дунейр икъутэу щIидзат, трай-рай-рата-тай, гъэ кIуахэм, т...т.т...» – жыхуиIэр къришу, хетIэ-хесэ.

Бутлери мыйбы щIэт. А екIуэкI псори зэштегъэупIэ хъарзынэу къышыхъурт абы, игурэ и псэкIэ фIэгуэныхът Иван Матвеевич, ауэ ар къызэрыхуэгъэувыIэн Iэмал щIэтэкъым. Зэрычэфыр

Прозэ

къызыгурыйуэжа Бутлер хуэм цыкIуурэ мобыхэм къахокIыжри, кIуэжыну йожъэж.

Зи изыгъуэ мазэм и нэхум хэплъагъукIырт унэ хужь цыкIухэри гъуэгум тель мывэхэри. Дунейр апхуэдизкIэ къигъэнэхурти, нэхъ мывэ жыгъейхэри, хъэуазэ шхийри, шы вей нэгъуни хуиту плъагъурт. Унэм щыбгъэдыхъэжым, Бутлер шокъу жиIэу хуозэ къежъауэ къакIуэ Марье Дмитриевнэ. И щхъэм тель щхъэфIэпхыкIым абы и дамэхэри щихъумэрт. ХуишIэу зэ къызэригъэлъея лъандэрэ, Бутлер укIытэр къытекIуэрти, а бзылъхугъэм къыпикIухырт. Иджы мо мазэ нэху дахэми зэрычэф жаныфIми къызэшIаIэтати, абы дуней гуфIэгъуэр иIэт Марье Дмитриевнэ зэрыхуэзам щхъэкIэ. Аргуэрү тIэкIу зыкъыпригъэхын мурад ишIауэ:

– ДэнэкIэ уежъя, бзылъхугъэ дахэ? – жи.
– Си лыжым лъагъунлъагъу сыхуокIуэ, – жери хъэрэмыгъэншэу модрейм жэуап къет. Къыпылъын мурад зиIэу къыкIэрыхъыжъауэ щыта Бутлер, фэрыщIагъ лъэпкъ хэмилъу, къыпригъэхауэ щытами, цыхубзым и гуапэ хъуртэкъым иужърэй зэманхэм абы зыкъышидзэй зэрыхъуар.
– Ар нэхъ лъагъунлъагъути!.. Езыр къэкIуэжынц.
– КъэмыхIуэжыфмэ-щэ?
– КъэмыхIуэжыфмэ, къахыжынц.
– Аракъэ сзыхуэмейр, – жеIэ Марье Дмитриевнэ. – СымыкIуэмэ, нэхъыфIу пIэрэ-тIэ?
– НэхъыфIщ. УмыкIуэ. Унэм дыгъэкIуэжи нэхъыфIщ.

Марье Дмитриевнэ егъэзэж, Бутлери къыбгъурытиц. Мазэр апхуэдизу нуру къоблэри, гъуэгубгъум тридзэ ныбжхэм я щхъэм щхъэшыт нэхугъэр ядэкIуатэу къышохъу. Бутлер абы здеплъым, жриIену хэтат ар иджыри игу зэрырихъыр, ауэ псалъэмакъыр къегъэжъа зэрыхъуну щыкIэрат къыхуэмыхIэр. Цыхубзри пэпльэрт мобы къыжриIенум. АрщхъэкIэ а зэрысабырхэм хуэдэурэ носыжхэр. Абдеж къалъагъу уэрэмдэкIым къеуэклэ шухэр. Къесхэмэ – офицеррэ абы и шыщхъэхъумэрэш.

– Хэту пIэрэ, зи пIэм имызэгъэжу, жэшыбгым къэзыжыхъхэр? – къопсалъэ Марье Дмитриевнэ, гъуэгум текIуэтурэ.

Мазэр зи щыбагъым къыдэтыр гъунэгъу дыдэ къехъуа нэужыц Марье Дмитриевнэ къышциЦыхуар. Ар офицер Каменевыр арат. Абырэ Иван Матвеевичрэ зэгуэр къулыкъу зэдашIат.

– Уэра ар, Пётр Николаевич? – зыхуегъазэ абы Марье Дмитриевнэ.

– Сэр дыдэрш, – жэуап къет мобы. – Бутлер, уэри дэнэ укъикIа? Сэлам гуапэ узох. Фымыжеихауэ... Марье Дмитриевнэ, къызжиIакъым жумыIэж, мы уи гъусэм щхъэкIэ Иван Матвеевич укъигъэлъэнц! Дэнэ щыIэ ар езыр?

– Зэхэпхыркъэ? – жери, Марье Дмитриевнэ макъамэ зэмилэужыгъуэхэр къыздыIукI лъэнныкъуэмкIэ и Iэр ешI. – Я IутIыжш.

– Фыфейхэра зыгъахъэр?

Прозэ

– Хьэуэ, Хасавюрт къикIри, хьэшIэ къахуэкIуаши – зэрогъэтхъэжхэр.

– Ар Iуэху хъарзынэш. Сэри дэгъуэу сыкърихъэлIаш-тIэ. Иван Матвеевич зы дацъикъэкIэ сыхуейуэ арати...

– Сыт, Iуэху хууIэу ара? – йоупшI Бутлер.

– Iуэху цыкIу гуэрт.

– Ией? ФIы?

– Ар... узэреплъш. ДэркIэ фIыш, хэткIи щагъуэкъым, – жери, Каменевыр мэдыхъэшх.

Абдежым лъесхэри Каменеври Иван Матвеевич и унэм къокIуалIэ.

– Чихирев! – Каменевыр йоджэ и гъусэ къэзакъым. – КъехулIэт мыдэ.

Тэн щыш къэзакъыр къабгъэдохъэ. Ар тэн къэзакъэм я фащэкIэ хуэпат: шырыкъу лъапшэ цыхъ лъигът, цей щигът, уанэ къуапэм хъуржын зэпедзэкI къикIэрыпхат.

– Хъуржыным иль цыкIур мыдэ къаштэт, – жиIэурэ Каменевыр шым къопсих.

Къэзакъри къопсих. Хъуржын зэпедзэкIым кърех зыгуэр зериль къэп.

Каменевым къэзакъым къэптыр къиIехри, и Iэр абы ирегъэлъадэ.

– Фымылъэгъуа фэзгъэлъагъун? Фыщымышынэну пIэрэ?.. – йоупшI ар цыхубзым.

– Сыт сзыщишынэнур? – жеIэ Марье Дмитриевнэ.

– Мис мыбы, – жеIэри Каменевым къэптым къриха цыхущхээр мазэ нэхумкIэ кърегъэлъагъу. – Къэфцыхухжрэ?

Ар щхъэ упсат. И натIэкъэбыр нэ щыIухэм къитехъэрт, и жыакIэ фIышIэр тегъэшхъат, и пащIэри пыщыкат, и нэ лъеныкъуэр къапльэрт, адрейр ныкъуэуфIышIт, щхъэ къупшхъэ джафэр зэхэупшIэтат, ауэ къутэпатэкъым, и пэр лъы пцIа фIышIэм ириIат. И пщэм напэIэлъэшI лъы защIэ къешэкат. Щхъэм сыт хуэдиз уIэгъэ темыльми, и Iупэ ущхъуэнтIахэр гуапагъэ фIэкIа нэгъуэшI зымышIэ сабийм ейм ешхът.

А псоми Iуплья Марье Дмитриевнэ, и жьэр хузэшIэмыхыу, зигъазэри псынщIэу унэм щыхъэжащ.

Бутлер и нэхэр къыхутехыжыртэкъым мо щхъэ шынагъуэм. Ар зи щхъэр, зэман тIэкIукIэ узэIэбэкIыжмэ, пшыхъэшхъэ зыбжанэнкIэ псалъэмакъ гуапэхэр зыдригъэкIуэкIа, ныбжэгъушхуэ къыхуэхъуа Хъэжмурат дыдэрат.

– Мыр дауэ? Хэт зыкулар? Дэнэ деж къышыхъуар? – щIоупшI эар.

– ЩIэпхъуэжыну хэтати, къаубыдыжащ, – жери, Каменевым щхъэр къэзакъым иретыжри, Бутлер щIыгъуу унэм щIохъэ.

– Лыгъешхуэ хэлъу и псэр итащ, – жи Каменевым.

– Дауэ, зо, а псор къизэрыхъуар?

– Зэ фымылIашIэ. Иван Матвеевич къэкIуэжмэ, псори гупсэхуу фхуэсIуэтэжынщ. СыкъышIрагъэжъари аращ. БыдапIэхэм, къужэхэм сшэурэ язогъэлъагъу.

Прозэ

Иван Матвеевич кърагъешэжыну ягъэкIуати, ар чэфу къокIуэж, езым ешху щымытыжыфу ефа офицерхэр и гъусэу. КъышIыхъэжащи, Каменевыр IэплIэрэ бакIэ щIегъанэ.

– ХъэшIэу сыкъипхуэкIуаш. ИкIи сыIэнэшIкъым – Хъэжмурат и щхъэр къипхуэсшащ, – жи Каменевым.

– ПцIы боупс! ЯукIа?!

– НтIэ. ЩIэпхъуэжыну пылъати...

– ДыкъигъепцIэнуш жыслатэкъэ? Фи фIэц хъуа иджы? Дэнэ щIе-тIэ ар, а щхъэ жыхуэпIэр?.. Сыгъелъагъут.

Къезакъыр къраджэ, щхъэр зэрыль къэпыр иIыгъыу ар къышIохъэ. Щхъэр кърах. Иван Матвеевич и чэфынэхэр къыхутемыхыу куэдрэ епльаш абы.

– Сыти жыфIэ, лы ахъырзэмант, – жеIэ абы. – Мыдэ къизэти, ба хуэзгъещIыт.

– Узахуэш, шыщхъэмыйгъазэу щытащ, – къопсалъэ офицерхэм ящыщ зы.

Псоми зэпаплъыхъа нэужь, щхъэр къезакъым хуашииж. Хуэсакъыурэ, абы щхъэр къэпым ирельхъэж, унэ лъэгум ину зэрыгри-мыгъехуенным пылъурэ.

– Щхъэр щыбгъэлъагъуэкIэ, цIыхухэм яжепIэр сыт, Каменев? – щIоупцIэ зы офицер.

– ЗэкIэ щIэвмыхыжу, мыдэ къизэфти ба хуэзвгъэшI, зо! Сэ абы тыгъэ къысхуицIау щытащ сэшхуэ, – къокIий Иван Матвеевич.

Бутлер унэм щIобэкъукI. Марье Дмитриевнэ дэкIуеипIэм тест. КъоплъекI, и нэшхъыр зэхэукиауэ Бутлер къыIуоплъэри, асыхъету и щхъэр иредзэкIыж.

– Ло, Марье Дмитриевнэ? – нэшхъейуэ къопсалъэ Бутлер.

– Фылъыифц фэ псори! Сыфтеплъэну сыхуейкъым. Фылъы-ифхэш! – жеIэ абы къэтэджурэ.

– Ардыдэр хэти къыщыщIынкIэ хъунуш, – къопсалъэ Бутлер, нэгъуэшI жиIэн имышIэу. – Зауэ жыхуаIэраш. Абы Iэджи къы-щохъ...

– Зауэ, жи! – къокIий Марье Дмитриевнэ. – Сыт зауэ узэзыхъэр?! Фылъыифц фэ! Аращ фи зауэри, фи зэуэкIэри! Хъэдэр щIалъхъэнным и ПЭкIэ, я дзэлыфэ ятIу цIыхущхъэр кърахъекI. Сыту фылъыифыщэ, ситу... – адэкIэ хупымышIауэ, дэкIуеипIэм къох, шындэбзиймкIэ йокIуэкIри, унэм щIохъэж.

Бутлер хъэшIэщим егъэзэжри Каменевым йолъэIу псори къы-зэрыхъуар зэхэхауэ къахуиIуетэну.

Каменевым зэрыжиIэжамкIэ, мыпхуэдэуш ар къизэрыхъуар.

Хъэжмурат хуит зэращIар къалэбгъухэм шууэ къыщикIухынын арат. Ари къезакъхэр щIыгъуу. Нухъ къалэм къезакъыу дэсу хъуар зэрыхъур щэ ныкъуэт, абыхэм ящышу пцIыр унафэшIхэм зраубыдылIат, адрей къэнахэм ящышу, унафэм ипкъ иткIэ, мобы шууипцI епхын папцIэ, ахэр махуэ къэс Iещэ-фащэкIэ къы-зэгъэпэшын хуей хъунут. Пэжш, япэ махуэм абы къезакъипцI

ирагъэбыдыллац, итланэ пшыр тху хъуаш. ИкИи Хъэжмурат ельяуахэш щыдэкІкІэ и шыщхъэхъумэу хъуар гъусэу здимыштэну. АршхъекІэ апрелым и 25-м абы зышегъу езым и щалитхури. Хъэжмурат шым щышэсым, зауэлI унафэшIым гу лъитат абы и шыщхъэхъумитхуми зэрызагъэхъэзырим, икИи абы Хъэжмурат кыжриат псори зышигъу зэрымыхъунур, ауэ мобы зэхимыха зыщищIым, мыдрейми тригъэчныхъышатэкъым.

Къэзакъхэм гъусэ хуашшат офицер нэхъышIэ Назаровыр. ЗэрышIалэ хахуэм и щыхъэту, абы и бгъэм хэлтэн нагъышшэ лъапIэхэм ящыш. И нэгум шэмрэ лъымрэ щызэшIэту, щалэшIэ сырху бланэшхуэт ар. Унагъуэ къулейсызым я нэхъыжът, адэншэу къэхъуват, жы хъуа и анэ тхъэмьшIэри, хъыджэбзишри, щалитIри зыкъуэпсэукир абы къилэжърат.

— Умыблэрэргъ, Назаров, утемыплъэкъукI, жыжки ИуумыгъэкI, — кIэльогу абы унафэшIир.

— СынодаIуэ, зиусхъэн, — жэуап къет Назаровым, икИи, лъергъым йоувэри, ушу йожъе. И плIэм идза фочыр Iэ лъэнькъуэмкIэ зэшIиIыгъэш, адреймкIэ и шыгъуэ дэгъуэ пэ къуаншэр имыутIыпшшэу къыжъэдекъуэ. Абы и ужым итш къэзакъиплI: дыгъуэгъуакIуэшхуэ Ферапонтовыр — лы гъур кIыхъыр, Гъэмзалэ гын езыщау щытар; зи къулыкъур къехъэлIэн зыуха, лы хэкIуэта, зэрыбланэжъыр зи напшIэм тель Игнатовыр; псоми джэгупIэу, ауану яIэ щалэ лъэримых цыкIу Мишкиныр; анэм и къуэ закъуэ, бзэ Iэфи зыIурывь, сыт щыгъуи нэжэгужэу щыт щалэшIэ сырху Петраковыр.

Нышэдибэ пшагъуэ тельят, ауэ пшэддажыжьышхэм ирихъэлIэу дунейм зиIэтыжат. Дыгъэ бзийр теджэгухырт тхъэмпэ зыдза жыгхэми, къыхэжагъашIэ удзышIэхэми, щхъуантIэу зызыхуапэу хуежъя гъавэ щалIэхэм, гъуэгубгъум щежэх псым щхъэшшт толькъун щабэ цыкIухэм.

Хъэжмурат и шым зричышшэртэкъым. Езым и шыщхъэхъумэхэми къэзакъхэми абы зыкъыкIэрагъэхуртэкъым — кIэшIу и ужь иту кIуэхэрт. Апхуэдэурэ быдапIэр къизэрэнекIри, гъуэгум тохъэхэр. Гъуэгум Iэджи къащыхуозэ: чы матэ зи щхъэм тет бзыльху-гъэхэр, шыгум ис сэлэтхэр, хывхэр зышIэшIа выгу кIыргъхэр. КилометритI хуэлизкIэ быдапIэм пэIешIэ хъуа нэужъ, Хъэжмурат и адыгэшым йольэдэкъяуэ. И щхъэхъумэхэр абы ушыфIкIэ кIэльоIэн хуей мэхъу.

— Шы бэлыхъ тесш, — жеIэ Ферапонтовым. — Щыдибийм щыгъуэ срихъэлIамэ, къезгъэпсыхауэ фэзгъэльагъунт ар.

— Ауэ сытми шыфIкъым. Тифлис сом щиш къышрату яришатэкъым.

— Си шымкIэ сытежынш абы, — къопсалъэ Назаровыр.

— Утежынш хъэлIамэ, — Ферапонтовыр мобы щодыхъэшх.

Хъэжмурат нэхъ хуабжъ зишI зэпытт.

— Ей, къуэш, апхуэдэу хъунукъым. Нэхъ хуэм зышI, — кIэльогу абы Назаровыр, езыри кIэльоIэ.

Прозэ

Хъэжмурат къызоплъэкІ, ауэ жэуап къитыркъым – а зэрыкІуэм хуэдэши, нэхъ хуэми зищІыркъым.

– ШейтІан щылъхухэм ящІэм еплъыт, – жи Игнатовым. – Пльагъуркъэ, шыхэм еджэбауэу щадзац.

– Апхуэдэу хъунукъым жысІакъэ! – мэклий Назаровыр.

Хъэжмурат къызэглъэкІыркъым икІи къызэпсэлъэкІыркъым – кІуэ пэтми нэхъ хуабжь зэрызищІш, ауэрэ хъэмкІэм хуокІуэ.

– УслэщІэкІын уи гугъэмэ, ушоуэ! – губжяуэ мэклий Назаровыр.

И шым щІопцымкІэ йоуэ, лъэрыгъым иту, уанэгум зыкъытрэетыкІ, ипекІэ зеший, шыжъэр еутЫыпци, Хъэжмурат кІэлъоіэ.

Уафэр апхуэдизкІэ нэхут, хъэуар апхуэдизкІэ къабзэт, гъашІэм хуйІэ ІэфГагъыр апхуэдизу псэкІэ зыхищІэрти, фы фІэкІа, Іей лъэпкъ зигу къэмыкІ Назаровыр, иш лъэшымрэ езыимрэ зэхэшыпсыхыжауэ, гъуэгу захуэм тету Хъэжмурат кІэлъыжэрт. КъыфІэбгъэкІмэ, а екІуэкІыр абы къызэрышыхъур шууей зэдэжэхэм я зэпеуэут, икІи щыгуфІыкІырт и шым и зы дэтхэнэ пкІэгъуэми ар Хъэжмурат гъунэгъу зэрыхуищІым. И тхъэкІумэм къиуэ шы лъэ макъыр нэхъ ин зэрыхъумкІэ Хъэжмурат къыгурыГуаш къыкІэлъыжэр гъунэгъу къызэрыхуэхъур, ар къылъещІыхъэпэнкІи зэрыхъунур. ИкІи и Іэ ижыир ирехъекІ кІэрахъуэр зыкІэрыль лъэныкъуэмкІэ, сэмэгумкІэ тІэкІу къыжъедекъуэ къызэщІэплъя и адыгэшыр.

– Уздэжэр дэнэ, зо! – мэклий Назаровыр, Хъэжмурат лъэшІыхъэпауэ, икІи бгъурыхутарэ мобы и шхуэмымлакІэр къыхуэубыдынкІэ гугъэу. АрщхъекІэ хунэсакъым шхуэмымлакІэр къыПэрыхъеням – кІэрахъуэ уэ макъ къоІу.

– ПицІэр сыйт?.. – къыхокИиикІри, и бгъэм йопхъуэж Назаровыр. – Феуэ, щалэхэ! – араш хужыІэжыр – бгъукІэ ешІэ хуэдэурэ, гупекІэ уанэкъуапэм тощІэ.

АрщхъекІэ, къэзакъхэм япэ зи Іэщэхэм епхъуа бгырысхэм мөхэр кІэрахъуэкІэ зэтрау克Іэ, сэшхуэкІэ къраупцІэтэх. Назаровыр и плІэм дэл्यу, шы гужьеям къежыхъ абы и ныбжъэгъухэм я хъуреягъыр. Игнатовым и шыр джэлауэ щылъщ, зейм и лъакъуэм тельу. БгырыситІым, шыхэм зэрытесу, мобы и щхъери и Іэхэри сэшхуэмкІэ зэхаупцІатэ. Петраковыр щэлхъуат и ныбжъэгъум дежкІэ, ауэ и щыбми и джабэми къытхехуа шэхэм къызэтрагъэувыІэри, къэпым хуэдэу, шыбгым къоштэтэх.

Мишкиним шыр быдапІэмкІэ еунэтI. Ар зылъэгъуа Хъэнэфийрэ Хъян-Магъомэрэ абы кІэлъыщІэпхъуат, ауэ мор жыжьяшэ нэсати, лъэшІыхъахэкъым. АдэкІэ кІэлъымыжэу, къагъэзэжри, я гъусэхэм къахыхъэжаш.

Гъэмзалэ Игнатовыр къамекІэ иукІыжац, Назароври шым къридзыхри и щхъэр пиупцІаш. Хъян-Магъоми Іуэхуншэкъым – шэхэр зэрыль хъуржынхэр хъэдэхэм къапцІэхех. Назаровым и

Прозэ

шыр къыздыштэн и гугъат Хъэнэфий, ауэ, ухуейкъым жыхуйІэу, Хъэжмурат абы щІокІиери, и гъуэгу тохъэж. Абы и ужь иуваш и щхъэхъумэхэр. Петраковым и шыр къакІэлъыжерти, щІэгубжъэм, щІопшхэр къыхуагъэдалъэурэ къызыкІэрагъэхуж.

Бгырысхэм, Нухь фІыуэ пэІещІэ хъуауэ, прунж щІапІэ губгъуэхэр зэпаупшырт, быдапІэмкІэ Іэшэ уэ макъхэр къышциІукІам. Абы къикІыр гурыІуэгъуэт: Мишкиним хъыбар зыхуихъахэр пхъэру къызэрехъэжъэну арат.

Петраковыр гууэшшу щылт, и ныбэр зэгуэпхъарэ, и нэгу къабзэр уэгум етауэ. КъыхэщэІукІым, ныджэм тель бдзэжьеим ешхуу зиутхышшIурэ, абы и псэр хэкІырт.

– Еу-уей мыгъуэ! Абы къыдашІам еплъыт! – Хъэжмурат зэрышшІэпхъуэжар къышциІэм, быдапІэм и унафэшшыр и щхъэм йопхъуэж. – СыкъевукІаш! ЗыІещІэвгъэкІаш, хъуншшІакІуэхэ! – Мишкиним къижриІэхэм едауэурэ, зиукІыжырт абы.

ЗауэлІхэр дэнекІи къышызэшшІаІеташ. Хъэзыру яІэ къэзакъхэм я закъуетэкъым щІэпхъуэжахэм пхъэру кІэльяутІышшар, атІэ куей къедзам къэзакъыу исри къуажэхэм я мылицэхэри ирагъэжъат. Хъэжмурат псэууэ е лауэ къаІэрызыгъэхъэм сом мин иратыну унафэ къаштат. Хъэжмуратрэ и гъусэхэмрэ къэзакъхэм яІещІэкІыу зэрышшІэпхъуэжрэ сыхъэтитІ хъуами арагъэнт, приставри яхэту, мобыхэм якІэлъыжэхэм я бжыгъэр шу щитЫим щышшIигъуам.

Гъуэгушхуэм тету километр зыбжанэ яжа нэужь, Хъэжмурат и шыр къыжъэдекъуэ. Мө вэныжым хэту здэжахэм ешати, шыр джалъэрт, хужьу щыгтауи къыпхуэмышшІэжыну, ар пиІэнтІэпсым гъуабжафэу ирилат. Гъуэгум и ижырабгъумкІэ щыплъагъурт Беларджик къуажэм дэт унэхэри мэжджытым и азэн джапІэри. Сэмэгурабгъур губгъуэшхуэт, абы и кІэкІэ псы щежэхырт. Бгыхэм ухуэзышэ гъуэгур ижырабгъумкІэ щыІэ пэтми, Хъэжмурат сэмэгурабгъу лъэныкъуэмкІэ треІуантІэ. Иуэхур зытришшIыхъарат: шэч къытрихъэртэкъым пхъэрхэм ижырабгъумкІэ зерагъэзэнум. Еzym зытриухуар гъуэгуншшэу кІуэурэ, Алазань зэпрыкІынырт. АдэкІэ шынагъуэ къышыпэмыпльэ гъуэгушхуэм техъэнурэ, мэzym нэс кІуэнут, итІанэ аргуэру псым зэпрыкІынурэ, мэз щІагъкІэрэ бгым ихъенут. А псори зэпилъыта нэужыт сэмэгурабгъумкІэ щытриуэнтІар.

АршхъэкІэ псым нэс мыкІуэфынхэу къышшІэкІаш: гъатхэхэм деж, сый щыгъуи зэрашшым ешхуу, прунж щІапІэ губгъуэхэм псыр траутІышшхяа къудейт. Ахэр апхуэдизкІэ шэдэльэ хъуати, я ныбафэм къэсу шыхэр кІуэцІрышштырт. Хъэжмуратрэ абы и шышхэхъумэхэмрэ зэм ижырабгъумкІэ, зэми сэмэгурабгъумкІэ траІуантІэ, нэхъ гъущапІэ къалыхъуэу, аршхъэкІэ абыхэм къапэшшылъ губгъуэр зэрышштыу псым щІигъэнат. Шыхэр шэдым хэнчэтэрт, я лъакъуэхэр къышыхачыжкІэ, зэуэ Іэуэлъяуэшхуэ къэIурти, уи гугъэнт мыдэ башырыбэм Іулъ пхъэмифыр къыIуиудауэ. Шыхэм лъэбакъуэ зытІуш зэрачу, хъэлъэу бауэу, къэувиІэхэрт.

Апхуэлдэу шэдэльэ губгүүэм езауэхэурэ, пшапэр зэхэ-уэу хуежьяш, ауэ щыхъукIи, ахэр псым нэсыным Iэджэ иIещ. СэмэгурабгүумкIэ кышалъагьу къуацэ-чыщэ гуэрэнхэр, банэхэр зэрыт гъуей цыкIу. Пицлащэхэр къапидзэу хуежьяти, Хъэжму-рат зерегупсисаращ: ар зэкIэ зыгъэпшкIупIэ, зыгъэпсэхупIэ тхуэхъунц, абдеж жэшцыр щыдгъэкIуэнци, ди нэ нэху ильягьу хъумэ, ди гъуэгү дытехъэжынц.

Чыцэхэм хохъэри, Хъэжмурати абы и шыщхъэхъумэхэри йоп-сих, шыхэм лъахъэ иралхъэри, ягъехъуэкIуэну яутыпщ. Гъуэ-мылэу къыздаштар щакхъуэрэ кхъуейрети, езыхэри зэIуроу. ЩыпIэр тIэкIу нэхъапэIуэкIэ къэзыгъэнэхуа мазэшIэр бгыхэм я къуагь щыкъухъэм, жэшцыр нэхъри кыфI къохъу. Нухь бзуущхъуэ щыкуэд щхъекIэ, мыбаналъэ чыцэхэм тIут хэсир. Гупыр зеризехъеу абы щыхъихъэм, бзухэм заущэхужат. Ауэ цыхухэр зэшIэсабырэжа нэужь, мобихэм я бзэр кьеутыпшыж. Жэшым къыхэIукI макъхэм щIэдэIуу щыс Хъэжмурат итхъекъуат бзуущхъуэхэм къраш макъа-мэ дахэм.

АитIум я фий макъым Хъэжмурат игу къегъэкIыж Хъэмзэт тэуухуа уэрэдыр, ныжэбэ кIуам андэзыпс щхъекIэ къыщыщIэкIам зэхихар. Езыри бетэмалу къихутэнкIэ хъунут Хъэмзэт зэрыта щытыкIэм. А щытыкIэм ихуакIэу къызыщегъэхъури, и псэм гузавэу щIедзэ. ЩакIуэр еубгъури, нэмэз ешI. Ар иуха къудейуэ, и тхъекIумэм къобIуэ чыцэхэм гъунэгъу къахуэхъу Iэуэлъауэ макъхэр. А зэхихыр шэдым къыпхрыкI шыхэм я лъэ макъхэрат. Нэ жан зиIэ Хъан-Магъомэ чыцэхэм зэпхрожри зеплъыхь икIи къельягьу гъу-ейм гъунэгъу къыхуэхъу ныбжь фыщIэ гупышхуэр – шур шууэ, лъэсир лъэсу шэдым къызэпхрыкIхэр куэд хъурт. Хъэнэфии адрей лъэныкъуэмкIэ къышелъагьу апхуэдэ дыдэ гупышхуэ. Ар куеиш-хуэм и дээ унафэшI Каргановыр арат, и милиционерхэр щыгъужу.

«Сытхэр ди Iемал? Хъэмзэт хахуэ ешхьу, дызэуэнц», – жеIэ игукIэ Хъэжмурат.

Хъэжмурат зэрышIэпхъуэжар зэхээыхыу зыкъэзыIэтахэм яшыщт Каргановри. Мылицэрэ къэзакъыу щэ хуэдиз щыгъуу, ари Хъэжмурат кIэлъипхъэрэ, ауэ езыри къыхуэмыйгъуэту, и лъэужы темыхъэфурэ ешыхункIэ къижыхъаш. И гугъэр хихы-жауэ, къигъэзэжауэ къыздэкIуэжым, кыфI хъуным куэд имыIэжу, абы къыхуозэ къумыкъу лыжь. Каргановыр абы йоупшI: «Шу-уих къыпIэшIэмыльэгъуауэ Пэрэ?» – жери. Лыжым ильэгъуауэ къышIокI прунж щIапIэ псыльэ губгүүэхэм шууихым къышау-щыхъу. ИтIанэ хыхахэц, жи, пхъэ щигъэхъэзыру зыхэта къуацэ-чыцэхэм. Лыжьри зыщIегъури, Каргановым егъэзэж. Шы лъэхъа-хэр щилъагьум, къишIаш абдеж Хъэжмурат зэрышIэр. ЗанщIэу чыцэр къаувыхъаш, нэху зэрышу, Хъэжмурат псэууэ е лауэ къазэрыIэрыхъэнум шэч къытрамыхъэу.

Къызэраувыхъар къышыгурсыIуэм, Хъэжмурат нэхь быдапIэIуэ къилъыхъуэу щIедзэ. Чыцэхэм къыхельягъукI къуэбэкъу бгы-нэжагъэжь гуэр. ИкIи абы дэтIысхъэу и шэхэмрэ и къарумрэ

иухыхукІэ зэрызэуэнум треухуэ. И ныбжъэгъухэм ар яжреІэ, икІи унафэ яхуещІ къуэбэкъу бжъэпэм къуацэхэмрэ щыимрэ щызэтратхъуэ лъагапІэ-къуэдзапІэ ящыну. Щалэхэм чыщэ къудамэхэр къыпаупщи, къамэкІэ щыр къатІ, ар къуацэ-чыщэ зэтральхъахэм тракІутэ. Хъэжмурати абыхэм ядолажьэ.

Нэхулъэ къызэкІэшІитхъу зэрыхуежьарауэ, чыщэхэм шууэ гъунэгъу зыкъыхуещІ мылицэ сотнэм и унафэшІым. Ар къокІий:

— Ей Хъэжмурат! Зыкъэт! Дэ куэд дохъу, фэ фымащІеш.

А къэгую макъым и жеуапу, къуэбэкъум Іугъуэ машІэ къидеху. ИкІи фочышэр зытехуа мылицэшыр лъэныкъуэкІэ йошІэ, итланэ мэджалэ. Абы и ужыкІэ мылицэ фочхэм къызэрылъэльу щадзэ. Шэхэм пшІашэ щхъэкІэхэр къыпагъэшшэш, къудамэхэр къыпауд. Ахэр къуэбэкъум долъалъэ, ауэ абы дэсхэм яльзІесыркъым. Зытрагъэхуэфар и гъусэхэм къахэшхъэрыука зы шы закъует. Ар Гъэмзалэ ейрат. Абы и щхъэр уІэгъэ хъуат. Ар джэлакъым – щэльхъэр зэпиудш, зэльыІуитхъуу чыщэм хэльадэри, къызыхэкІахэм яхыхъэжащ. Абыхэм зарикъузыллауэ щытиши, удзышІэр лъыпскІэ иреІэ. Хъэжмуратрэ абы и зауэлІхэмрэ шэхэр пшІэншэу ягъэкІуэдыртэкъым, клаакхъур щыщІачыр мылицэхэм ящыщ гуэр япэ ишыну щыхуежъекІеш. Зрагъепшам щытемыхуэри зэзэммызэххэт. Мылицэхэм ящыщу щы уІэгъэ хъуати, мыдрейхэр тегушхуэртэкъым Хъэжмуратрэ абы и шыщхъэхъумэхэмрэ ебгъэрыкІуэн, атІэ икІуэтыххэрти, жыжъэу къауэу щадзэрт.

Сыхъэтым щигъукаІэ екІуэкІаш апхуэдэу. Дыгъэм фыгуэ зыкъиІэтакІэт. Хъэжмурат егупсысырт шым зридуу псым нэса зэрыхъуну щыкІэм. Абдеж къоу асыхъэтым къэса гупышхуэм я зэрыгъекІий макъыр. Ар Гъэджи-Агъа Мехтулинскэмрэ абы и цыхъухэмрэт. Ахэр щитІ хъурт. Гъэджи-Агъа зэгуэр Хъэжмурат и ныбжъэгъушхуэу щытат, зэгъусэуи бгыльэ щыпІэхэм щызэдэпсэ-ят. Ауэ иужыкІэ ар урысхэм ягухъат. Абы щыгъут Хъэжмурат и бийм и къуэ Ахъмэтхъани.

Гъэджи-Агъа къызэрышІидзари Каргановым ешхуущ. «Зыкъэт, Хъэжмурат!» – къекІиящ ар. Ауэ, япэрейми хуэдэу, Хъэжмурат абы жэуап зэрыритар зи клаакхъур щыича фочымкІеш.

— Сэшхуэр къифх, щалэхэ! – жиІэу къекІиящ Гъэджи-Агъа, и сэшхуэр кърипхъуэтурэ. Абдеж къоу гъуейим ебгъэрыкІуэ цыхуишхэм я макъ.

Мылицэхэр чыцэм къыхольядэ, икІи, зыр адрейм и ужь иту, шэхэр къательялъэу хуожъэ. Зэтратхъуа я лъагапІэм щхъэпрыукаІуэрэ, къебгъэрыкІуэхэм яхеуэрт Хъэжмурат сымэ. Зыкъизычахэм ящыщ зытІуш щым щытехуэм, мылицэхэр къызэтоувиІэ. Чыцэхэм я адрей лъэныкъуэмкІи уэ макъхэр къоукІ. А къызэрыуэхэми хуэдэурэ, япекІэ къокІуватэ, къуэбэкъум гъунэгъубзэ къыхуэхъуахэри яхэтш. Абыхэм ящыш гуэрхэм яльоІэс Хъэжмуратрэ абы и гъусэхэмрэ я шэхэр. Хъэжмурат зригъепшам кІэ игъуэтырт. Гъэмзали пшІэншэу шэ игъэкІуэдыртэкъым. Зэуар джалэу щилъагъукІэ, дуней гуфІэгъуэр иІэу, ар къыхэкІиикІырт. Къуэбэкъум и адрей

лъэнныкъуэмкіэ Къурбэн къыщысти, и «Лайллахъэ Йилаллэхъыр» зэпигъеуртэкым, зэрыуэри мышыашырэ, зригъэпщам щытригъахуэри зэзэмэйзэт. Елдар къамэ къихакіэ бийм хэлъэдэну апхуэдизу къытричырти, и Іэпкъльэпкь псор зэшшээхъызэрт. Зригъэпщэшхуи щымышыу, фочыр щшэх-щшэхъурэ итъауэрт, щшэчэ имышыу Хъэжмурат хуепльэхъырт, и щхъэри лъагапшэм къуигъэж зэпыту. Зи Іашхъэхэр дэгъэджэрэзэя Хъэнэфий цыбэ мыйбдежми дэгъуэу щигъэзащшээрт Іуэхутхъэбзашшэ къалэныр: Хъэжмуратрэ Къурбэнрэ къыхуаший фочхэр тэмэму яхуиузэдурэ яритыжырт. Хъан-Магъомэ, адрайхэм хуэдэу, къуэбекъум дэс зэпыттэкым – къыдэжурэ, шыхэр нэхъ шынагъуэншэ щыншэхэм ихурт, ауэ, къижыхъ пэтми, зэпигъеуртэкым бийхэм яхэуэныр. Псом япэ къаулаари араш. Шэр и пшэм къытхехуэри, ар етшэсэхаш, лъы къиубжытхуу, хъуанэу. Итланэ Хъэжмурат къаула. Шэр и блыпкъым къитохуу. И клагуэм бжъэхуц къыдетхъри, и уягъэм ирекуэ, и уэнри зэпигъеуркъым.

– Сэшхуэм зедвгъэт! – ещенэуи къокий Елдар.

Къыщылъету бийхэм яхэлъэдэн хъэзыру, абы и щхъэр къуегъэж зэтетхъуа лъагапшэм, ауэ асыхъэтэм шэ къытохуэ. Ешшэурэ, Хъэжмурат и лъакъуэм щхъэшшэхъырт. Хъэжмурат епльаш абы. Ар щылът, и мэлынэ дахитшыр Хъэжмурат тедияуэ. И жъэр хузетхыртэкым, сабийхэм яим ешхуу къытшэхъя и пэ щшагъ Іупэр къыхэшшэхъяжырт. Хъэжмурат и лъакъуэр хуит къешишжири, бийхэм яхэуэу щшедзэж. Елдар и хэдээм зыхуригъэзыхауэ, абы и хъэзырхэм ярыль шэхэр кърех Хъэнэфий. Къурбэн и зэчирри, и фоч узэдынри, и уэнри зэпигъеуркъым.

Зы чыщэ гуэрэн къуагъым къыкъуэжме, адрайм зыкъуадзэурэ, бийхэри гъунэгъу къохъу. Аргуэрү зы шэ Хъэжмурат и джабэ сэмэгум къытохуэ. Ар къуэбекъум догъуальхъэри, аргуэрү бжъэхуц къыдетхъ клагуэм. Уягъэм къиж лъыр абышшээрт и пшэр зэрыхэкшыр. Гукъэкишхэр, цыхухэм я тепльэхэр уафэхуэспкырхэм хуэдэу щызэблэхъырт абы и щхъэм, зым и пшэм адрайр псыншшэу къиувэу. Зэм абы и нэгу къышшэхъэрт Іэбуунунцал-Хъан пелуаныжыр, моуэ иджипсту илъагъу хуэдээт ар: къраупшшэхауэ къелэлэх и нэкиур Іэлъэнныкъуэмкіэ щшайыгъэу, къамэ къихакіэ бийм зридауэ зэрыштыгар; зэми илъагъурт лъэримыхъ дыдэ хъуа, зи нэкиур фагъуэм бзаджагъэ къиш Воронцов лыжыр, абы и макъ щабэри зэхихыу къыфшшэхъырт; зэми – и къуэ Юсуф, зэми – и щхъэгъусэ Софият; зэми илъагъу хуэдээт и бий бзаджэ Щамил жыаклагъуэмрэ и нэ щшэукуэнцлахэмрэ.

А гукъэкиш псори абы и щхъэм щызэблэхъырт зы гурышчи зыхрамыгъашшэу: гушшэгъуи, гужыгъэжы, уеблэмэ зы гукъыдэж гуэри. Ахэр мыхъэнэншэу къышшэхъурт, абы къыхуэягъуэу, къитеягъуэу щшэзыдзам елъытауэ. Арщхъэкиэ абы и Іэпкъльэпкь лъэшчым ужыхыжын мурад имышшэ хуэдээт: къригъэжья Іуэхум пишэрт. Къарууэ ишшэу хъуар зэхельхъэри зэтратхъуау щигта

льагаплэм щхъэштыту къызэфлоувэ, къыжъехэлъадэ бийм треубыдэри къерахъуэкэйоуэ. Ики тохуэ. Бийр мэджалэ. Езы Хъэжмурат къуэбакъум къидопшири, къамэ къихар Іашцэлъу, захуэу зэфлоуту, ауэ, япэхэм хуэмыйдэу нэхъ Іеижу ещэкъуауэу, бийхэм япожьэ. Фоч уэ макъ зыбжанэ зэуэ къоури, ар бгъукэйошцэ, итланэ мэджалэ.

Дуней гуфлоегъуэр ялэу, мылицэ зыбжанэ абы щхъэшолъадэ. Арщхъекэйоуэ абыхэм хъэдэу къащыхъуам занщэу зыкъегъехъей. Япэшцыкэйоуэ зыкъэзынэтар пынэншэхъуа, лъы къызэжэх и щхъэ упсаращ, итланэ пкым зыкъигтрэйтыхи. Абдеж щыт жыгыр еубыдри, къызэфлоувапэ. Ар апхуэдизкэйоуэ шынагъуэ къащыхъуати, зи Іашцэхэр гъепклауэ къыжъехэлъадэ бийхэр къызэтоувынэж. Абдеж Хъэжмурат зэуэ къыхоскыкэйоуэ, жыгыр хуэмыйгыжу лъэнныкъуэкэйошцэри, зи лъабжъэр щлаупшцыкла тхъэгъегурымым хуэдэу, зэрызэфлоуту нэклюкэйошцым тохуэ, афлоуклаи зигъэхъеижыркъым.

Зимыгъехъими, и псэр щина щыкэйтэкъым. Псом япэ абы къыбгъэдэлъэдар Гъэджи-Агъаш. И къамешхуэмкэйоуэ ар и щхъэм къышцеуэм, Хъэжмурат къышыхъуаш уадэкэйоуэ зыгуэр и щхъэм къытэухъу, ауэ къеуэмрэ къышцэуэмрэт къыхуэмшцэри. Ауэрэ щегъэт и псэмрэ и пкымрэ зэрышцэнэри. Адэкэйоуэ зыри зыхимышцэж щыхъум, абы и Іуэху зыкыи зыхэммылъыж и Іэпкъэлъэпкъыр зэхаупшцатэу, зэхаутэу щадзэ и бийхэм. Гъэджи-Агъаш лъакъуэ лъэнныкъуэкэйоуэ тоувэ хэлубауэ щыль хъэдэм и плэм, сэшхуэмкэйоуэ тээлъоуэри щхъэмрэ пкымрэ зэпегъэшхъэхуэ. И вакъэхэр лъызащцэ зэрымыхъуным пыльу, хуэсакъыурэ щхъэр лъапекэйоуэгъеклюэт. Пшэ лъынтухуэм кърикыкла лъы плъыжымрэ щхъэ къупшхъэм къижалъы фыццэмарэ илэгъэ жагъуэкэйоуэ удзхэр щлагъанэ.

Каргановри, Гъэджи-Агъай, Ахъмэтхъани, мылицэхэри, хъэкэйкхъуэкэйоуэ къэзыукла щаклюэм, ешхъу, Хъэжмуратгрэ абы и гъусахэмрэ (Хъэнэфий, Къурбэн, Гъэмзалэ сымэ Іэпхлъэпх ящлауэ щылът) я хъэдэхэм щхъэштыгт. Гын Іугъуэм щигъэна къуацэ-чыцэм хэту, ахэр нэжэгүжэу зэдэуэршэрхэрт, я теклюеныхъэр ягъэлъаплоуту.

Фочауэ макъым зыдэзыуущэхуа бзуущхъуэхэм я пшиналъэр аргуэру зэфлоашцэжащ, япэшцыкэйоуэ нэхъ гъунэгъум къыхидзэрэ иужькэйоуэ нэхъ жыжье щынэхэри абы къыпэджэжу.

Мис а лээкээр сэ сигу къигъэкынаж губгъуэ явам зэхэпшытлауэ къытена тхъэгъегурымым.

Зээзыдзэклар ЕЛГЬЭР Кашифш

Новеллэхэр

ХЬЭТЫКЬУЭ Умар

Хабзэ зыхэль фыхуеймэ

Си хэгъэрэйрэ сэрэ нэгъабэ Шишли дыщыIаш. Сэрмэдщ си хэгъэрэйр. Уэрамым Ефруз-бэч дыщыIаш, хэгупсысыхуаэ, и блэгушIэм тхылтыр щIэзу. Езым гу къытльитакъым.

Сэрмэд абы егуоуаш:

- Ефруз! Дэнэ уздэIашIэр?
- А, фэра ар? Сэлам! Сэлам! Библиотекэм сокIуэ.
- Дэтхэнэ библиотекэм?
- СщIэркъым...
- Ар дауэ?
- Библиотекэхэр щIэсцыкIын си мурадщ нобэ. Зы тхыльт солъыхуэри, дунейм схутэхыркъым.

Ефруз усэ зэrimытхыжым дыщыгъуазэт. Усэр IәщIыб ищIри, социологием зритат – къыпихынур тхьэм ищIэнщ.

- Нобэ хуэдэ махуэм библиотекэ сабэм ухэс хъурэ? – жысIаш сэ, гъусэ къэтщIмэ си жаггуэтэкъыми. – УщIэбэмпIыхынщ библиотекэм.
- Хуабэвэхщ, ущIэзэгъянкъым, – акъылэгту къыздэхуаш Сэрмэди. Ефруз къыдэплъаш: къызэрыдэгиинум шэч къытесхъакъым.
- Насыпыншэхэ! ФхущIохьэ фэ, Iуэхуи-дэлти фиIэкъым – фи насыпкъэ: къэджэдыхынщ фыкъызыхуигъэшIар. ЩIэнныгъэ зиIэ цIыху хуэныкъуэш ди къэралтыр. Ди акъылымрэ ди щIэнныгъэмрэ хуэныкъуэш! Социологиеращ ди къэралым зызыдиузэшIыхынур! Ар фи пщIыхъэпIэ къыхэхуэркъым фэ: къыводжэдыхьри фыдэтщ.

Сыт пэбдзыжынт – пэддзыжын дгъуэтакъым. Бжэн хуэдэ, и щхъэр игъэссын и гугъагъэнщ Сэрмэд: «Узахуэш! Узахуэш!» Сэ япэ зизгъэшаш:

- Уигу къызумыгъабгъэ, си псэм хуэдэ Ефруз: щIэнныгъэ ухуеймэ, тхылтым ушымылтыхъуэ. ГъашIраш щIэнныгъэ къозытынур. ЩIэнныгъэлIкIэ къидэмыйджэми, дэри зыгуэр къидгуроIуэ. Зыщумыгъэгъупщэ: пэжыр тхылтым иратхэркъым. Пэжымрэ пцIымрэ зэхэзгъякIыр гъашIраш!

Си псальэм игъэгупсысауэ фэ есплъаш Ефруз-бэч. И набдэ Iувыр хигъэлъетри, къызэплъаш:

- Сэри аращ жысIэр!
- Абы щыгъуэ...
- Сыт?
- КъакIэрыкI тхыльт нэпцI къомым! Дунейм техъэ, дунеймрэ цIыхумрэ я пIальэ зэгъашIэ: абы нэхъ тхылтыфI щыIэкъым!
- Аращ социологиеми жиIэр...
- Уи фIещ хъуа иджы?

1884-1920

– Хъуа хуэдэш...

– Хъуамэ, гъусэ зыкъытхуэц! УщIегъуэжынкъым.

Ефруз-бэч гъусэ тщIыри, уэрамым дыдыхъаш. Социологием и мыхъэнэм куэдрэ къытхутепсэлъыхъаш Ефруз. Сэрмэд и тхъэкIумэ тегъэхуауэ йодайуз Ефруз, и псальэм щып гуэрхэри и гум зэрыриубыдэнэм пыльщ – сыхуеплъэкIмэ, гу лъызотэ абы: и щыпэзэхэх хъунт социологии жыхуаIэр. Сэси щхъэм итыр нэгъуэшIт, псальэ закъуэтIакъуэш си тхъэкIумэм къиIуэр...

Шишли къызэднэкIри, Чагъытхъанэ дыдыхъаш. Дыщэ Бжъакъуэр дыгъэм полыид, дунейр бзыгъеши, жыг пицIашэр Iувщи, дыгъэм и гуашIэр къыттехъэлъашкъым.

Ефруз-бэч и къевэбжэр зэIухаши, къэувиIэжыкIэ ищIэркъым, Сэрмэд и щхъэр щIихъэнэм нэсащ. АфIэкIа хуэшэчыжа хъункъым Сэрмэд:

– Хы Iуфэм дыIухъэу жым дыхэт щхъэ мыхъурэ?

Ефруз-бэч идакъым:

– ФхушIохъэ фэ! – жери.

Сэрмэд сыйдежууаш:

– Махуэр уэфIщ, хы Iуфэм ди нэгу зыщиужынуущ. УзыншагъэмкIэ фIыщ жаIэ – дыхушIегъуэжынкъым.

Сытми, Ефруз-бэч къитетдгъэхъаш.

– Хъунщ, теурэзыр къыфхукIуэ фэ! – жиIаш Ефруз, зыкъомрэ егупсыри. – Тхылъхэр дэнэ щызгъэтIыллын?

– ЩыбгъэтIыллын машIэ! Лъэмых щIагъым щIэтлъхъэнши, къышыдгъэзэжкIэ къэтштэжынищ.

– Ядыгъумэ-щэ?

– Хэт зэбгъэдигъунур: зыри хуэныкъуэкъым тхыль! Лъэмых щIагъым ильэситIкIэ щIэлъами, гу лъатэнукъым, цIыхуи еIусэнукъым.

– Армэ, хъунщ.

– ФынакIуэ-тIэ!

Мывэ лъэмыхымкIэ дунэтIаш. Ефруз-бэч и жьэр игъэувиIэркъыми, дызэплти тльагъуи щIэжкъым. «Гъусэ тщIын хуяекъым!» – сошхыдэ сигукIэ.

Ефруз и тхылъхэр лъэмых щIагъым щIэтлъхъаш. Хы Iуфэм дыIухъаш. Жыг жьауэм цIыхур хэсш, дыгъэм зезыгъажъэр закъуэтIакъуэш.

Социологиер къыIэшIэухэри, усэм щIидзащ Ефруз-бэч: дригъэшыху, гукIэ къытхуеджащ усэ – сыйтемини ищIэрэ!

Иуашхъэ дыдэкиIаш, Ефруз усэр къыIэшIэмыухэурэ. Иуашхъэм утетмэ, Алибей къуажэм удоплъэ. ЩхъуантIагъэм къыхэплъ унэ хужь цIыхIухэр добжри, Иуашхъэм дытетщ. «Я насыпкъэ, – жытIаш, – къуажэ цIыхIум дэсхэм: жэнэтым ис хуэдэш!»

– Дыдэплъамэ арат къуажэм. ИгъашIэм сыйдыхъакъым! – жиIаш Сэрмэд. – Си нэ къоIри, зэман згъуэтыркъым. Дыдэвгъэхъэ!

Ефруз арэзы хъуаш. Сэри си жагъуэтэкъым къуажэм зыщытплъыхъмэ. Шындырхъуюхэр дгъащтэурэ, Иуашхъэм дох, къуажэ цIыхIумкIэ дунэтIауэ. Дыгъэр гуашIэ хъуаш, пицIэнтIэпсыр идокъуэкI, Ефрузи и жьяфэ къехыркъым. Иджы зи гугъу ищIыр къалэм дэсымрэ къуажэм дэсымрэ я хъэли я щэнни зэрызэтемыхуэрш. Ефруз къызэрилтытэмкIэ,

шурэ лъэрэ я зэхуакущ къалэдэсымрэ къуажэдэсымрэ. ИкІагъэри, цІапІагъэри, фІеягъэри, хъэлыншагъэри, щэныншагъэри къалэращ зыдэлтыр. Къуажэдэсхэм цІыхугъэ яхэльщ, гумащІэщ, гупцІанэщ, хабзи нэмиси ящыбгүүтэйнущ. Аращ игъашІэ лъандэрэ... И жьэр увыІакъым, къуажэ цІыкІум дыдыхъэху. Къуажэм дыщыдыхъэм, зыкъытхуигъэлІаш:

– Иджыпсту фи нэкІэ фльагъунщ къуажэдэсхэр зэрыхъэлэлтыр, цІыхугъи, хабзи, нэмиси зэрахэлтыр. ХъэшІагъэ къыдахынущ! ХъэшІэм пащІ щыІэкъым къуажэдэсхэм!

Дыгъэ гуашІэмрэ Ефруз и псальэ мышыумрэ си гур щІахат, си кІэтІийр зэрышхырт, сымэжэлІати.

Уэрам фІеяш дызыдыхъар, пхъэнкІийр дэзщ. Уэрамым зыри дэтльэгъуакъым. Заул дэкІауэ, уэрамышхъэм цІыхубз закъуэтІакъуэ къытехъаш, ІэлъэшІ фІыцІэкІэ щІэуфауэ. ДыкъышалъагъукІэ, цІыхубзхэм ІэлъэшІ фІыцІэм нэхъри зыщІауфэ, я щыб къытхуагъазэри дыблагъекІ. Уэрамышхъэм тес лыжъ кхъахэ закъуэтІакъуэми гу къытльамытэххэ хуэдэш: сэлам етхкІэ, къыдахыжыркъым, я щхъэр къаІэтыркъым, дыкъамыльагъу нэпцІ зашІри лыжъ кхъахэхэми дыблагъекІ.

Ефруз-беч зэрызэхэуам гу лыистащ: псэлъэжыркъым, и фэми зижъуэжащ. Асыхъэтэм щІалэ цІыкІу ди пащхъэ къихутащ. ФІыцІабзэш и щхъэцыр, утІэрэзыжкауэ. КъытщогуфІыкІ, ди пащхъэ къихутауэ.

– Къэхъэуэ дыщефэ хүун дэт фи къуажэ? – еупщІаш Сэрмэд щІалэ щхъэц фІыцІэм.

– Дэтщ.

– Дэнэ дей?

– Модэ мо уэрамым тетщ!

– Дыпшэфын?

– Фысшэнщ, зиусхъэн!

ЩІалэ цІыкІур дигу ирихъащ щыми. Угъурлыфэт, нэутхэ цІыкІу хъужауэ. Къэхъэуэ ефапІэм дынишэса нэужь, Ефруз щІалэ цІыкІум хъурышитху хуишиящ – хъэтырыпщІэ.

– Сыхуейкъым! – идакъым щІалэ цІыкІум. – КъыпІысхынукъым.

Къэхъэуэ ефапІэр бэкхъым нэхъ ешхъынут. Щыху зыбгүппцІ хуэдиз щызэхэст пицІантІэм, зэхэуфІеежауэ, я нэщхъ зэхэуکІауэ. Дащыбгъэдыхъэм, зым и щхъэ къиІэтакъым. Къыдэпльеиххакъым!

– Къэхъэуэбжъэ зырыз тхуэгъавэ, – жетІаш бысымым.

ТхъэгъэпцІ гуэр хъунт бысымымр – фэуэ тетт. Къыджехэплъыхъри, зригъээкІыжащ.

Ефрузи Сэрмэди мэжэлІауэ къышІэкІаш. Щакхъуэ щхъэкІэ дельІауаш бысымым.

– Щакхъуэ сцэркъым сэ! – къыджехэлъащ бысымымр.

ЩІалэ щхъэц фІыцІэр къыдбгъэдэкІуэташ:

– Щакхъуэ фыхуеймэ, сэ къыфхуэсцэхунщ.

Ахъшэ еттащ. Дакъикъитху нэхъ дэкІатэкъым, щІалэ цІыкІум щІакхъуэ къышытхуихъам. ХъэтырыпщІэ тІихакъым аргуэрым.

Ефруз игу нэхъ къихъэжа хуэдэш:

– Фльагъуркъэ цІыхугъэ зэрахэлтыр! – Къуажэдэсхэм ящытхъун щІидзэжри, Іэджэ къытхуиващ Ефруз. – Къалэм пэгъунэгъущи, аращ мы къуажэ цІыкІум дэсхэм хабзэм щыщ гуэрхэр щІаІэшІэхужар. ЗыІэшІэмыхужай дэскъэ! Мо щІалэ цІыкІум сыйт и лажъэ! Нэмиси хаб-

Адыгэ хэхэс литературэ

зи хэлъщ! Аращ хъэтырыпшІэ щІытІимыхар! ХъэтырыпшІэ хуэпшийурэ буцІэпІ хъунукъым сабийр, абы ебгъасэ хъунукъым. Ирехъумэ ди лъэпкъ хабзэмрэ ди лъэпкъ нэмисынрэ! Лы къыхэкІынущ абы!

Бысымым ерэн зэрищэм гу лъыттащ. Зы фальэр хъурышипшІкІэ ещэ.

- Ерэн къыдэтыт! – еджащ Ефруз-бэч бысымым.
- Ерэн фальэр Іэнэм къыттригъэуващ бысымым.
- Бжэмыш къытхуэхь! – жетІаш бысымым.
- НэгъуэшИ сыйт фыхуей? – жери къыджехэлъаш бысымыр. – Бжэмыш зетхъэркъым дэ!

Бысымым уедауэкІэ, сыйт къыпышхынт? «Щакхъуэр ерэным хэдгъауэрэ тшхынш», – жытІаш, зыдущэхужри: къыджехэлъар зырикІш, къытхэмуюэмэ!

Я нэ къитІэтІу къидопль къэхъеуэ ефапІэм щІэс цІыху ІэфІейльэфІейхэр: къалэдэс я щыпэлъагъущ жыпІэнш. Къидэплъ фІэкІ, псальэ къыджаІэркъым: хамэ епсалъэ хъунтэкъым къэхъеуэ ефапІэм щІэсхэр...

– ФынакІуэ, дежъэжынш, – жытІаш сэ, фальэм и щІэм нэдгъэса нэуҗь.

Ефруз-бэч бысымым бгъэдыхъаш:

- Дапшэ уэттынур?
- Хъурыщэ пшІей.
- Дауэ жыпІа?
- Хъурыщэ пшІей жытІаш! Удэгу уэ?

Ефруз-бэч зыкъригъэзэкІри къидэплъаш, и дамэр дригъэуейри бысымым зыхуригъэзэкІыжащ:

– Дызэфар къэхъеуэ бжъищш, тшхари зы ерэн фальэш. Сыйт хъурыщэ пшІей къыщІыджепІэр?

- Къэхъеуэбжъэр хъурышипшІ и уасэш!
- Ерэн фальэр-щэ?
- Хъурыщэ щэ ныкъуэ!
- Мобыхэм хъурыщэ пшІырыпшІш къеІыпхар. Пэжкъэ?
- Пэжш.
- Дэ хъурыщэ щэ ныкъуэ щхъэ тІыпхрэ?
- Зышцэр сэращ! – къыхуилъаш бысымыр.
- Унапэншэ гуэр хъунш уэ!
- Уэращ напэншэр!

Ефруз-бэч плъыжь хъуаш. Бысымым и бгъэр къригъэкІаш. Зызэрэрадзынущ, абы фІэкІмэ. Дызэшыхъэмэ, дэращ хэкІуэдэнур: даубэрэжынци, къуажэм дыдахужынш.

– Ет! – сегуоуаш Ефруз. – Ет жиІэм хуэдиз!

Сыйт ищІэжынт Ефруз-бэч: хъурыщэ пшІей иритащ бысым напэншэм. ДыкъыщишІэкІыжым, зригъэзэкІри яхэпсэлтыхъаш. Зытепсэлтыхъари сыйт: конституцэмрэ щхъэхуитыныгъэмрэ къидэкІуа фІыгъуэхэрш, абы дызэригъэунарш.

– Зиусхъэнх! Сыфхопльэри си гур фшІогъу! ФызэкІуэкІаш фэ! Къуажэм цІыхугъэ дэльашащ игъашІэм! Нэмиси хабзи дэльашащ! ХъещІэм пашІ щыІакъым! Дэ фыкъыдэплъиххакъым, сэлам фэтхати, сэлам къыдэфхыжакъым. Къэхъеуэбжъэр хъурышипшІкІэ къидэфщащ. Къэхъэ

уэбжъэр зи уасэр тщIэркъэ дэ! Зы хъурыщи и уасэкъым! Хъурышицищи зи уасэ ерэн фальэм хъурыщэ щэ ныкъуэ тIыфхащ. Фытыркукъым фэ! Тыркум ищIэнукъым ар! Тыркум хабзэрэ цIыхугъэрэ яхэльщ!

Ефруз и Iэр пщIантIэм дэт щIалэ цIыкIумкIэ ишияш:

– Мо зыращ зэмыхIуэкIауэ къыфхэтэир! Мо сабийращ! А зыращ хъэшIагъэ къыдэзыхар, цIыхугъэ къыткIэлъизезыхъар! Хъэтрыпщи тIихакъым! Апхуэдэш тыркукIэ узэджэнур! Тырку мэкъумэшыщIэкIэ! ЯугъашIэ тырку мэкъумэшыщIэм!

Къэхъэуэ ефапIэм щIэсхэр зэшIэдыхъэшхащ. Иджыри къэс зи жъэ зэшIэзымыха мэкъумэшыщIэхэр дыхъэшхыурэ ныбафэуз зэтехъуаш. Зыри къыдгурыIуэркъым: ди жъэр Iурыхуауэ дызэхэтщ. Бысым жъакIэ цIырхъырат зэкIуэцIычыпэр.

Сэрмэд и нэр къож, псальэ яхидзэн мурад иIэ хъунти, дыхъэших макъыр зэпшуркъым. Ефруз къэлыбаци, зишIэжыркъым. И нэшхъыр зэхиукIэри, бысымым бгъэдэкIуэтащ Ефруз:

- Сыт фыщIэдыхъэшхыр? Хэт фи ауаныр?
- А щIалэ цIыкIур тырку мэкъумэшыщIэкъым.
- Истамбыл щыщ-тIэ?
- Дэнэ къикIауэ!
- Хэт-тIэ?
- Цыджан шырщ!

Ефруз-бэч и жъэр Iурыхуащ. Сэрмэд сэрэ дыкъышитхъинущи, ерагъмыгъуейуэ зыхудогъэшэч. Ефруз нэхъри плъыжь хъуш, и нэкIум зэрыджэпс къышIакIа хуэдэ.

Къуажэ цIыкIум дыкъыдэкIыжаш. Дыдыхъэшхыинущи, Ефруз-бэч щхъэкIэ ди дзэр мэш. Истамбыл дыкъыдыхъэжыху, зы псальэ къыжьеэдэкIакъым Ефруз-бэч: и ИтIыр и щIыбкIэ щызэрыйдауэ, дыгъэ гуашIэм къигъэплъа къалэм дыкъыдишэжащ. Тхъэм ищIэнщ зэгупсы-сар: гупсысэм хильясэри, лъэмыху щIагъым тхыль зэрышIилхъари игу къэкIыжакъым.

101

Хъэдэджадэ

Сэрмэд къэрэгъулым зыхуригъэзэкIаш:

– Мы унэри ят.

Зи гугъу ищIыр псей гуэрэним къыхэплъ унэ хужь лъагэрт. ПщIантIэшхуэш, күэбжэм тетхащ: «Унэр дот».

Къэрэгъулым и щхъэр игъэсисащ:

- Ухуейкъым, зиусхъэн. Унэ пхуэхъунукъым ар.
- Сыт щIысхуэмыхъунур?

– НетIэ уэзгъэльэгъуам щIэтIысхъэ, фэтэр къэпштэнумэ. Мыин ды-дэми, ущIэтыншыхыинущ. Абы щIэтIысхъэм ильэс къэс зы щIалэ къы-хуалъху.

– НетIэ сыбгъэльэгъуар пэшитхуш зэрыхъур. Ди унагъуэм нэрыбгэ пщыкIутI исщ. Абы дыщIэхуэнукъым. Мыбы дегъэплъ.

– УщIэсыфынукъым, зиусхъэн! УщIегъуэжынщ! – жиIаш къэрэгъу-лым.

Унэм дихъэхаци, и нэр къыхутечыжыркъым Сэрмэд-бэч. Жыг ха-дэм и курыкупсэм итищ унэр, лъагэш, Iэхуитльэхуитщ, щхъэгъубжэр

Адыгэ хэхэс литературэ

хээщи, унэ кІуэцІыр нэху хъунц. Апхуэдэ унэцт игъащІэ лъандэрэ зыщІэхъуэпсыр.

- Сыт сышЦыщІегъуэжынур?
- Хъэдэджадэ къоцІуэ мы унэм, зиусхъэн.
- Сыт хъэдэджадэ?
- Хъэдэджадэр зищЦысыр пщІэркъэ? Жэцым къожъэри къакІэрохъыжье, мывэ хъурейкІэ къахоуэ, бжэ-щхъэгъубжэр къатрекъутэ...

Апхуэдэр зи фІещ мыхъухэм ящыщт Сэрмэд-бэч. И нэкІэ ильэтгъуам фІэкІ, и фІэцхъузыІэкъым. Цыхум ІэджэжаІэ, ІэджэкърахъэкІ – а псор уи фІещ пщЦы хъурэ! Цыхум жаІэ псом уедаІуэмэ, бгым уельзэнц. Бзажэнаджи, шайтІани, къинэмыщІи и фІещ хъуркъым Сэрмэд: цыхум къагупсысауэ аращ...

Сэрмэд дыхъешхащ:

- Хъэдэджадэм саньшынэркъым сэ!

Къэрэгъулым и щхъэр игъэсисащ:

- Аращ псоми жаІэр, мы унэр къышащтэм деж. Мазэ нэхъ щІэзагъэркъым.

– Уи сыйт хэкІуадэрэ! НакІуэ, дегъэплъ унэм.

– Унэр зейм и йыгыщ ІункІыбзэр.

– Хэт зейр?

– Хъэжы Ниязи-ефэнды. Жыжъэкъым щыпсэур.

– ЩымыжыжъэкІэ, накІуэ. ІункІыбзэр къеІытхынц.

– Хъунц, ауэ ущІемыгъуэж. КъызжИакъым жумыІэж...

Унэр зейм деж кІуаш Сэрмэдрэ къэрэгъулымрэ. ЗдэкІуэм, унэм и хъябар къригъэдІуаш къэрэгъулым. ИльэсипшІ хъуаши, къэрэгъулым зэрыжиІэмкІэ, мазэ нэхъыбэ зыри щІэзагъэркъым унэм. Хъэдэджадэр жэцым къожъэри мывэ къареутІыпш, бжэ-щхъэгъубжэр къатрекъутэ, абдж къыхинэжыркъым. Унэр куэдым яІэрыхъаш-яІэрыкІаш. Хъэдэджадэм игъащтэурэ, тІум я гур зэгуэудаш, зыр делэ ихъукІаш, нэгъуэщI зыми и фыз лъэшцыджэм щинэжащ... НэгъуэщI хъябар мыфэмыщ Іэджи къригъэдІуаш, Хъэжы Ниязи-ефэнды деж нэсиху.

Зыбжанэ щІат Хъэжы Ниязи-ефэнды зэрытІысыжрэ. ПщІэ зыхуашІ цыхут, къэрэгъулым къызэрыжриІамкІэ. Лей къуихынүтэкъым, хъэрэми зригъэкІуалІэртэкъым. Унэ ещэ-къещэху: ар лэжыигъэ хуэхъуаш зэрытІысыж лъандэрэ. Унищэм нэс щищэ е къышцищэху щыІещзы ильэсум. Зыр ещэ, зыр фэтэру ет – абы иропсэу. Сэрмэд и нэм къыифІэна унэр хъэдэджадэм кІуапІэ зэрищІар зыми щибзыщІыркъым Хъэжы Ниязи-ефэнды. Унэм зыгуэр къышІэупшІэмэ:

– ФыщЦегъуэжынц, хъэдэджадэ кІуапІещ! – яжреІэ. Я фІещ хъуркъым: Iах. Iах щхъэкІэ, къэрэгъулми зэрыжиІаш, мазэ нэхъ щІэзагъэркъым: хъэдэджадэм егъащтери, я щхъэр щІахыж.

Куэбжэм къыдэкІаш Хъэжы Ниязи-ефэнды.

– Фыкъеблагъэ.

– Мыр, – жиІаш къэрэгъулым, – унэм еплъынүт.

– Хъарзынэкъэ, – жиІаш Хъэжы Ниязи-ефэнды. – Едгъэплъынц.

Езыр япэ ишри, хъэдэджадэ кІуапІэ хъуа унэм ишащ Сэрмэд-бэч.

– Куэбжэм и унэми я ІункІыбзэр зыщ, бжитІими хуохъу, – жери куэбжэр Іуихаш.

Адыгэ хэхэс литературэ

ПицIантIэм дыхащ. Цыху зэрышIэмызагъэр нэрылъагъуущ: пицIантIэр зэцIэкIэжащ. Шыгъуэгү хадэри зэрамыухъуэнщIрэ Iэджэ щIагъэнщ, псей жыгхэм я щIагъыр кIыфIш, пицIашэр апхуэдизкIэ Iувщи.

Къэрэгъулыр пицIантIэм къыданэри, Сэрмэдрэ Хъэжы Ниязи-ефэндырэ унэм щIыхащ. Дэбгъуэн щIыIэкъым унэм: зэцIолыдэ, унэ лъэгур скъар мывэкIэ къициIаш, пэш зыбгъупщI мэхъу – Сэрмэд зыхуейр апхуэдэкъя! ПицIантIэм псыкъуйй дэтш, джэдэшри, шэшри, гуэшри унэм ибгъукIэ щытищ.

– ФэтэрыпщIэр дапщэ? – щIэупщIаш Сэрмэд.

– Күэд жысIэнукъым. Ильэсым лирищэрэ пицIейрэ. Ильэсищым хуэээр зэуэ къыпIысхинуущ.

– Ар сый щхъэкIэ?

– Зи щхъэкIеращ, зиусхъэн. Унэр самыгъэтын щхъэкIэ, си жагъуэгъухэм хъыбар мыфэмыц Iэджэ зэбграутIыпщIаш, хъэдэджадэ кIуапIэцц жари, цыхур щагъэцтащ. КърамыхъэкI щIыIэкъым бзэгуцэм. Унэр сIызыхым ар я фIэцц мэхъу, хъэдэджадэ къафIоцIри, щIымахуэкум сфицIокIыж. Имыкурэ-имыбгыу унэр зэстын сэ дэнэ къисхыжын щIымахуэм? МашIэрэ сицкъранакъым утыку. ХэцI фIэкI, хэхъуэ сиIэкъым. Апхуэдэурэ екIуэкIмэ, унэр зыми сIихыжыххэнкъым, сцэнщ жысIэмий, зыми ищэхункъым. Ди гъунэгъухэращ цыхур зыгъаштэр: дунейм теткъым кърамыхъэкI! Хъэдэджадэти, къинэмыщIти...

– Хъэдэджади къинэмыщIи сицьштэркъым сэ, – жиIаш Сэрмэд.

– Упсэу!

– Ауэ ильэсищ уасэр зэ тыгъуэкIэ къызэхъэльэкIынуущ...

– Сый пицIэн, зиусхъэн. Сызэтехуаш, армыхъу...

Унэр игу ирихъят Сэрмэд. ФэтэрыпщIэр егъэлеяуи пхужыIэнутэкъым. Пэшищ фIэкI мыхъу гъуэмбырэшым лирищэрэ щэ ныкъуэрэ зэрышIатыр игу къэкIыжащ Сэрмэд.

ЗэгурIуаш. ЗэгурIуэри тхылтым Iэ традзащ. Ильэсищ уасэр лирэ щитхурэ плIыщIрэт: сый ищIэн – иритынщ, къехъэльэкIыIуэми. Унэр зыIэццIэбгъэкI хъунукъым. ЗыIэццIэбгъэкIмэ, ухушIегъуэжынщи, уIэбэкIэ улъIэссыжынкъым.

Къэрэгъулми лирэ тIоцIрэ тхурэ IэццIильхъащ Сэрмэд – фIыщIапщIэ.

– Уи ахъшэр псыхэкIуадэ хъуаш, – къыижриIаш къэрэгъул лыжым къыштригъэжъэжым. – Ильэсищ дэнэ къэна, мазищ ущIэзэгъэнкъым.

– Деплъынкъэ!

– Деплъынщ. Унэр щиткIэ, ильэсищ уасэр къаIех псоми. Гъэмahuэм щIэтIысхамэ, бжыхыхъэр къэзыгъэсыф къахэкIакъым иджыри къэс. Уэри ар къыпщымыщIашэрэт...

Тхъемахуэ дэкIри, Сэрмэд унэм щIэтIысхаящ, и унагъуэр ишэри.

Зы пицыхъэшхы щизэптыгуркъым унэм музыкэр. Фадэмрэ ерыскъымрэ къекъутэ я Iэнэр – хъэццIэ кIуапIэцц Сэрмэд и фэтэрыр. «Махуэм улэжъакъэ – жэццым теу!» – арат Сэрмэд и хабзэр. И къуэхэр йоджэ, ипхъухэр мэлажъэ. И щхъэгъусэм бзылъхугъэ пансионхэм музыкэмкIэ щрэгъаджэ. Унагъуэм щышу зы закъуэцц IэнатIэ пэрымытыр: Сэрмэд и анэрщ. Ильэс блыщIрэ тхурэ и ныбжыщ фызыжым – сый ищIэжыфын? Жэщи махуи унэм исщ.

Унагъуэр пищыхъэшхъэм зэхуэсыжрэ Иэнэ къагъэувамэ, жэшыбог хъуху зэхэсц. ХъэшІэ яІэмэ, нэху къатешхъэху Иэнэм щыпэрыси къохъу.

Мазэ ныкъуэ дэкІаш.

Гурым макъ хадэм къиІукІаш жэш гуэрым. Я унэІут фызыр гужьея-уэ къышІэлъэдаш хъэшІэшым:

– Хужьыгъэ гуэрым къышекІухь хадэм! – жери.

– КъыпфІэшІа хъунц, – жиІаш Сэрмэд. И фІэш хъуакъым.

НэгтъуэшІ зы унэІути къиІэшІэлъэгъуаш хужьыгъэр. Ари и фІэш хъуакъым:

– Уэри къышекІаш! – жери.

Пырхъуэм техъаш бынунагъуэр, унэм зэрышІэхри. УнэІутым и Іэр ишияш:

– Мес, пиІашэм къыхопль хужьыгъэр!

Сэрмэд и нэм щІэутихъаш.

– Ушынамэ, аракъэ! КъыффІэшІауэ араш, зо! Зыри слъагъуркъым.

И фызми, ипхъухэми, и къуэхэми я фэр пыкІаш, я псэр я лъэдакъэ-пэм нэсыжаш.

– КъытфІэшІакъым! – жиІаш ипхъу нэхъыгъым. – Пльагъуркъэ!

Жыг щІагъым къышекІухь!

– Мы унэм дыкъызэрышІэтІысхъэрэ араш фи щхъэм ильыр! ЖаІэ псом фемыдаІуэ! Си тхъэкІумэр фудэгуаш! ЖаІэм федаІуэрэ, делэ фызэтехъуаш! – жери шхыдаш Сэрмэд.

– ЖаІэ псор ди фІэш хъуркъым дэ!

– Мэхъу! ЖаІэ псор уи фІэш хъумэ, Иэджэ къышекІынц! Фи фІэш мыхъуатэмэ, къыффІэшІыннутэкъым!

И щхъэгъусэри и бынхэри къышэува щхъэкІэ, къигъэнакъым Сэр-мэд: пырхъуэм ехри жыг хадэм хыхъаш.

Сэрмэд жыг хадэм щыхъхъэм, хужьыгъэр кІуэдыжаш...

Унагъуэм я нэбдзыпэ зэтралхъакъым а жэшым, Сэрмэд фІэкІ: шхэ-ри гъуэлъыжаш, нэху щыхуи къэхъеякъым.

Абдеж щыцІидзэри, хъэдэджадэр хадэм къихъэ хъуаш жэш къэс. Сэрмэд щІожри хадэм йолъадэ: хужьыгъэм зыкъыІэригъэхъэркъым – напІэзыпІэм мэбзэхыж. Унагъуэри есэжа хуэдэш жыг хадэм жэш къэс къиджадэ хужьыгъэм.

Жэш гуэрым, жасым фІэкІауэ, Иэуэлъауэм къигъэушаш унагъуэр. Унэм зэрышІэха щхъэкІэ, зыри яльэгъуакъым. Пщэдджыжым мывэ хъуреишхуэ шындэбзийм къышагъуэташ.

Сэрмэд и анэр къытекІияш:

– Мы унэм дыцІумышыжмэ, хъэрэм усцІынц!

Дауэ зэрышІишижынур? Тхыльт ятхри Иэ традзащ. Унэм щІэ-кІыжмэ, лирэ щитхурэ плІышІыр Хъэжы Ниязи-ефэнды къыхуэнэ-нущ! Сэрмэд-бэч игу техуэнукъым ар. Игу пыкІынукъым! Хужьы-гъэми щІичэркъым: жэш къэс къареутІынц мывэ хъурей. Зы жэщи дигъэкІыркъым! Унагъуэр жеижыркъым, я псэр ІукІауэ зэхэсц. Хужьы-гъэм и Иэуэлъауэ къэІуакъэ – Сэрмэд унэм щІоцІэфт, хадэм йолъадэри щІещыкІ, арщхъэкІэ хужьыгъэр къиІэрыхъэркъым: жэш къэс ИэшІокІ.

Хужьыгъэм и хъыбар зэхахащ я гъунэгъухэм.

Адыгэ хэхэс литературэ

– Унэм фыщІэмыхкІыжмэ, фыІэшІэкІуэдэнущ,— жаIаш я гүунэгъухэм.— Фи бжэ-щхъэгъубжэр хикъутыкІынущ дяпэкІэ. Мывэ къывиутЫиш къудейкІэ фкІэрыкІынукъым.

Бжэ-щхъэгъубжэр къатрикъутэмэ, езыгъэцІыжын хуейр езы Сэрмэдц – абыкІэ зэгурыIуаш, тхылтым Іэ Ѣытградзэм. Абыи хигъэплъаш Сэрмэд: ари къыхуххэхъуэмэ, унакъэ?.. Езыми шынэ къишташ хуэмхуэмурэ: жылэм нэхърэ нэхъ губзыгъэ, жылэм ѢыжайІэкІэ зыгуэр ѢыІэхъунщ...

Унэм ѢшІэкІыжыным триубыдаш, сыйти. Унагъуэр къыкІэрыххыжват, я жьэр кІэрагъэкІыртэкъым:

– Дытемыунахтуэ ѢыкІэ, дыгъэбгынэ мы унэр! – араш и щхъэгъусэм и пасальэ етIуанэр. И анэр нэхъеижщ: хъэрэм къишІынкІэ шынагъуещ, унэм Ѣимышыжмэ.

Шынэ къиштами, Сэрмэд и фІэш хъуртэкъым хъэдэджадэр. И щхъэгъусэм и анэмии я жьэр кІэрамыгъэкІ щхъэкІэ, унэ хъэзыр асыхъэтэйм бгъэтрэ? Араш нэхъри зыщиIэжъэр.

Зы жэщи зэпигъэуркъым хъэдэджадэм: жэц къэс къохъэ хадэм. Сэрмэд гуахъуэ къещтэри хадэм йольгадэ – зыкъригъэубыдиркъым, ІэшІокІри мэбзэхыж.

«Хадэм сыхэтIысхъэнщи, сепльэкІуэнщ», – жери игу къэкІаш Сэрмэд. И щхъэгъусэмрэ и бынхэмрэ ечэнджэшти, къыхуадакъым:

– Утеунэхъуэнущ: хъэдэджадэм упэлтээцынукъым! – жари.

ЕдЭIуакъым и щхъэгъусэм и бынхэм. И анэмизыкъригъэцІакъым. Пшапэр зэхэуа нэужь, жыг хадэм ихъэри чыцэм зыхигъэпицІуаш. Чыцэр пщІашэ Iувщи, къыхэшынукъым, уи щхъэр къыхэбгъэжмэ, хадэм къихъэр уэздыгъэ нэхум хэплъагъукІынущ.

Уэздыгъэ Ѣагъянэри, пырхъуэм къитеуващ унагъуэр. Езыр пабжъэм хэсц. Жасы хъуаш. Іэуэльяуэ ѢыІэкъым. И щхъэр пабжъэм къыхигъэжурэ, зеплъых Сэрмэд: хужыгъэр къыІэшІэлъагъуэркъым.

Жэшыг фІэкІауэ, хъэдэджадэр къэунэхуаш: лъапэпцІий зищІауэ, унэм йокІуэталІэ. Сэрмэд пабжъэм къыхэкІри хъэдэджадэм и ужь иуващ. Хужыгъэр ельагъу, IупцI дыдэш, итIани и фІэш хъуркъым, и Іэр ишиймэ, кIуэдыхын къифIоцI.

Хъэдэджадэм лъэшІыхъэри, и Іэр ишияш Сэрмэд. И Іэм къэпптал пщампIэ къыІэрыхъауэ къыфІэшІаш. Хужыгъэр кIуэдыхакъым: къэувиIэри зиудынышІаш, зиудынышІэри Сэрмэд зыІэшІиудаш!

Сэрэйм нэсауэ лъэшІыхъаш «хъэдэджадэм»: сэрэйм ельэрэ пэт, и кІэр иубыдри хигуаш! Лъэрызехъэ гуэрт къыІэрыхъар: Ѣэх хуэгъеса-быракъым.

– Хъэдэджадэ къыпщІэзгъэнынщ, бзаджэнаджэ!

«Хъэдэджадэр» ипхри унэм пщэпкъкІэ ирильэфэлІаш:

– Уэздыгъэ къэфх мыдэ! Хъэдэджадэр фэзгъэльагъунущ!

И щхъэгъусэри, ипхъухэри, и къуэхэри пырхъуэм къежэхаш.

– ВжесIатэкъэ хъэдэджадэ зэрышмыIэр!

– НтIэ, къэбубыдар сыйт?

– ЗыкъыдигъэцІыхункъэ иджыпсту! Уэздыгъэр къефхэлІэ!

ЩэкІ хужьым къыкІуэцІыкІын мурад иIэтэкъым «хъэдэджадэм»: щэкІ хужьым зыкъуэцІигъэджэрэзэри нэкІукІэ зыхиIубауэ Ѣылъщ.

ЩэкІыр «хъэдэджадэм» и щхъэм къыфІильэфащ Сэрмэд.

– Хъэжы Ниязи-ефэнды!..

И щхъэр щІигуаш Хъэжы Ниязи-ефэнды, и Іэр и нэкІум Іуильхъаш.

– ГупщІэуз ихт пэтащ, щхъэ укъыткІэрыхъыжья, зиусхъэн? Зы жэш дыбгъэтнышакъым! – жиІаш Сэрмэд и анэм.

– КъышІыткІэрыхъыжар сэ сощІэ! – жиІаш Сэрмэд, дыхъэшхри.

И пхъур игъакІуэри тхылъыр къригъэхъаш, къалэмрэ шакъэрэ щІыгъу.

– Мыдэ къэдаІуэ, Хъэжы Ниязи-ефэнды! МащІэ бгъэунэхъуакъым уэ! Хъэрэм мацІэ пшхакъым! А псор къыпхуэшыныжынкъым. Сэ зыр арэзы сыкъэпшІмэ, сыппыкІынщ. Мэ къалэмры: сэ бжесІэр тхы!

– Сыт стхынур? – и щхъэр къыхуэІэтыркъым Хъэжы Ниязи-ефэнды.

– Птхынур сэ бжесІэнщ. Уэздыгъэр къэвгъэнэху! Мыраш птхынур: «Унэм щыщІэзгъэтІысхъэ махуэм Сэрмэд-бэч ильэсих уасэ къызитащ, къызитар лирэ минрэ пшІейрэ мэхъу». КъыбгурыІуа?

– КъызгурыІуаш.

– КъыбгурыІуамэ, тхыи, Іэ щІэдзыж. Услъэгъуакъым – сыкъэплъагъужакъым!

... Сэрмэд-бэч и унагъуэр ильэситІ хъуауэ унэм зэрыщІэсыр ягъещІагъуэрт гъунэгъухэм.

– Хъэдэджадэр нэгъуэшІ къуажэ Іэпхъуагъэнщ, – жаІэрт цІыхум, хъэдэджадэм и хъыбар къэІужыртэкъыми. Ар щызэхихкІэ, Хъэжы Ниязи-ефэнды зэ хужь хъурт, зэ плъижь хъурти, гъумэтІымэрт:

– Хъэдагъэ кІуэн: жэщи махуи йофтэ-йошхэри зэхэсщ, лажъэ зимыІэ хъэдэджадэр ягъещаш...

106

Үзэсэ сэгьеийш

Хээ бзаджэ зэрытІысыпІэншэм шэч къытезыхъэ щыІэмэ, Мыстыкъ и хъыбар фезгъэдэІуэнщ. Болгарием къышыхъуаш Мыстыкъ. Балигъ хъууху, исащ Болгарием. Балигъ хъури, сондэджэрим яхэзэрыхъаш. И Іыхъэ къахихыфыртэкъыми, яхэзгъакъым. Щахэмизагъэм, егупсы-сащ: «Сызэрыхэхэсэра хъунщ си Іуэху щыІдэмыкІыр. Сэ мыр шхапІэ схуэхъункъым. Тыркум зезгъэхъыжынщ», – жери.

Тыркум къэІепхъуэжри, зы къалэ цІыкІу дэтІысхъаш. Къалэ цІыкІур къэрал гъунапкъэм тест. Къэрал гъунапкъэр щагъэбелджылыжым, Мыстыкъ зыдэтІысхъа къалэ цІыкІур бэлгъяар щыналъэм хиубыдаш.

Хэхэс хъуауэ къышІидзыжащ Мыстыкъ. Ар игу техуакъым: и хъэпи и шыпи зэшІиктуэри къызэшІэкІуаш, къэрал гъунапкъэм къызэпрыкІри нэгъуэшІ зы къалэ цІыкІу зыдигъэзгъяаш, абы дэсурэ Бэлъкъан зауэр къэхъейри, къалэ цІыкІу гуэрээр бэлгъяархэм яІэрыхъэжащ.

– Мы бэлгъяархэр си ужь икІынуукъым! – жиІа хъунщ, сыйми, къызэшІэкІуэн хуей хъуаш аргуэрым. Хыдэжым къызэпрыкІыжри, Анэдолэм итІысхъаш: «Анэдолэм си кІэн къышщикІын хуейщ», – жери.

И кІэн къышщикІын хуейт: Мыстыкъ щыІыхъэпІэ-щІэкІыпІэр ишІэрт, дэпшыпІэ къызыхуимыгъуэтын Іуэху щыІэтэкъым. Зы къалэ цІыкІу дэтІысхъаши, цІыхум яхоплъэ. Мэл зыфІихыфынур пыІэ щыгуکІэ

Адыгэ хэхэс литературэ

къециыху дыгъужым. Мыстыкъи апхуэдэ гуэрт. Къалэ цыкIум бэзэр дэтщ, бэзэрым Iэш щашэ, къуажхэм къикIыурэ, мэлыхьуи, шыхьуи, къазыхьуи ѢзызблокI. Уи щхъэм зыгуэр ильыххэмэ, уебзэджэкIыфынущ. Мыстыкъ и щхъэм зыгуэр зэрильым езы дыдэми шэч къытрихъэжыртэкъым: дэкум хуэдэу къимыгъэпцIэфын яхильагъуэркъым сондэджэрхэми ѢехуакIуэхэм. Iэщым нэхъ фейдэ къызэрыпыкIынум гу льитащ псом яперауэ. Умыщхъэхмэ, ухэуныкIынущ: къуажэм кIуэ, Iэш къэшэхуи, къалэм къэху, тIэкIу есэбауи, бэзэрым техуэ – и уасэ къэкIуэнущ. Шы уэдыкъуа кърихуакъэ къуажэм – есэбэуэкIэ ешцIэ Мыстыкъ: и лъебжанэр пеупцI, и сокур Ѣещэ, и кIэр ежьри зэрэдзэ, ѢIэп дагъэ иретгъафэри, аслъэнным хуэдэ мэхъу шы уэдыкъуар. Аслъэнным хуэдэ хъуамэ, шым уаситI къыцIэпхыфынуущ...

Абы хэуныкIынут Мыстыкъ, кIуапIэ къезымыт ѢIэш армыхъу: ныкъуэкъуэгъу къыкъуэкIащ. Езым хуэдэ гуэрщ ныкъуэкъуэгъу къыхуэхъуар: бзаджэ гуэрщ, дэнэкIэ игъазэми, къыпоув, кIуапIэ къритыркъым, ѢIэп дагъэ иригъэфа шым и уасэм фIыкIерегъэху, и ужь тIасхъэшцIэх къриутIыпщхъэурэ. Къуажхэм шы уэдыкъуаи димыгъэтэж хъуаш Мыстыкъ: и ныкъуэкъуэгъур япэ йоцри шыр ещэху, ари бзаджэ гуэрщи, шым йосэбауэ, ѢIэп дагъэ иргэгъафэри, бэзэрым трехуэ. Мыстыкъ жъэкIэ зиплъыхъурэ, и ныкъуэкъуэгъум шы ещэкъещэху. Лей хъунущ Мыстыкъ, абы фIэкIмэ. И хъыбар зэхих фIэкI, и фэкIэ ицIыхуркъым Мыстыкъ и ныкъуэкъуэгъур. Молэ зэрицIэр ешцIэ, зэрыжаIэмкIэ, ильэс плIыцIрэ тхурэ зи ныбжын лы зэрамышцIэжш, и жъакIэ фIыцIэр кIагуэрэ и нэ цыкIуйтIр игъэджэгуу.

Ныкъуэкъуэгъу иIэ Ѣыхъум, Iэхэльахэм ѢицIэжын ѢIэтэкъыми, нэхъ IукIуетри, Мыстыкъ зы къалэ цыкIу кIуащ ѢехуакIуэ: «Молэ и лъэр мыбы къихуса хъункъым», – жери. Жэшыр чэруан-сэрейм ѢицIакIуэри, пщэддэжыжым бэзэрым техъаш Мыстыкъ. Щытехъэм, «шокъу» жери Молэ Iууаш. «Емынэунэ хъуныр къыскIэлъысащ», – жиIащ Мыстыкъ, Молэ Ѣыхъум.

- Еблагъэ, Молэ!
- ФIым дыхуиблагъэ!
- Иджыт япэу Ѣызэрылъагъур.
- Шы Ѣэху укъежья?
- Сыт хууиIуэху?
- «Хъэрэм пхухъу!» – жиIащ Мыстыкъ игукIэ.
- Сыхуеймэ, шыи къэсщэхуниц, – къыцIигтужащ Молэ.
- Мыстыкъ и пащIэкIэ пиIуэнтIыкIащ, и нэр къижу и ныкъуэкъуэтгъур зэпелльыхъ: зридзкIэ пэлъэшынукъым.
- Дзейуэ дызэгуэгъэхъэ! – жиIащ Мыстыкъ.
- Дызэгуэгъэхъэ! – арэзы хъуаш Молэ.
- Бэзэрым текIыжри, чэруан-сэрейм ягъэзэжащ, къэхъэуэ ефапIэм деж ѿтIысэхаш: дзейуэ зэгухъамэ, зы къэхъэуэбжыи зэдефэнщ, унафи ящIыниц.
- Къэхъэуэ къытихуэфхь! – джащ Мыстыкъ. Чысэр кърихри, и дзейм туын хуишияц.
- Сэ синэщIщ, къэхъэуи туыни сефэнукъым, – жиIащ Молэ.
- Иджыпсту нэшцI мазэ-тIэ?
- Хъэуэ.

- Ущыгъуэрэ?
 - Сыщыгъуэркъым.
 - НтІэ, сыт къызыхэпхыр?
 - Зы махуэ сышхэмэ, етІуанэ махуэм сынэшІш.
 - Си фІещ хъуркъым!
 - Тхъэ пхуэсІуэнш.
- Мыстыкъ чысэр ирилъхъэжац.
- Къэхъэуэ къэвмых! Дефэнукъым!
- ИгукІэ жиІэр нэгъуэшІш: «Уи пыІэкур сэ къизмыудмэ, сшхыр си хъэрэмш!»

Хъыбар кЫыхъ иригъэдІуац и дзейр: хамэ щЫнальэ къизэрышалъхуар, хъэжышІ кІуэн мурад зэриар, и адэр хъэжышІ пшыкІублэрэ зэрыкІуар, еджэн мурад зэриар – Іэджэ къыхуригъэкІуэкІаш. Молэи къодайуэ, и щхъэр игъэкІэрахъуэурэ, и дзейм къыжриІэр и фІещ хъуэфэ зытрегъяуэ.

- ЛъэпкъкІэ дэнэ ущыш? – щІэупшІаш Мыстыкъ.
- Къайсэрий.
- Ар дэнэ?
- Мо лъэныкъуэмкІещ...

Молэ и Іэр чэрлан-сэрэим и куэбжэмкІэ ишиящ.

Мыстыкъ а псор дэнэ щищІэнт? Сытми, щІэупшІаш:

- Конъя пэжыжъэ хъункъым?
- Хъэуэ, нэхъ жыжъэжш. Конъя адекІещ...
- Щым и гъунэш, зэрыжыпІэмкІэ.

Щым и гъунэми и мыгъунэми и зэхуэдэт Мыстыкъ: зэшэр Молэ зэрбэзэджэкІынырш. Хъыбар мышыум хэкІри, зэгурыІуац: зэдзейшдяпекІэ, я хэхъуи я хэшІи я зэхуэдэш, зэдэлэжъэнш, зэрыгъэгъуэшэжынкъым, пшы зэхуаупсынкъым. Мыстыкъ игу илъыр нэгъуэшІш: «Дэкуу укъэзмыгъапшІэмэ, сшхыр си хъэрэмш!..»

ЕтІуанэ махуэр бээрти, бээрим техъэри заплъхъяц, Іещым щІэупшІаш. А махуэм яфІэкъээрти, чэрлан-сэрэим ягъэзэжац: «МахуитІ-щыкІэ дызІуплъынш», – жари.

Нэху къекІри, пшэдджыжым Мыстыкъ деж Молэ къышІыхъяц.

– Нобэ къуажэ цЫкІу гуэр сыкІуэн хуейш, – жиІаш Молэ. – Фейдэ къызыпыкІын сату дрихъэлІауэ си гугъэш. ДыхэуныкІынуш.

– Сыт дызыхэуныкІынур? КъызжепІэркъэ! – гуфІаш Мыстыкъ.

– Уэлийм и къуэм шыд пшІэгъуалэ сыхуэлъхъуэн хуейуэ си пшэ къралъхъяц. Дгъуэтмэ, лирэ пшІей къышІэтхыфынущ.

- Иэу!
- Ноби пшэдеи къэзгъэзэжынукъым. Уэ зыплъыхъ. Шыд пшІэгъуалэ урихъэлІэмэ, къэшху. Лицэ щэ ныкъуэ къыбжайекІэ, къуымгъанэ – дыхильэфэнукъым.
- Шыд пшІэгъуалэ дунейм тет?
- Тетш. Сыт щЫтемытыр?

Мыстыкъ игукІэ жиІаш: «КъыздэгушыІэ хъунш мыр». И дзейм и нэгу иплъац, и нэр триубыдэри: хъэуэ, гушыІэ хуэдэкъым, и фІещш.

- Мыйбы щыдгъуэтын шыд пшІэгъуалэ? – шэч къытрихъяц Мыстыкъ.
- Хэт ищІэрэ? ЩыдгъуэтынкІи мэхъу.

Адыгэ хэхэс литературэ

ЩагъуэтынкІэ зэрыхъунум шэч лъэпкъ къытрихъэртэкым Молэ. Хъэжы Хъусейн деж ущыщІэупцІэ зэрыхъунури къыжриаш.

– Ар уэ пцІыхуркъым. Жыы дыдэ хъуаши, унэм къикІыжыркъым. Мэжджытыр зытет уэрамым тесц. Мэжджытым ублэкІмэ, ущІэупцІэурэ къэбгъуэтыфынущ. Унэшхуэнц, жыг къегъэкІэкІауэ. Лыжыр бэзэром техъэжыркъым, сату щищІыр и унэраш. ЕльэІу: «Шыд пцІэгъуалэ къысхуэгъуэт», – жыІи. Лирэ щэ ныкъуэм нэс зэррептынур жеІэ.

– Хъунщ.

Аркъэм къыщІихъащ Мыстыкъ. Молэ и нэр зэрыутхъуами гу льиташ. Еша-елІауэ фэ тетщ, фагъуэш. Мыстыкъ игу къэкІыжаш Молэ дыгъуасэ зэрынэшІар.

– Ущыхэшхъэжым, хъыбар сыбгъэцІамэ, си жагъуэ хъунутэкъым, – жиІаш Мыстыкъ.– Зы бжээ дызэдефэнт. АлейкІи дызэдзей!

– Тхъэм жимыІэкІэ! Зы ткІуэпс сІухуакъым игъацІэм! Сефэркъым.

– КъыпІурецыцыкІ! Уефарэ уемыфарэ слъагъуркъэ сэ!

– Си дзэр узырти, аркъэ жъэдэзгъэжыхъащ.

– Ара?

– Аращ... Уи махуэ фІы ухъу!

– Гъуэгу махуэ.

Бжэр хуищІыжри, Мыстыкъ егупсысац: «Бзаджэ гуэрщ дзей къыс-хуэхъуар. Сэ уи пыІэкур къизмыудмэ, сихыр си хъэрэмщ!»

Молэ зэрычэфыжыпкъэр ильгъуртэкъэ Мыстыкъ! Чэфыжып-къэм къыщынэркъым: и лъэм иІыгъыжыркъым. «Делафэ къызепль мыбы!» – жиІаш Мыстыкъ, и дзейр щІигъэкІыжа нэужь. И щхъэм щІэтІахъуэри, жыхафэгум иуващ.

– Уи пыІэкур къизмыудауэ сымкІэрыкІынкъым. Деплъынкъэ хи-лъяфэм!

Къэхъэуэ ефэн зэрыхуейри щыгъупцэжри, Мыстыкъ уэрамым ды-хъащ. Уэрамым жэмри, выри, мэлри, къазри дээщ. Іэщым япхыкІри, мэжджытым блэкІа нэужь, щІэупцІэурэ, Хъэжы Хъусейн и унэр къи-гъуэтащ Мыстыкъ.

Лыж гъур жант Хъэжы Хъусейн, шейтІан тепльэт, ныбжыши-хуэ иІэ щхъэкІэ, апхуэдизкІэ псынщІэти, зи къэшэгъуэ щІалэ фІэкІа пцІэнтэкъым, щызекІуэкІи и лъэм нэр тэпыІэртэкъым, пкІауэ хуэдэ зельятерти.

Сэлам-чэламыр зэфІэкІа нэужь, шыд пцІэгъуалэ зэрылъы-хъуэр жриІаш лыж цІыкІум. Хъэжы Хъусейн къигъэгугъэшакъым, шыд пцІэгъуалэ имыгъуэтынкІэ шынэри. ИгъацІэм зэ закъуэш шыд пцІэгъуалэ къызэрыІэшІэлъэгъуар, ильэс щэ ныкъуэм щІигъуауэ Іэщым хэтщи.

– КІэшІ-кІэшІурэ къыслыгъуазэ, – къыжриІаш къышригъэжье-жым. – Хэт ишІэрэ, къыспэшІэхуэнкІи мэхъу.

– ПыыхъэшхъэкІэрэ сымкыплыгъуэзэнц.

– ЩыпхушІыхъэнур уэ уошІэж.

Пшапэр зэхэуэху къалэм дэташ Мыстыкъ, Іэш сымаджэ лъы-хъуэн хуейти. И нэ къыфІэнэн дигъуэтакъым къалэм. И дзейр пцэ-дэи къекІуэжынукъым. Чэруан-сэрейм игъээжмэ, щІэзэшыхъынущ.

Хъэжы Хъусейн деж тригъэээн мурад ищIаш: «Шыд пшIэгъуалэ къыпшIэмыхуами, сыдэуэршэрынщ, сыщитеунщ», – жери.

Куэбжэр езы лыжь цыкIум къыIухащ.

– Уи пхъэ къикIаш, си щIалэ! – гуфIаш лыжь цыкIур, Мыстыкъ къышилъагъум.– УнасыпыфIэ гуэр хъунщ уэ! Шыд пшIэгъуалэ къыпхуэзгъуэташ!

– АфIэкIа хэмымльуи?!

– Нышэдибэ удэкIыжа къудейуэ, хъэрып лы фыцIэ гуэр къыдыхъащ. Хъиджазым къулыкъу щысщIаш сэ, сыщыщIалэм щыгъуэ. Хъэрыпбызэр къызгуроЙуэ. ХъэрыпбызэкIэ сыщепсалъэм, еzym тыркубзэкIэ къызжиIаш: «Сыхэхэсщ, си анэдэльхубзэр сицыгъупшэжащ!» – жери. Узижэгъуэнныр ирехэхэс, си щIалэ! Ухэхэсмэ, уи анэдэльхубзэр пшыгъупшэжыныр зыхуэIуа щыIэкъым. КъызжиIаращ хъэрыпым: «Ахъшэр къысIэщIэухащ. Шыд пшIэгъуалэ сиIэщ, пшэхунумэ». Лирэ плIыцIкIэ дызэгурIуаш.

– ЛъапIэкъэ?

– Дэнэ къикIауэ лъапIэ! Лирэ щэ ныкъуэ щIэптынукъэ къызэрэйзжепIар?

– Хъунщ, содэ. Дэнэ щыIэ шыд пшIэгъуалэр? Сыбгъэлъагъун?

– НакIуэ. Шыдыр бом щIэтщ.

Лыжь цыкIум и ужь иуващ Мыстыкъ. Лъэтам хуэдэш лыжь цыкIур! Бом нэсри:

– Мир уфIэпшIэгъуалэкъэ! – жиIаш лыжь цыкIум.

– Нэсри къэсыжауз пшIэгъуалэщ! – гуфIаш Мыстыкъ. – Пшэдей сыкъекIуэнщи, схунщ.

– Нобэ щхъэ умыхурэ?

– Нобэ схушЦыхъэнукъым, пшэдей сыкъыкIэлъыкIуэнщ.

– Жъыуэ къакIуэ!

– Нэху мыш щIыкIэ сыкъэсынщ.

ПшIантIэм къышыдэкIыжым, Мыстыкъ зиплъыхъащ: бо щIыхъэпIи, куэбжэ дыхъэпIи, сэрэйм и лъагагы зригъэлъэгъуаш.

Уэрам сабэм къыдыхъэжащи, Мыстыкъ йогупсыс: «Шыдир зыIэщIэзгъэкI хъунукъым!» Аркъудейкъым: и дзейм щIригъэшIэни щыIэкъым. ЩибзыщIынщи, шыдыр къищэхунщ, уэлийм деж ихумэ, ахъшэфI къритынущ, сыйт Молэ щIыдэгүэшэнур? Молэ къищIэмэ, лыжь цыкIум кIэщIэлъэдэнщи, уасэр дригъэуенищ. «ЗыкъезгъэшIэнкъым!» – игу ирильхъащ Мыстыкъ. Чэруан-сэрэйм нэсыжыху, егупсысащ шыд пшIэгъуалэр лыжь цыкIум къыIэщIгъэкIа зэрыхъунум.

Псом япэрауэ, чэруан-сэрэйм къышIэкIыжащ, зэрышIэсам и уасэр яритри.

– Мазэгъуэ жэшщ, – яжриIаш чэруан-сэрэйм, – къуажэм сыкIуэн мурад сиIаш. МахуитI-щыкIэ сыкъэтынущ.

Мыстыкъ, и къэпыр и плIэм ирильхъэжри, нэгъуэшI чэруан-сэрэй кIуаш. Жэшщыр абы щрихащ. Пшэдджыжым къэтэджри зихуэпащ, хъыдан бгырыпх кIыхыр зыщIипхащ, и щхъэм хуэпсэльэжурэ.

– Сыйт лирэ плIыцI щIестынур Хъэжы Хъусейн? – ечэнджэщащ и пыIэжым.

– Ло-тIэ пшIэнур? – къеупшIаш и пыIэжыр.

Адыгэ хэхэс литературэ

– Сэрейр лъахьшэц, я пщIантIэм хъэ дэлъкъым, боубжэр тIасхъэц. Къэбдыгъу хъунукъэ?

– ИтIанэ-щэ?

– Бээзэрым лэч къышыщэху нобэ, псы Iуфэм хъыи, пабжъэм хэгъапшкIуэ лэчыр. Ныжэбэ шыдыр къэбдыгъунци, псы Iуфэм пхунци, лэчыр уи хъэзырц – блэнци, зэфIэкIакъэ? Шыд пщIэгъуалэр уэлийм хуэпшэнц пщэдэй.

– Молэ-щэ?

– Молэ сыйт щIебгъэцIэнур? И пыIэкур къибудакъэ итIанэ!

Бээзэрым кIуац Мистыкъ. КIуа щхъэкIэ, пкъинэ фIэкI, лэч игъуэтакъым. Пкъинэ къишщэхун хуей хъуац. Пкъинэр псы Iуфэм нигъэсри пабжъэм хигъэпшкIуац. Къалэм дыхъэжакъым: Молэ къигъэзэжауэ къышIэкIрэ, Iууэмэ... Махуэр псы Iуфэм щигъекIуац, зы чысэ из тутын щрифац псы Iуфэм.

Дунейр къызIэрыхъац, пшэ къытрихъац, къешхыныфэц. Мазэр пшэм хэкIуадэмэ, кIыфI мэхъури, Мистыкъ мэгузавэ.

Жэццыбг хъуауэ дыхъэжац къалэм. Хъэжы Хъусейн и унэр ерагьмыгъуейуэц къызэригъуэтыжар. Куэбжэм бгъэдыхъэри зэпхыдэIукIац. Iэуэлъауэ щыIэкъым, цыхур зэрызэгъэжрэ куэд щIац. Сэрейм щхъэпрыпшри, аргуэрү зэпхыдэIукIац. Зыри зэхихакъым. Зиудыгъури, бомкIэ кIуэтац. Боубжэр ныкъуэIухт. Бжэр Гуигъэжри, Мистыкъ бом щIыхъац. И тхъэкIумэ итъэкIауэ зэпходэIукI. Зыри щызэхимыхым, мафIэдз кърихри пигъэнац. ПлIанэпэм дэтиш шыд пщIэгъуалэр. ЛъапэпцIий зищIри шыдым екIуэтэлIац Мистыкъ. Шыдир кърильэфэжъац, едэхашцIурэ. Бжэм къильэфэсауэ, Мистыкъ и къурмакъеир зыгуэрым щиубыдыкIац:

– УкъысIэрыхъя! Уэхъэхъе! Дыгъур къысIэрыхъац! Дыгъур! Фыкъызэрысын!

Мистыкъ зричац, арщхъэкIэ и къурмакъеир щызыубыдыкIам зыкъыIэцIиудыфакъым. Унэм цыхур къызэрыщIэхац, уэздыгъэ нэхур ягъэпIийуэ. Мистыкъ и бзэр иубыдац, и псэр и лъэдакъэпэм нэсыжац, и нэр къызихуац. И нэр къызихуами, лыжь цыкIур уэздыгъэ нэхум къыхилъагъукац Мистыкъ: Хъэжы Хъусейнт и къурмакъеир щызыубыдыкIар!

Хъэжы Хъусейн шэч щIищIын щхъэусыгъуэ иIэт. Зи цIи зи щхъи имышIэххэ сондэджэр къокIуери шыд пщIэгъуалэ къышIоупщIэ, уасэм зэремыблэнури къыжреIэ. Ар дэкIыжа нэужь, зи анэдэлъхубзэр зыщыгъупщэжа хъэрып лы фыцIэр къосри, шыд пщIэгъуалэ кърещэ. «Нэхущым къитезгъэзэнц» къижезыIа сондэджэрэр къыщымыкIуэм, лыжьым шэч ищIынтэкъя! «Мыбы зы хъуагъэщагъэ гуэр къыскIэлъызэрахъя!» – жери жэцым гъэлъыжакъым, бом зыщIигъапшкIуэри дыгъум къыпэтIысац. КъыIэрыхъакъэ дыгъур иджы! КъыIэрыхъари хэт? Шыд пщIэгъуалэ къышIэушицIарац! Арац Хъэжы Хъусейн нэхъри къышIэлыбар.

– Клапсэлэрыгъу къэфхь! – унафэ ищIац Хъэжы Хъусейн.

– Щхъэпыльэ сыпщIыну?! – гужьеящ Мистыкъ.

Клапсэлэрыгъу къахъри, Мистыкъ зэкIуэцIапхаш, зэкIуэцIапхэри яубэрэжъац.

Нэху щыри, Хъэжы Хъусейн дыгъумрэ шыд пщІэгъулэмрэ уэлийм деж ильэфац. Уэшх къешхырти, уэрамым дильэфа къудейуэ, шыдым и фэм зихъуэжу щІидзаш: лэч хужыр уэшхым ильэсурэ, шыдым и фэ гъубажэр кусэ-кусэурэ къышІопльыж. Абы нэхъри къигъэлыбаш Хъэжы Хъусейн: зригъэзкІыурэ, башыр Мыстыкъ кІуэцІельхъэ. «Шыд хэйм лей ефхац!» – жиІэ хъунц игукІэ.

– Щхъэ упІашІэрэ уэ! – къышІогубжъэ, башыр къышыкъуильхъэкІэ. – Пхуэфацэр къуашІэнц! Зи анэдэлхүбээр зымышІэж бзаджэнаджэри къаубыдынц – дэнэ кІуэн!

Уэрамым къащиІушІэхэр гъусэ къахуэхъуурэ, гупыфІ зэргъэхъуауэ нэсац уэлийм деж. Щыхур зэ Мыстыкъ йопль, зэ шыдым йопльри ныбафэуз зэтехъуауэ мэдыхъэшх. Пкынэ къезыщами къицІыхужац Мыстыкъ, и пщэдыкъым зэ къидэуаш ари, баш папцІэкІэ къыкІэцІэбай къахэкІаш.

Уэлийр къесатэкъым. Жандармэр къаІушІаш. Шыдымрэ Мыстыкърэ къащиІупльэм, жандармэм зыхуэубыджакъым: къышиудауэ зэкІуэцІоч.

И нэпсыр щІильэцІыкІыжри, жандармэм унафэ ищІаш:

– Щыунэм ивдзэ: уэшхым къыхэднэмэ, мыбы и фэри текІыжынкІэ мэхъу!

Щыунэм ирадза нэужьщ Мыстыкъ и щхъэм лэжъэн щыщІидзэжар. КъыгурыІуаш: псори къезыщІар и дзейрац! КІэгъуасэ зэхищІэц, и нэкІур ищІалэри Хъэжы Хъусейн шыдир ирищац. Шыдри илащ лэч хужкІэ – арац Мыстыкъ бэзэрым лэч хужь щІытромыгъуэтар...

Езыракъэ зи пыІэкур къраудар! Молэ къебзэджэкІаш. Арац пхуэмыфацэ хъесэгъу умыщІ щІыжаІэр.

Сыт иджы ищІэнур? Нэхъ белджылыуэ жыпІэмэ, къращІэнур?

КъращІэнур тхъэм ищІэнц. Еzym ищІэрачи, сатум хэджэлыкІа хъунц зы гъэкІэ...

Хъэпсым здисым, и дзейр игу къихъэмэ, Мыстыкъ и щхъэр фІеудыж:

– Уи пыІэкур къызоуд жысІэурэ, си пыІэкур къибудаи, емынэунэ хъун!

ЩІЭИН

Щыхум игу зэбгъэжамэ, абы нэхъ хъэльэ щыІэнкІэ хъунукъым!

Ди ныбжъэгъур къыдэпцІыжамэ, ди гур хэцІыркъэ? Ди ныбжъэгъум пэтицІ щыІакъым, езыр къыдэпцІыжац, щыху икІэт, хъэбрышыбырт, бзаджэнаджэти – ар гум тегъэхуэгъуафІэкъым. Сыт пщІэн: пшэчынц, дяпекІэ нэхъ усакъынц. ФІыгуэ плъэгъуа пщацэр къопцІыжамэ-щэ? НапІэзыпІэм уигу щыкІынущ, утепльэ хъужынукум, щыплъагъукІэ уи нэр узынущ.

Щыху икІэр уэрамэ-щэ? Уи щхъэр къэбгъэпцІэжыфын? Сыт пхузэфІэкІынур? Зыри пхузэфІэкІынукъым. Уигу зэшыуэн къудейкъым, уигурэ уи щхъэрэ зэбгъэжынущ, уи псэр къыпІещІэужэгъуенущ. Арац къыпщыщІынур, уикІэмэ, уцІыхугъэншэмэ, ухъэрэммэ. АбыкІэ зумыумысыжми, уи щхъэр къыпхуэгъэпцІэжынукъым. НэгъуэщІым ящыбзыщІынщ узэрыикІэр, узэрыцІыхугъэншэр, узэрыхъэрэммыр. Уи щхъэм щыбзыщІыжыфынукъым...

Адыгэ хэхэс литературэ

Ар къыщыщицIар мазэ ипэкIэш, си адэ къуэшым и унэ нэху сыкъыщицекIа жэшырш. А жэшым сфIэкIуэдащ си цыхугъэри, си напэри, си насыпри! ИкIэ сыхъуаш напIэзыпIэм, си напэм фыкъыцIэубжытхэмэ, схуэфащэш, – зы псалъэ фпэздзыжыфынукъым. Сэ езым къэзлэжыжащ ар.

Си адэ къуэшым и къуэр, Нихъэт, Чэнакъкаалэ деж къыщаукиа нэужь, сэ къуэ пэлльйтэ сыхуэхъуаш лыжьым. И щхъэгъусэр дунейм ехыжащ нэгъабэ: и къуэр къаукIри, куэдрэ псэужакъым. И закуэ къыщIэннащ унэм, сэ зым фIэкIа Йыхълыи благыи къыхуэнакъым.

Си адэ къуэшым нэхърэ нэхъ цыхуфIрэ нэхъ хъэлэлрэ къигъэцIакъым жысIэмэ, сыщуэнукъым! Къаймэктам къулыкъу щызэрихъащ зыкъомрэ, уэлийни Ѣытащ. И ныбжь нэсри, тъысыжащ, сэ зыращ гурыфIыгъуэу иIэр. Сэри щIэх-щIэхыурэ сохъэ и унэ, лыжьыр тызогъэу!

Тхылъым пищI Ѣыгъым си адэ къуэшым, библиотекэшхуэ иIэш. Махуэ псор щихыфынущ библиотекэм, тхылъым къакIэрыкIыркъым, зым йоджэ, зыр дахъэм къытрихъурэ, тольэцIыхь, сабэр треху, йодэхашIэ, и хэгъэрэй гуэр епсалъэ фIэкI пищIэнкъым, тхылъым бгъэдэгIысхъамэ!

А махуэм, бжэцхъэIум себэкъуа къудейуэ, унэIутыр къиспежъэри, си адэ къуэшыр библиотекэм зэрыщIэсыр къызжиIаш:

- Слъагъунщ жыпIэмэ, библиотекэм щIэсц.
- Слъагъун щхъэкIэкъэ сыкъыщIэкIуар! – жысIаш.

Библиотекэр хадэм хэтт, унэм пыIудзауэ: ар нэхъ къиштащ ди адэ къуэшым – Iэуэлъауэр фIэфIтэкъым. Хадэм сихъэри библиотекэм сыкIуаш. Бжэр гъэбыдати, сытеуIуаш. Зэхихакъым – тхылъым хэс хъунт. Аргуэру сыщитеуIуэм, зэхихри, къэджаш:

- Сыт ухуейт, Мэхъмэд?
- УнэIутыра сригугъагъэнщ си адэ къуэшым.

– Мэхъмэдкъым ар. Сэращ, – жысIаш.

Бжэр къыIуихри, си адэ къуэшыр бжэцхъэIум къытеуваш, махъшэцым къыхэцIыкIа цей теубгъуауэ. Щихъ сиIупльяуэ къысфIэшIаш, си адэ къуэшыр бжэцхъэIум къыщитехъэм: и жыакIэр хужыбзэш, и пэбгым дышэ нэгъуджэ тесщ, и набдэ нэгъунэ къетхъухаш.

– КъакIуэ! КъакIуэ! – къысщыгуфIыкIаш си адэ къуэшыр. – Дэнэ ушыкIуэдар? Дунейм щхъэ укъытемыхъэрэ? Сыт хуэдэ тхыль сэ нобэ уэзгэлъагъунур! Тхыль телъыджэш! Хуэдэ плъэгъуакъым игъашIэм!

Си бэцмакъыр зылтызгъэпкIри, лъяххстэн вакъэ плъыжь сиуваш, библиотекэм дыщIыхъэри Iэнэ хъуреишхуэм детIысылIаш.

– Мис! Уасэ иIэкъым мы тхылъым! – жери тхыль тIорысэ гуэр къысхушияш си адэ къуэшым. – Хуэдэ срихъэлIакъым иджыри къэс!

Тхыль тIорысэт, и жинтыр укъуеижаяуэ. Тхыльыр гъэшIэгъуэн къысщыхъуауэ фэ зытезгъэуаш:

- Телъыджэш!..
- Дыгъуасэ къысхуахъащ. ЩIэстар пищIэрэ?
- ЛиритI и уасэ хъунщ.

Лыжьым зыкъысхуигъэгусаш:

113

– Сыт жыпIэр, си щIалэ?

ЛиритI-щи щIызгъужащ:

– Лирэ зытхух... И жинтыр тIорысэц. Лириху и уасэ хъунш.

– Лириху жоIэ! – къильтащ си адэ къуэшыр. – Истамбыл мызы тхылтыращ дэлтыр! Мыр зищIысыр пищIэрэ? Дели Бирадер Гъэзэлий и къалэмьпэ къыщIэкIа тхылтыц мыр!

– Дапщэ къызэрэрыпищэхуар?

– Лирищэрэ пищIейкIэ къесщэхуаш!

– Iэу!

Жинтыр теукъуеикIат тхылтым, дзыгъуэ зэргэгуари IупищIт, дыщепсри лъэльэжат.

Дели Бирадер и тхылтыр зэпэсплтыхыху, си адэ къуэшым дапхъэм нэгъуэцI тхыль телъиджэ зыбжани къытрихащ, иужрей махуэ зыщыплтым къышэхуауз.

– Мыр плъэгъуа? Мыр-щэ? – си пащхэ кърельхьэ тхылтьхэр, зырыз-тIурытIурэ къызбгъэдегъэкIуатэ.

Усэ тхыль жыпIэми, тхыдэ хыыбар зэрэйт тхыль жыпIэми, пасэрэй алыйдж тхакIуэхэм къащIэна тхыль жыпIэми – уасэ яIэкъым, си адэ къуэшым зэрыжиIэмкIэ.

Тхылтым пищI щыIэтэкъым си адэ къуэшым нэхъапэми. И къуэмрэ и щхъэгъусэмрэ дунейм ехыжа нэужыц тхылтым щатхэкъупар: тхыль фIэкIа, нэкурэ напIэрэ иIэжтэкъым. Сэри тхылтыр сывэримыхъэмьшихыр и гуапэт си адэ къуэшым:

– Уэр щхъэкIэ сопагэ сэ! – къызжиIэрт күэдрэ.

Иджыреий тхылтым диххэхыртэкъым, и библиотекэми щIигъэлтэкъым, пищI яхуищIыртэкъыми: «ПцIырыпIщ зыкъэмынэ! Мыхъэнэ яIэкъым! УщIеджэни щIызепхъэнни щыIэтэкъым!...»

Дапхъэм тель тхыльхэм хэпэещэцыхуэрэ, пасэрэй тхылтыжьхэм я хыыбар срөгъэдаIуэ си адэ къуэшым, сэри, си тхъэкIумэ тегъэхуауз седэIуафэ зытезгъэуауз, лыжым сыкIэльюпль.

– Си библиотекэм къыщIэупищIаш. Есщэмэ, ящэхунущ, – жиIаш си адэ къуэшым, къэтIысыжри.

– Хэт зыщэхунур?

– ШЦэнэгъэлIхэм. Уэ пищIыхуркъым. КъуэкIыпIэр зыджеIэнэгъэлIхеращ.

– Дапщэ къуатынур?

– Лирэ минипищI къызжяIаш япэщIыкIэ. Библиотекэр зэрызмыщэнур щажесIэм, лирэ мин пищIутхум къыщыщIадзэри мин тIощIым нэсащ.

– Си фIэц хъуркъым!

– Мин тIощIрэ тхури къызатынущ.

– УщIэчэнджэцэн щыIэтэкъым! Ещэ! ИкIэцIыпIэкIэ ещэ!

Лыжыр къызэпльящ, игу хэшIауз:

– Дауэ зэрысщэнур? Сыт сцIэнур, библиотекэр сцэмэ?

Зыри жысIакъым.

И нэгу зэхэуэри, тхылтым бгъэдэтийсхъэжащ. Заул дэкIри, и щхъэр къиIэтыжащ. Игу къызэрысхуэплльар фэуэ тетт:

– СылIэмэ, фщэнщ! Сыпсэуху, сцэнукъым!

Абдежми зыри жысIакъым, тхылтым седжэу фэ зытезгъэуащ.

Адыгэ хэхэс литературэ

Си нэр тхылъым тетми, си щхъэм ильыр нэгъуещт: лирэ мин тюштэрэ тхурат. Мылькушхуэт ар, гува-щтэхами сүсей хъунут. Сэр фтэкта йыхълыи благыи итэкъым лыжым, сэраш и мылькур къызы-хуигъэнэнур. И ныбжыр нэсац си адэ къуэшым, жыы дыдэ хъуаш, куэди къигъещтэжыну къыштэктым. «Ильэсит-щы... Нэхъыбэ къигъещтэжынукъым... Ильэситхууи щы: игъащтэкти псэун мыр, уахъ-тыншэ хъуа!» – сцтэркъым ар си щхъэм къыштхъяр...

Хэт и щтэнныгъэлт библиотекэм къыштэупщтэр? Абыкти сеупщынтути, таучэл схуэщтэйтэкъым, лыжым и нэ губзыгъйттим сыйыщтэплтэктэ. «Сыкъиумысынущ», – жысэри си псальэр ескъухы-жащ, си бзэгупэм къэсауэ.

Иджыри къэс сегупсысатэкъым абы: лыжыр дунейм ехыжмэ, псори сэ къысхуэнэнущ. Ар си щхъэм къизэрыхъащи, лыжым жиэри зэхэсхыжыркъым, нэгъуещт и сегупсысыжыфыркъым.

Библиотекэм дыкъыштэктыжри, унэм дыктуужащ: шхэгъуэ хъуат. Пцтыхъэптиэм сыхэтим хуэдэш, зээмызэ зэхызох лыжым къызидз псальэр:

– Уи гупсысэр зыгуэрым итэгъщ нобэ. Къыпшищтар сыйт? Сыйт узэ-гупсысри узыгъэгумэщтэри?

Си щхъэр щтэзгуауэ, сошхэри сыйысщ, бжьэц хуэдэ гупсысэр щызэ-рызохъэ си щхъэм, сыйыхагъэзыхъащи, си нэр къысхуэтэжыркъым, си щхъэм къимыхы щытэ.. Лыжым куэд къызэrimыгъэштэжынум шэч хэлькъым... Библиотекэм и закъуэ лирэ мин тюштэрэ тхурэ и уа-сэш. Унэр-щэ! Хадэр-щэ! Фаикъ-пащэ йаашхъэми унэ щитэ си адэ къуэшым. Ари лирэ мин хыщтэблыщт и уасэш! Минишэм щигъу къыс-хуигъэненущ си адэ къуэшым! Минишэм сиэтэмэ, Тыркум сыйкинэн сэ! Европэм зезгъэхынщ! Тээу сеплъынкъым! Европэм сыйытхъэнущ, Европэращ псэуктэрэ тауктэрэ зыщтэр! Къишэжын мурад ищтимэ-щэ лыжым? Си фтэшт хъуркъым!

Си щхъэ куцтим макъ гуэр къыхэтуяэ къысцихъуаш асыхъэтим:
«Сыйт щтэмыхъур?»

Си дзэр зэтескъузаш:

«Хъэуэ! Хъэуэ! Си фтэшт хъуркъым!»

Си щхъэ куцтим къыхэпсэлъыкти шайтланыр сктэрыктыжыркъым:

«Ущтегъуэжынщ, тхъэмьщтэ!»

«Сыйт сыйбгъэштэнур-тэ?»

«Щхъэ пфтэткъэ!»

«Къишэжын тээу еплъынукъым лыжыр...»

«Абы шэч къытумыхъэ. Къишэжмэ, минишэм ухэктыжащ...»

«Сцтэнур сыйт-тэ?»

«Къебгъэшэж хъунукъым...»

Ухигъэлъэдэн хъэзырщ си щхъэ куцтим къыхэпсэлъыкти шайтланым.

Лыжым къишэжмэ, минишэм сыхэктыжащ, дауи. Си насы-пыр къуэслъхъэжащ итанэ. Зыхэбгъэктэж хъурэ? Уи нэр къижу дауэ зэрызытэштэбгъэктэж хъурэ? Апхуэдиз мыльку? Уафэм къехуэха хуэдэш, зытэштэбгъэктэ, ухуштегъуэжынщ, утэбэмэ, ульэтэсийжынкъым...

Си щхъи си гупсыси къызэдтэгжкъым, зэргъэгүшца нэхъей, сыйхъэзыхъылащ, къистегуплащи, зыщыпти сыйхагъэптиэнущ.

Лыжым нэбгүзкIэ сыхуепльэкIац.

Бжэмышх псыгъуэ цыкIукIэ хопэщэцыхъ кхуейльальэм. И жъакIэ хужым щиуфа пщэри псыгъуабзэц.

«Дакъикъэц хэлтъир! – кызыоЯущацэ шейтIаныр. – Дакъикъэм хэкIынущ и псэр. Минишэр кыпхуэнаш итIанэ».

«Дауэ!» – сыпэрыуэн си гугъаш шейтIаным. Езыр кыиспэрыуэри си псальэр сIещIиудаш:

«Къярабгъэ! Ушынэрэ?»

«Сошинэ!»

«Умышинэ!»

«Лю сцIэнур?»

«УкъацIэжынукъым игъацIэкIэ, сэ укъизэдаIуэмэ».

«СынодаIуэми?..»

«Уи ныбжъэгъур бактериологц, пэжкъэ?»

«Пэжщ...»

«Уи ныбжъэгъум хуабэ уз микроб къеIыхи, лыжыр жэцкIэ зэфэ псыр зэрят графиним хэдзэ...»

«ИтIанэ-щэ?»

«Псым ицIэлэнци, лыжыр сымаджэ хунц. Тхъемахуэ нэхьыбэ ихыжынкъым. И хэдэр щыдахкIэ, кхаблэм щIэувэ, шэч кыпхуашIынукъым. Шэч кыпхуашIын дэнэ къэна, уи Iэр къаубидурэ кыпхуэгүзэвэнущ.»

«Хэдэгъуэдахэр кызжыбоIэ!»

«УзэргуакIуэш!»

Си щхъэфэцым зрисац абдежым! ПщIыхъэпIэ Iей си нэгу щIэкIауэ кысцыхъуаш! Си нэр къесIэтыжри, лыжым сепльяш: мыIэрысэ еукъэбзи щысц си адэ къуэшыр, зыгуэрхэри жеIэ, жиIэр си тхъэкIумэм къиIуэркъым. Зы псальэр зэхэсхар:

– Ураш сэ сзышцыгугъыр! Ураш сызэрыпагэр!

Дышхэри дыгъуэлтыжаш. Жэццыгым сыкъызэццүжри пIэм сыкъитIысхьаш. СтIолыщхъэм шэху уэздыгъэ тетщ, блыним ныбжь кIэгъэпшагъэ гуэрхэр кIередзэ.

Лирэ минишэр! Ар си щхъэм икIыркъым. ПIэм сыздисым, гъуджэм сыкъызэришыр къэслъагъужаш – гъуджэр схуэзанщIэт. Си фэр пыкIац, си нэм лын кытэльэдаш. ЛыукI жыхуаIэр сэрэкъэ! Си щхъэр щIэзгуаш – гъуджэм сеплъижыфакъым, сыкъаштэри.

Нэху щыху си нэбдзыпэ зэтесльхъакъым, гъуджэми сыйгъэдыхъакъым. СылIыукIщ! СызэрылIыукIым шэч хэлькъым! Алъандэм зыдэсщIэжакъым ар – сызэрылIыукIыр! Сигу щхъэ къэкIыхха?! СыллыифIейт, сыцIапIэти, араш сигу къицIэкIар!

ШейтIаныр скIэрыкIакъым, нэху щыху.

«Укъярабгъэш! Щхъэ утемыгушхуэрэ?»

«Хээуэ! Хээуэ! Ар схузэфIэкIынукъым сэ!»

«ПхузэфIэкIынущ!»

«СхузэфIэкIынукъым! Сыхумыгъэзыхъ!»

«Минишэм ухэкIыжынущ!»

«СыхрекIыж!»

Адыгэ хэхэс литературэ

«Утхъэн уи гугъэ, ухэкІыжмэ?»

«Сымытхъэми, ар схузэфІэкІынукъым! Си тхъэмьщкІапІэ сигъэсъж!»

Пцэдджыжым жыуэ сыщІыхъаш си адэ къуэшым деж. Лыжыр пырхъуз тест, зиужъауэ. КъысцыгуфІыкІаш. Къызэплъыжри, гужьеящ:

– Сыт къыпщищІар? Уи фэм уитыжкъым. Зыгуэр зыдэбгъуэрэ?

– Зыдэзгъуэркъым.

– Жейм уезгъакъэ?

– Нэху щыху зызгъэзакъым, – жысІэри пцІы супсащ. Си нэпсми къызэпижыхъаш. Лы зыукІам срещхыт асыхъэтим. ЗыукІыу щІэштэжам! Лыжьми гу зэрылъитащи, си фэм и закъуэтэкъым сэ сывэрымытыжыр. Цыхуми сыхэбжэж хъунутэкъым. ХъэкІэкхъуэкІэ сыхъуват ныжэбэ.

– ЗыгуэркІэ синользІунуш, – жесІаш лыжым.

ИгъашІэм сыкъильзэгъуватэкъым си адэ къуэшым апхуэдэу. Зыхуихъинур ищІэртэкъым. И пцІыхъэпІи дэнэ къышыхэхуэнт шейтІаным си пІэ сыкъизэрыришар. ЖепІэкІэ и фІэш хъунтэкъым. И фІэш хъунтэкъым сэ цыхугъэ зэрысхэмэльзэгъыр, хъэкІэкхъуэкІэ сывэрыхъуар.

– Сыт къыпщищІар, си щІалэ? – гузэващ лыжыр. – Сыт къохъулІар?

– Зыри къысцыщІакъым, умыгузавэ. ЗыгуэркІэ синользІунущи, къысчуэщІэ. Сыкъэбгъэгүгъэрэ абыкІэ?

– Сыт укъизэрызэлзІунур?

– Сыкъэгъэгүгъи, бжесІэнщ.

– Хъунщ, укъизогъэгүгъэ.

– Уи тхылти уи уни сэра къызыхуэбгъэнэнур?

– Хэт къыхуэзгъэнэн-тІэ? Дунеягъэм уэ зыращ щизиІэр...

– Цыху цыхуум къахуэгъянэ уи мылькур. Аращ сывэрино-лъэзІунур.

– Ар сыт щхъэкІэ?

– Сэ апхуэдэу нэхъ къызоштэ.

– КъызжепІэркъэ нэхъ къыщІэпштэр?

Ныжэбэ кІуам си фэм дэкІар жесІэн си гугъаш си адэ къуэшым: лирэ минишэ щхъэкІэ сукІын мурад сывэриІар. ЖесІамэ, гупсэхугъуэ згъуэтыжынкІи хъунт, ауэ си къаур пэлъэшакъым. Схужелакъым! ИкІагъэмрэ цыхугъэншагъэмрэ щІэзуфэмэ, нэхъ къэсштащ. СылІыгъэншети, сыхъэрэмти! ПцІы хуэзупсащ абдежми. «Мылькур сэ сІэшІэкІуэдэжынкІэ мэхъу. Сэ сыщІалэш, делагъэ сІэшІэшІэнкІэ хъур-къэ! Библиотекэр сщэрэ къэралым ирашмэ, игъашІэкІэ дыхэкІыжащ! Лъэпкъым къыхуэнэн хуейщ апхуэдэ хъугъуэфІыгъуэр!» – жысІаш.

– Хъунщ, – жиІаш лыжым, – библиотекэр цыхум къахуэзгъэнэнщ, адрейр къызыхуэзгъэнэнур хэт? Сэ нэгъуэщІ мылькуи сиІэш: уни, лъапси, унэльяшкІи, щІыи.

– Абыи сыхуейкъым, – жысІаш, – сэ къысчуумыгъянэ. ТхъэмьщкІэ машкІэ ис къэралым, зеиншэмрэ екІуэлІапІэншэмрэ машкІэ! Шхын щхъэкІэ лІэр машкІэкъым, фызабэр машкІэкъым, еджапшкІэ зымытыфыр нэхъыбэжщ, факъырэм я гугъу умыщІыххи!

Лыжым гуфIэ нэпс зэрыIэпыхуам гу льыстащ. ТхъэмьцкIэм дэнэ щиццIэнт и пацхъэ ит цIыхур зэрыикIэр, зэрыцIапIэр, зэрыцIыхугъэншэр! Къэтэджри лыжым IэплIэ къысхуицIаш:

– Уэр щхъэкIэ сопагэ сэ! Упсэуащэрэт уэ!

Цыхум саццыцыжтэкым сэ а жэцым щыццIэдзауэ, хъэкIэкхъуэкIэ саццыхъуа жэшт ар. Сызыхэтам епль: ахъш щхъэкIэ сукIыж пэтащ си адэ къуэшыр! Лажъэ зимыIэ лыжь дыщэр! СымыукIамэ, щIэзмыукIар саццIегъуэжауэ, цыхуфэм сацкъихъэжауэ аратэкым, сацкъэрабгъэт, сацлIыгъэншети, аращ. Лыжым ар зэrimыццIэри нэхъыфIщ. МашIэ къыхуэнами, куэд къыхуэнами, иремыццIэ сацэрыикIэр, сацэрыцIапIэр, сацэрыхъэкIэкхъуэкIэр.

– Уэр щхъэкIэ сопагэ! – Ар къысхужиIэмэ, игу нэхъ зэгъэнуш.

Хъэм игъеижынщ

Дырмыц-агъа пIэм хэлъщ, унацхъэм допльеири. СыхъэтитIым щIигъуащ бgyкъур зэрибжрэ: ебж-ебжри, дапщэ хъуми хуэлъытэркым. Фагъуэщ, лъы ткIуэпс къыццIэмынэжами ярейщ. Щацыху плъыжым къытритгъэлъэда и Iэ гууритIым псэ хэмэтыж хуэдэш. Ерагъмыгъуейуэ къыдрешей Дырмыц-агъа:

– СолIэ!

Фызыжъыр жъэгум дэсц. И щхъэр къеIэтри къызопльэкI:

- ЗэтепIэ. Мышхуэдизрэ жумыIэ.
- СолIэ, зо!
- Уемыдджэ...

Щхъэнтэм зыкъытиIэтыкIыфынукым Дырмыц-агъа. И нэр щIигъэлъафэри жъэгумкIэ плъаш: фызыжъыр жъэгум дэсц, и щхъэцыр ежьри.

Мазэ хъуащ пIэм къызэрыхэнэжрэ. Махуэр блэкIрэ пшапэр зэхэуамэ, фызыжъыр тхъэ йользIу: «Ялыхь гущIэгъу къыхуэщI!» Дырмыц-агъа ищIэркъэ кIэ зэригъуэтар: гущIэгъуи нэгъуэщI щыгугъыжыркым. ПIэм къебэкъуэхыфынукым. Къэтэджын дэнэ къэна, зыхуэгъэхъейркым. И нэращ къыхэнэжар. Дзэкъэгъуэ Iухуакым тхъемахуэм щIигъуауэ. Псы фIэкI! Псы тIэкIу ирагъафэ, нэгъуэщI ПIихынукым. И тэмакъыццIэм зыгуэр щIэль къышцоху лыжым. Псэ жыхуаIэрагъэнщ. КъыжъэдэпкIын хъэзырщ, псэкIэ зэджэр арамэ. Е и пэмкIэ, е и жъэмкIэ къыжъэдэлъэтынуурэ, и псэр хъэршым кIуэжынуш. «Щхъэ зрильэфыхърэ?» – щIызрильэфыхъыр къыхуэщIэркым Дырмыц-агъа...

«ХъэжыцI сацкIуэнуш», – жиIэурэ зэхуихъэса ахъшэр къыццIэннынуш. КIуэн и гутъя щхъэкIэ, гъуэгу хуэхъуакым. «Нобэ, пщэдей», – жиIэурэ зэманыр игъэкIуащ, жыгъэр хуэм-хуэмурэ къыкIэшIэзэрыхъри зиIэтыжыфакым. Иджы дэнэ кIуэжын? ПIэм къыхэннаш. Нобэщ, пщэдейщ, езыми зэрыжиIащи.

КъуитI къызэринэкIынуш Дырмыц-агъа. Зым нэхърэ зыр нэхъ Иейщ. Нэхъ гущIэгъуншэш, нэхъ цIыхугъэншэш. Дапщэрэ къраIуэкIа: «Зэ кIэ бгъуэташэрэт!» Арат тIури зэшэр. Я адэм кIэ игъуэтмэ, мылькур езы тIум къахуэнэнуш. Зы щыуагъэ ИещIещIаш Дырмыц-агъа: и лъэм зэрихъэху, мылькур и къуитIым яхуигуэшын хуеящ. ХъэдэIус хуащIынuri, сын уасэри, джэбын уасэри, мэжджытим къахуигъэнену-

Адыгэ хэхэс литературэ

ри игъэбелджылын хуеяш. Абы егупсысакъым, и къару ильыху. Иджыщ и щхъэм къышихъар...

- Хъэжы-агъа къысхуеджэ!
- Сыт зэрыпщIынур?
- Къысхуеджэ, уэсят сщIынущ.
- Куэд жумыIэ. Делэ ухъуа? ЗэщIэпIэ жысIакъэ!

Дырмыщ-агъа и нэр къригъяжац. И Iур игъущIыкIащи, пса-лъэр къыхудэшнейжыркъым. И дзэр зэтрикъузац. И гъунэгъум, Хъэжы-агъа, машIэрэ къыжриIа: «Жылэм зыгуэр къахуэгъанэ, жылэращ ущIэзылхъэжынур! Махуэ къеси къыжриIэрт: «Цыхум щылIэнур ищIэркъым. Ажалым дыпэмыпльяуэ къокIуэ. Уи лъэ узэрихъэ щIыкIэ уэсят къэшIыж. Жылэм щхъэкIэ зыгуэр къызэрыбгъэнэн хуейри зыщумыгъэгъупщэ – фIыкIэ ягу укъэкIыжынщ. Къахуумыгъанэмэ, дыуэцI къыдыхъэнкъым, ущIалъхъэжынкъым...» Псыкъуй къригъэтIын и мурадащ Дырмыщ-агъа. Ахъши хухихат псыкъуйим. КъыщIэнныжакъэ иджы ари! ХъэжыщI ирикIуэн щхъэкIэ игъэтIылъа ахъшэри къыщIэнныжынущ. Аращ Хъэжы-агъа щIыхуейр: ахъшэр къыхуигъэ-нэнци, псыкъуй къырэгъэтI, мэжджытым и блыныр щIэукIынкIэ хъунущи, ахъшэр я хъэлэлщ. И фызыжыращ къемыдаIуэр: «Уи натIэм ибукиIену Хъэжы-агъа?» Куэдрэ тхъэджэн хуей Дырмыщ-агъа, щхъэ къrimыджеэр я гъунэгъур? И макъми къикIыжIакъым Дырмыщ-агъа, зыри къедэIуэжыркъым.

И щхъэцыг ежьри, жъэгум дэсщ фызыжыр. Дырмыщ-агъа и фызыжым нэхъ ерыщ уигъэлъхъуэнт. Езыр зыхуейм фIэкIа къыпхуишIэнукъым, сыйти жеIэ, и тхъэкIумэм иригъэхъэнкъым. Щынэхъ щIалэм щыгъуэ машIэрэ иубэрэжъа и щхъэгъусэр – къигъэшыфакъым. Псэущхъэ къигъэщIакъым нэхъ ерыщ! Я анэм ешхыркъабзэ хъужащ и къуитIри: шыдым хуэдэш, ерыщщ. Жылэм яхуэшчыжыркъым, апхуэдизкIэ сампIэимыхъэщи.

И къуитIым къращIэнур ещIэ Дырмыщ-агъа, дунейм ехыжмэ. ЗэрылIэ нэхъ Iалъэ къыхагъэкIынукъым: я адэм къыщIэнар зэ-паubyдынурэ зээзэуэжынущ. Сын пхуагъэувын дэнэ къэна, дыуэ къыптращIэнкъым. Уи кхъаблэ къыщIэувэнкъым, ублэмэ!

И тэмакъыщIэр нэхъри щеубыдыкI, нэсыпащ Дырмыщ-агъа. КъигъэщIэнур къигъэщIаш.

- СолIэ! СолIэ мыгъуэ! Хъэжы-агъа къысхуеджэ!
- ЗэрыпщIынур сыйт щхъэгъавэр?
- СолIэ! Уэсят къесщIыжынущ.
- Иумыгъэлей!

Фызыжым и щхъэц бапхъэр жын иухащ, и IэльэщIыр зытри-убгъуэжри жъэгум дэтIысхъэжащ. Щхъэ къrimыджеэр Хъэжы-агъа? Сыт щIигъэтхъэджэр апхуэдизрэ? И псэм йоджэри тельщ Дырмыщ-агъа – игъашIэкIэ псэун и гугъэ? Яжъэр зэIешIэри дэсщ жъэгум. Яжъэр зэIишIэнкIэ зигъэнщIа хъунти, къызэфIэувэри унэ лъэгур ирипхъэнкIэхащ. Лыжым хуеплъэкIыххакъым. Сытуи лIэгъуей ямылъагъужыныр! Мазэм щIигъуауэ тельщ, и гущIыIу дэгъэзяуэ.

Дырмыщ-агъа щэIуаш. Жыхапхъэр зэрыIэщIэльу, зыкъригъэзэкIаш фызыж пэ къуаншэм:

- Сыт узыхуейр?

Дырмыщ-агъа зыри къыпидзыжакъым. И жъэпкъыпэр щосысыхь. Фызыжыр пІэм бгъэдэкІуэташ. Зигъэшхъри Дырмыщ-агъа и нэкІум иплъаш. Дырмыщ-агъа къэплъэжыртэкъым. «Жей хъунщ», – жиІаш фызыжым. Сакъыпэурэ телэбащ. И фІещ хъунутэкъым лауэ.

– Йуриха хъунщ.

Йурихар пэжт, къызэштыужмэ. Дырмыщ-агъа къызэштыужакъым.

Лыжым къышІэнам зрадзащ зэшитІым, дыгъуж нэшІа нэхъеј. Я адэм и хъэдэгъэпскІэпсыр гъущыжатэкъым, щІэниыр яхузэримыгъэгуэшурэ зэшитІир Ѣызэшыхъэжам. Іэши, джэдкъази, унэльашІи зэхуагуэшащ, джыди, фани, гуахъуи, бели, жыхапхъи къыданакъым пщІантІэм. Унэри зэпаубыдащ. Якъутэри, кхъуэшыни, чырыши, бгыкъуи, шыкъуэтэни, бжэи, Ѣхъэгъубжи зэхуагуэшащ.

Дырмыщ-агъа и лъапсэр нэшІ хъуш, пщІантІэ нэшІым зы хъэжь фІэкІ къыдэнакъым. Хъэжыр зэшитІым зэпаубыдауэ, я гъунэгъур, Хъэжы-агъа, кърихъэллаш. ЗэшитІым хъэжыр зэпаубыдауэ зоныкъуэтку:

– Хъэр сэ къыслъос. Сэ сынэхъыжыщ!

– Хъэуэ, сэращ зылъысыр. Сэ сынэхъыщІэш!

– Сыт фхузэримыгъэгуэшыр? – къеуппІаш Хъэжы-агъа.

– Уи Йуэху хэлъкъым! Зыблегъэх! – я гъунэгъум щІэкІияш зэшитІир.

– Фхузэримыгъэгуэшыр къызжефІэмэ, чэнджэш нывэсхъэлІэнш.

– Тхузэримыгъэгуэшыр плъагъуркъэ: хъеращ. Хъэр ди адэм къышІэнаш.

– НтІэ, хэт хъэр зылъывгъэсар? – щІэуппІаш Хъэжы-агъа.

– ЗэхуэдитІ тщІынуш.

– Дауэ?

– Зэгуэдгъэжынурэ.

– Зэгуэвгъэжмэ, тури фыхэкІыжащ. Хъэжыр пщІантІэ нэшІым къыдэвнэ, – яжриІаш Хъэжы-агъа зэшитІым.

– Сыт пщІантІэм дицІыхынур хъэм?

– ПщІэуэ дэлъынш. Фи адэр игъеижынш.

ЗэшитІир зэплъыжащ: узэдауэ хъун чэнджэш къарихъэлІауэ къашыхъуаш.

– Хъунщ, къыдэднэнш пщІантІэм.

ПщІантІэ нэшІым къышыданэм, щІымахуэр зи кІыхагъым и жъафэр къехакъым хъэжым: пщІэуэ, гъыуэ дэлъаш пщІантІэм. Зил уз кърихъэлІэмэ, къупщхъэ къыхуадз, къупщхъэм егъу ѢхъэкІэ ѡчічэркъым хъэжым: мэпщІэури дэлъщ пщІантІэ нэшІым.

Хъэжым фІэкІ, зигу къышІэгъуни зыгъеижыни къызэринэкІакъым Дырмыщ-агъа. И хъэдрыхэ нэху ухъу...

ПщафІэм я ѩэху

Си псэм хуэдэ Сэрмэд! Дыгъуасэ хуэдэш ущежъар, ильэс хъуакъым. ЩІэх укъытхуэзэшай! Зы ильэс дэбгъэкІыртэкъэ! «Сигу фыкъэкІаши, схуэхъыжыркъым!» – сабий ухъуа, зиунагъуэрэ! «Ди ресторан цыкІум зэ сицышхашэрэт!» – афІэкІа бгъуэтыркъэ уигу къэбгъэкІыжын? Сыт къышІэбнар «Щыбыжъэ» рестораным? Ущытхъя? УздэкІуам ущагъашхэркъэ? Си ѢхъэкІэ, сэси нэ къыхуикІыркъым

«Щыбжьэ» рестораным – си ныбэ из хъуаш! Си лъапэ щIэсшиенкъым дяпэкIэ! Уэ сыкъыбоцIыхуж: сэр нэхърэ нэхъ ныбэхуэфI гъуэтгъуейш. ЗызгъэнщIакъым игъащIэм! Гъаблэгу сщтами ярейш. Сыт пщIэн: араш сыкъызэригъещIар. Сыти сыгъэш: зызгъэнщIынукъым! МашIэрэ укъызэшхида абы щхъэкIэ! Уи напэр Iэджэрэ щытесхац «Щыбжьэ» рестораным: Iэнэм сыйт къытралхъэми, зызгъэнщIыртэкъым! Иджы лъапэ щIэсшиежынкъым а рестораным. Уигу къуумыгъекIыжыххэ! Си къэжыын къоkIуэ, а рестораным щытишхар сигу къыщыкIыжкIэ! Си къэжыын къышIэкIуэр ныпхуэстхынщ...

Уэ къапшэри уежъэжащ, Истамбыл удэтIысхъащи, уотхъэж. Сэ мы къалэ фейцейм сыкъыдэнэри – сыйт сщIэнт: сифызкъэмешэт! – шхын щхъэкIэ сыдэлIыхь пэтащ. СхуэпщэфIэн сийтэкъыми, ресторан фIэкIа, нэгъуэшI дэнэ сыщышхэнт? Узэсэ сэгьещ жыхуаIеращ: «Щыбжьэм» сесати, нэгъуэшI ресторан сыкIуэфынутэкъым. Планэпэм зыдизогъэзагъэри зы сыхъэткIи сыхъэтитIкIи си щхъэр къыщызмыIэт щыIэш: зызгъэнщIыркъым, си ныбэжым изупцIэр сфиIемашIэш, зы лагъэм етIуанэ лагъэр кIэльзызогъякIуэ... Ар хъунт, уасэр дэмыуеятэмэ! Сэ гъаблэгу сщта щхъэкIэ, уасэр и пIэ итын? Си ныбэмрэ шхынным и уасэмрэ шурэ лъэрэ я зэхуаку хъуаш хуэм-хуэмурэ. Мю сщIэнур? «Къильхъэ!» – жеIэ си ныбэм, исьхъэнур си улахуэм къышIэкIыркъым. «Абы тетмэ, кIэ згъуэтинущ», – жысIэри си гузэваш. «Щыбжьэ» рестораным я пщэфIапIэм сицIепщIыхьари сщIэркъым: сопщIыхь пщэфIапIэм сыкъыщIехутауэ. ПщэфIапIэм щIэмымиль щыIэкъым: лыжыIэми, пхъэцхъэмымыхъэ жыпIэми, хадэхэкI жыпIэми! Сытхъэжащ! ИрепщIыхъэпIэ, зызгъэнщIыху сышхамэ!..

«Щыбжьэ» рестораным я пщэфIапIэм сепщIыхъа нэужь, сигу къэкIаш: пщафIэ къуэдээ сащIатэмэ, сиунатэкъэ! Ныбэ щхъэкIэ гузэвэгъуэ сыхэтыжынутэкъым, зы хъурыщи згъэкIуэдынутэкъым, сизыхуейр сихынут. Сытхъэжынут, кIэщIу жысIэмэ!

Сигу къыщыкIакIэ, си IитI зэтедзауэ сицIыхъа нэужь, сигу къикIынкIэ мэхъу. Дэтхэнэ рестораныр къыхэсхын? «Щыбжьэм» сицIыщацIыху – сащтэнкъым: сэ схуэдэ ныбэхуэфI хуей хъункъым «Щыбжьэр». Аркъудейкъым: «Щыбжьэр» зейр урымщ, тырку яштэнукъым. ПщафIэ къуэдээ дэнэ къэна, Iэпыдзлъэпьидзу яштэнукъым». Ар сощIэ, сщIэмим, «Щыбжьэм» сицIуащ, си хэгъэрэй Iэнэзехъэм сечэнджэшынщ жысIэри. Iэнэзехъэр къысцыгufIыкIаш:

- Нобэ сыйт пшхынур?
- Сымышхын щыIэкъым, – жысIаш, Iэнэм сиpэрятIысхъэри. Ар жысIа щхъэкIэ, сэ сицIыхъа нэгъуэшIщ...
- ШхыныгъуэшIэ дийIэш, – жиIаш си хэгъэрэй Iэнэзехъэм. – Урым щIалэ къэтштащ. Урым щIалэр куэкуэрэчкIэ Iэзэш.
- Сыт куэкуэрэчыр зицIысыр?
- Урым шхыныгъуэшI: щынэ IуэцIфэцI зэхэгъэжъащ. Нэхъ IэфIрэ нэхъ къэуатрэ пшхакъым игъащIэм! Епль, ущIегъуэжынкъым!
- Дэнэ апхуэдэ пщафIэ Iэзэ къыздифхар? – соупцI Iэнэзехъэм.
- «Гъатхэ» рестораным щылэжъащ. Ди пщафIэм къигъэдаIуэри ди деж къишащ. ПщафIэ къуэдзэш. Пшхын куэкуэрэч?

Адыгэ хэхэс литературэ

– Сшхынщ, – жызоІэ, жысІэ щхъэкІэ сэ сизэгупсысыр нэгъуещІщ: «Гъатхерац». Абыи дыңышхац уэрэ сэрэ. ПшІэжыркъэ: Абдул-бэч и сырэ ефапІэм ибгъукІэ Ѣытиц «Гъатхэр».

– Дапщэц урым щІалэр фи деж къынтыкІуар? – соупщІ Іэнэзехъэм.
– Дыгъуасэц.

«Іхы! – согупсыс, Іэнэм сиздыпэрысым. – ПшрафІэ къуэдзэ хуейщ «Гъатхэр», урымым и пІэкІэ нэгъуещІ къащтагъэнкъым иджыри...»

Къэхъеуэбжъэ сефэри, «Щыбжъэм» сыкъынщІэкІыжац, бэзэрым сижэри урым Ѣыгъын тІорысэ къесщэхуаш, унэм сихъэжри урым Ѣыгъын тІорысэр зынтыкІуаш. Гъуджэм сыбгъэдэувэри сизэплтыжац: урым фІэкІ сыкъепщІэнукъым! Урымыбзэ зэрысщІэм ушыгъуазэц уэ: уэрсэрыжьщ!

«Гъатхэм» сыкІуаш, пІалъэ къыхэзгъэкІакъым: «Сяпэ зыгуэр къимыш ѢыкІэ!» – жысІэри.

– ПшрафІэ къуэдзэ фыхуейуэ зэхэсхаш, – жесІаш «Гъатхэм» я пшрафІэм. – Сэ сифхуэхъунт пшрафІэ къуэдзэ.

– Дыхуейкъым! – жиІаш пшрафІэм.

– Сэ сыурымщ, – жысІаш, зызгъэтхъэмьщІафэри. – СылэжьапІэншэц. Урымым уигу Ѣыгъуркъэ? Уэри уурымщ. Сэри сурымщ. Урымыр дызэримыІыгъэм, дыхэкІуэдэжац...

Урым пшрафІэм и жыпым лирэ зыбгъупщІ искуаш. Лиэрэ зыбгъупщІыр ѢыкІерыхъэм, пшрафІэр нэхъ гумащІэ къэхъуаш.

– УпщэфІэфэрэ?

– СопщэфІэф.

– Рестораным ушылэжъа?

ПцІы схуэупсакъым:

– Сыщылэжъакъым. Унэрац сищыпщэфІар...

– Абы Ѣыгъуэ хэпщІыкІ ѢыкІакъым. Ресторан пщэфІапІэр зищІысыр пшІэркъым жыхуэсІэц.

– Сесэнщ. Сыщхъэхынукъым, – жысІаш.

– Хъунщ, депльинщ.

Арэзы хъуаш, сыйми. КІэпхын къызатри, хъэкум сыбгъэдагъэувац.

ПщэфІапІэм урым щІалэ цыкІуиш Ѣэсщ, жэгундэ, балыджэ яупщІатэри.

– Шыпхъу цыкІу сиІэц, – жесІаш пшрафІэм. – Иэпидзльэпыдз пхуэхъунущ.

Шыпхъу сизэримыІэр уощІэ: пшрафІэм и гур нэхъ къэзуІэн щхъэкІэт пцІы Ѣэзупсар. Нэхъ нэ лейкІэ къызэплтынщ жысІэри...

Си къалэныр схуигъэбелджылац пшрафІэм: «Мыращморац!» Къалэн куэдыІуэ къыдимыльхъауз пІэрэ си пщэм? Апхуэдиз схузэфІэмымыкІмэ-щэ? «ПхузэфІэмымыкІмэ, къоІэдэкъэуэнщи, ѢшІагъэцІэфтыжынщ!» – жысІаш сигукІэ. Рестораным сищынщІахужмэ, лирэ бгүүщІым сихэкІыжац: мазэм апхуэдиз къызатын си гугъэт. Нэхъынщхъэрачи, зызгъэнщІыху сищышхэфынут пщэфІапІэм. «Уи жъэр зэтепІи, уи пщэ къыдалхъэр ѢыкІэ!» – сищухыдэжац си Ѣхъэм. Хъэкум сыбгъэдэуваэ сопщафІэ. Шэджагъуашхэ хъуаш. Зы щІалэ цыкІу къриджжац пшрафІэм:

– Кхъуейрэ жызумрэ къэшэху!

Адыгэ хэхэс литературэ

Ахьшэ иритри, щалэ цыкIур тыкуэнным игъэкIуаш. «ПщафIэм лы езэгъ хъункъым, – жысIащ сигукIэ. – Сыт кхъуейрэ жызуумрэ зэрищIынур? ДыпщэфIам щыщ ихх хъунукъэ?» ПщафIэм соупщи:

- Зыгуэр зыдэбгъуэрэ? Уи шхальэр узрэ?
 - Узыркъым.
 - Кхъуейрэ жызуумрэ щхъэ къебгъэшхурэ-тIэ?
 - Сшхынуущи.
 - Пшхын щIэлькъэ мыбы?
 - Мыбы щIэлтьир пшхы хъурэ? – къызэплъаш пщафIэр.
- Къызгурсыакъым:
- Къыфпаубыдрэ? Фагъэшхыркъэ?
 - Къытпаубыдыркъым. Укъэкъеижыху шхы – зыри къыппэрыуенукъым.

Аргуэрыр къызгурсыакъым. ПщафIэр къызэплъри къыщиудауэ мэдыхъэшх. Сызэрыгупщанэр игу ирихъагъэнщ пщафIэм:

- Узыхуейр шхы! Пхуэшхмэ. Ўэ уи щIэщыгъуэщ. Пщэдей нэху дыкъекIмэ, жыпIэм деплъинш.

Къызэуи, сүкI: зыри къызгурсыакъым! Щалэ цыкIур къэсыжри, пщафIэм кхъуейрэ жызуумрэ ишхащ, сэ хъэкум сыбгъэдэувэри лыр изгъэкIащ, лэпси ситефыхыжащ, нэгъуэщI Иеджи искуаш си ныбэм: си ныбэжыр пцIыхужыркъэ уэ! Си ныбэм и хъэтырщ пщафIэ ктуэдзэ сыйэрхъуар. ПщафIэр къыспэрыуакъым: сыйкъеижыху сышхащ...

Джэшщхъэбж сыххуауэ сыйкIуаш етIуанэ махуэм рестораным. Си къэжыни къакIуэрт. Хъэкум дыздыбгъэдэтым – игу къысщIэгъуа хъунт, – пщафIэм сыхигъэгъуэаш я щэхум...

Псом япэрачи, хъэпIацIэ химыщIауэ, мэ щымыуауэ зы лы Iыххи къащэхуркъым рестораным: апхуэдэлыр пудыбзэш, бадзэр къепщIэкIауэ тезщ бэзэрым. ХадэхэкIри араш: хадэхэкIыр къыщащэхур я палъэр икIа нэужыщ. Я палъэр икIмэ, хадэхэкIыр пуд мэхъу. Дагъэри хуэдитхукIэ нэхь пуду къяIэрохъэ...

- Дауэ? – згъэшщIэгъуаш сэ.
- Дагъэ уи гугъэ дэ дызэрыпщафIэр? Дагъэмэ къыхихыркъым! Фабрикэ гуэр ди гъунэгъущ: абы къыщыдоощху дагъэр. Дагъэр къызыщIахур зыщIэ дунейм теткъым. Дэри тцIэркъым, икIи дыщIэупщIэркъым, пуду къыдащэри, нэгъуэщI дыхуейкъым. Серчэ уефа хуэдэш, дэ дызэрыпщафIэ дагъэр пIухуэмэ...

«Щыбжъэм» дапщэрэ щытшха джэдыкIэжъапхъэ! ЗытедукIэжъыртэкъэ? Дапщэ сшхыми, зызгъэнщIыртэкъым, си щхъэкIэ...

ПщафIэм сеупщIащ:

- ДжэдыкIэр дэнэ къифхрэ? ДжэдыкIэ шкIумпI джэдыкIэжъапхъэ фщIыр?

– Хъэуэ, джэдыкIэ шкIумпIкъым. НакIуэ, уэзгъэльягъунш.

КъуэдзапIэм сишащ пщафIэм. КъуэдзапIэм кхъуэщын ныбэф зыбжанэ щIэтт. Зым и щхъэр трихащ. Кхъуэщынным зэхэпцIыххуаэ гъэжъыгъэ гуэр итт.

- Мыраш джэдыкIэжъапхъэ къызыихэтщIыкIыр.
- Мыр сыт?

Адыгэ хэхэс литературэ

– ДжэдыкІэш. Бдзэжьеящэхэм хы тхъэрыкъуэ джэдыкІэ къащыпри къытхуахь, зэхакъутэ, кхъуэшыным иракІэри.

– Фэ джэдыкІэжъапхъэ фоощ?

– Уафэм укъехуэхащ уэ! Ресторан джэдыкІэжъапхъэр зищІысыр пшІакъэ иджыри къэс?

Махуэ псом скІэрыкІакъым пщафІэр – угъурлы гуэрт! Сыхигъэтгъуэзащ ресторан пщэфІапІэм я Ѣхум.

– ШхакІуэ къыцІыхъэм я ныбэ из тицІыныркъым дэ дызыпылтыр, ди жыпым из зэрытицІынщ!

Сыт хуэдэ шхыныгъуэр сыйтим къыхашЦыкІми Ѣыгъуазэ сицІаш урым пщафІэм. Бдзэжье хугур къызыхашЦыкІыр пщІэрэ? Уи пшІыхъэпІэ къыхэхуэнкъым игъашЦэкІэ! Вым и чэм къыхашЦыкІ! Аращ лирибгъу-лирипшІкІэ дагъэшх бдзэжье хугур! Пэртэкъалыпсыр къызыхашЦыкІри къызжиІаш: «Хъарбыз фам и кум псыр къыцІекъузыкІ, абы хэлхъэ къебыфэ, серчэ тІэкІуи хэкІэж, зэхэгъэпшахъуи, зы жэш Ѣыгъэт, пщэдджыжым Іэнэм тегъэувэ: пэртэкъалыпс фІэкІ ящІэнукъым цІыхум!»

– Хъунщ, – жысІаш, си Ѣхъэм сицІэтІахъуэри. – Щхъэ фыкъамыумысыфрэ? КъызэрывгъапцІэр ящІэркъэ? ЯфІэфІыпсщ ѡашхкІэ...

– Ари ди Ѣхуущ, – жиІаш пщафІэм, дыхъэшхри. Абы и Ѣхури къызжиІаш. КъызжимиІашэрэт игъашЦэкІэ!

– Зыплъыхыт!

Зысплъыхыаш. Тепшэчхэр, сэ жанхэр, бжэмышхэр, гуахъуэхэр зэшІолыдэ, зэшІопшІыпшІэ.

– Фи унэм иль апхуэдэ?

Ди унэ дэнэ къэна, пащтыхъым и сэрэйми Ѣызэрахъэ хъункъым апхуэдэ хъэктущыкъурэ Іэмэпсымэрэ!

– Сабыным дыщысхыркъым: лыдыху, дотхъэшІ, долъэшІ сэри, гуахъуэри, бжэмышхри. Цыхур абы къеъапцІэ.

– Іэнэм къытенэр-щэ?

– Ныкъуэшхыра зи гугъу пшІыр?

– ЫІ, ныкъуэшхыр...

– Ныкъуэшхыркъым ди деж.

– Дэнэ здэфхыр?

– ЗэхыдокІэж, зэхыдогъэвэжри, етІуанэ махуэм Іэнэм тидогъэувэж. Ар ягу нэхъ ирохь цІыхум...

ПщафІэр дыхъэшхащ. Заулрэ Ѣымри, къыцІигъужащ:

– Цыхум ягу ирихынур пшІэнукъым. Уасэм ухуэмыйблэрыгъ закъуэ! Шхыныр нэхъ лъапІэху, ѢэупшІэр нэхъыбэнущ. Пудым зыри еплъинукъым, факъырэрэ тхъэмьшшкІэрэ фІэкІа. Факъырэмрэ тхъэмьшшкІэмрэ рестораным Ѣыхъэркъым...

Лирэ бгъущІкІэ сиыщыгугъа лэжъапІэм етІуанэ махуэм тезгъэза уи гугъэ, Сэрмэд! Си къэжын къакІуэти, унэм сиыкъыцІэкІыфакъым. «Щыбжъэми» сиыщихэжыркъым абы лъандэрэ. «Щыбжъэр» сигу къэкІаш! – жоІэ уэ! ПщэпкъкІэ сицІэпльэфэжыфынкъым «Щыбжъэми», «Гъатхэми», «Псыхъуэ дзэлми», «Хы тхъэрыкъуэми»! Унэм фІэкІа, ресторан сиыщихэркъым. Упсэу ди унэІут фызыжыр: дегъатхъэ, ИэфІ дыдэу тхуопщафІэ. Сыкъэгувэрэ къалэм сиыщихэн

хуей хумэ, щIакхъуэ бзыгъэрэ чыщмыщ IэбжыбыкIэ сывэфIокI, кхъуей-рэ жызумрэ щытесшхыхыжи ѢыIэш, урым пщафIэм сригъесауэ...

Хущхъуэ

И фэр пыкIауэ, щашыху щIагъым къышIопль Балькъис, мафIэм ес, техъэгъуэ къемыуэламэ, къышыщIар ящIэркъым. И лым фIэнаш нышэдибэ гуэрим: нэхь гулъитэншэ цыху къигъещIакъым! Пэм къыхинэри, щIэцIэфтащ, техъэгъуэ къизэреуэлIар ильагъурэ пэт! И щхъэр зэрхъэ Балькъис, и Ѣыфэм пщIэнтIэпс пщтырыр къытрикIутащ, игури къыхоузыкI.

«СолIэ» – аращ Балькъис зыхуихъар. КIинуши, и макъым къикIыркъым, зифыщIыжынут, и Iэр къидэбзыжыркъым армыхъу. И нэр къож, и дзэр зэтрикъузая, мэгурым, зэцIокIэзызэ.

Гурым макъ Ѣызэхихым, унэIут пщащэр къышIэльэдащ.
– Сыт къышыщIар, гуашэ? – гузэващ унэIут пщащэр, гуашэм щашыхур тридзри.

– СолIэ, Элени!
– Уи жъэ дауэ къекIуэрэ, гуашэ!
Балькъис мэгурым, щIичэркъым, и щхъэр зэрхъэ.
– СолIэ... Шэч хэлтыжкъым... СолIэ мыгъуэ!
– Ар жумыIэ, гуашэ! Ар жумыIэ!
– СолIэ, Элени!
– Дыху птескIэн, гуашэ?
– Хъэуэ! Хъэуэ!
– Псы ѢыIэ птескIэмэ-щэ?
– Хъэуэ! Хъэуэ! Сэбэп къысхуэхъунукъым. Дохутыр къысхуеджэ! Шариф! Гуашэр и псэм йоджэ жыIэ! ИджыпступцIэ къэмымсмэ, кIэ сиIэш!
– Сыкъеджэнщ, гуашэ.
– Жэ-тIэ!

УнэIут пщащэр пэшым щIэцIэфтащ. Балькъис нэхъри къыхигъэзыхъаш узым, щэIукIи гурымкIи къыхуишIэ ѢыIэкъым. И щхъэр иреудэкI, бахъейр къышхъяшх, и нэпсыр къышIолъэль, мафIэ къышIэнами ярейщ.

Шариф зыгуэркIэ къыгухъэрт Балькъис, и благъэ жыжъэт. И благъэми, ильэгъуакъым иджыри къэс, и натIэгу нэ закъуэ исмэ, ищIэркъым, ауэ и хыбарыфI зэхихащ, зэрыдохутыр Iэзэр ещIэ. ЗэIэзэри сыт: цыхубзщ. Щыхубз дохутырщ Шариф, нэхь Iэзэ уигъэлъяхъуенуш. Аракъэ ар Балькъис игу къышIэкIыжар.

Куэдрэ пэплъакъым дохутырим. Сыхъэт ныкъуэ нэхъ дэкIагъэнтэкъым Шариф пэшым къышыщIыхъам Ѣыгъуэ. ЩПалэ лъагэ нэфIэгуфIэш.

Балькъис щэIуни гурымыни щигъэтакъым. Дохутырыр сымаджэм и пIэ лъапэм тетIысхъаш. Щашыхур дриIэтеяш дохутырим.

– Сыт зыдэбгъуэр, Балькъис-хъаным?
– Удохутыр уэ?
– Сыдохутырщ.
– Удохутырмэ, сывэрылIэр плъагъуркъэ?

Адыгэ хэхэс литературэ

– УлIэркым. Уи нэкIур дыхьэрэнщ, аслъэнэм и гуашIэр уи гуашIещ, удз гъэгъам урещхыщ.

Балък'ис щхъэнтэм зыкъытириIэтыкIаш:

– Усэ укъысхуемыджэ. Усэ сыхуэныкъуэкъым сэ. Сызыхуэнныкъуэр хушхъуэш.

Дохутырыр дыхьэшхащ.

– Хущхъуэш жыпIа? Абы щыгъуэ зыкъытеIэтыкIыт.

– ЗысхуэIэтыркъым.

– Уи фIэнцмэ, зыпхуэIэтынущ.

– Уэху!

– Сэ сыйбдэIэпыкъунщ.

Дохутырыр дэIэпыкъуурэ, Балък'ис къызэфIэтIысхьаш. УнэIут пщащэр къыбгъэдэлъадэри, щхъэнтэ щIидзащ.

Сымаджэм нэхъ бгъэдэкIуэтащ Шариф.

– Къэхъэуэбжээ зырыз къытхуэхъыт, дахэ!

Дохутырым пэртэбакъыр кърихри сымаджэм тутын хуишиящ.

– Ефэ.

– Тутын сефэркъым, Шариф.

– Иугъуэр иумыгъэх. Мыдэ къаплъэт.

Шариф тутынным екъури Иугъуэр къызыжъэдригъэхужащ. Тутын ефэху, Iэджэм я щхъэфэ Иэбащ дохутырымрэ Балък'исрэ. Къэхъэуэр къэсыху, тутын тIурытI ирафащ. Цыхубз фIэнцI пщIэнтэкъым дохутырыр, и къэвэбжэр зэIуихащи, сымаджэм къыхуримыгъэкIуэкI щыIэкъым: хэт яхъа ныжэбэ, дыгъуасэ хэт кърагъэкIыжа, хэтрэ хэтрэ зэбгъэдэкIыжа, хэт зиукIыжа... Цыхубзым и щхъэхуитыныгъэми нэсащ.

– Дынасынышэш дэ, дыщхъэхуимытщ. Европэм дацIыхъэнукъым.

Европэм щытеуни щытхъэни я куэдщ, цыхубзми пщIэ щиIещ, дэ тхуэдэкъым, дэ унэIутым дыпащIаш... Я жагъуэ къащIмэ, европей цIыхубзхэм щхъэ егъэзыпIэ ягъуэтинущ...

– Сыт хуэдэ щхъэ егъэзыпIэ? – игъэшIэгъуаш Шариф.

– Къулъшырыф жыпIэрэ... Къулъшырыфым щIыхъэжмэ, цIыхубзым члисэр къышхъэшыжынущ, и жагъуэ кърагъэшIынукъым...

Шариф дыхьэшхащ.

– Абы ущIэмыхъуэпс! Къулъшырыфым уекIуэжмэ, уи псэр уи IэкIэ хэпхыжауэ аращ. Мащэм уигъуэльхъяуэ аращ уэр-уэрүү, зымы уримыхулIауэ. Ар щхъэ егъэзыпIэ пхуэхъунукъым.

– НтIэ сыйт схуэхъунур?

– УмыщIэ хуэдэ!

– СцIэркъым.

– Швейцариер пхуэхъунущ щхъэ егъэзыпIэ!

Балък'ис къыщиудри дыхьэшхащ, и щхъэц Iувыр, шылэ нальэ хуэдэ, зэбгрыльэлъаш, дыхьэшхыурэ.

Цыхубз гуэр ягу къагъэкIыжащ Балък'исрэ Шарифрэ – щIасэлIым и гъусэу Швейцарием кIуэса куэнч гуэр.

Я къэвэбжэр зэIуахри, сыхъэтым щIигъукIэ я жьяфэр къехакъым Балък'исрэ Шарифрэ. Лажъэ иIауэ пщIэжынугтэкъым Балък'ис, сыхъэт щыдэкIам.

– Сыбгъэдэсийнт си гуапэу, сопIашIэ, – жери къэтэджыжащ дохутырыр.

- Хущхъуэр-щэ?
- Сыт хущхъуэ?
- Хущхъуэ схуэптынукъэ?
- Пхуэстхынщ, Іэмал щимыІэкІэ, – жиІаш Шариф, етІысэхыжри и жыпым тхылтымпІэрэ къэрэндашрэ кърихац.
- Хущхъуэ дыдж сефэфынукъым, – жиІаш Балькъис.
- Хъунщ, уемыфэ.
- Зыри семыфэххэмэ, нэхъ къэсщтэнуш. Сызэфэр сэзэгтыркъым.
- АбыкІи узахуэш.
- Си щыфэм щысхуэни схуумытх: си щыфэр къилъэлтынкІэ сошынэ.
- Хъунщ, пхуэстхынкъым. Сэ пхуэстхыну хущхъуэм щхъэ узри, гуузри, гухэцІри, гуныкъуэгъуэри пщхъэзыхынуш.
- Тхъэм щхъэкІи!
- УкъэзгъапцІэркъым.

ПыдыхъэшхыкІри, тхэуэ щІидзац Шариф. Балькъис нэбгъузкІэ хущІопль дохутырым.

- ТыркубзэкІэ утхэфрэ?
- Сыт сышІэмыйхэфынур?
- Тырку фІэкІа къибдзэркъым-тІэ уэ абы щыгъуэ!
- Хъэуэ, пцЫ къистыбольхъэ.
- НтІэ, тыркубзэкІэ щхъэ птхырэ рецепттыр?

Хущхъуэр зэхэзыщІэну аптекарым французыбээ имышІэмэ-щэ?

Хуэм дыдэурэ матхэ дохутырыр, псальэ къэс ѹогупсыс, елІэлІапэурэ зэхелхъэ рецепттыр. НэбгъузкІэ щІэпль щхъэкІэ, Шариф итхыр ильягъуркъым Балькъис. «Сытемыни итхрэ! Апхуэдиз хущхъуэ сефэмэ, сигъэбэгынкъэ?» – мэгузавэ Балькъис.

- Фызыжхэм зрахъэлІэ хущхъуэм щыщ схуэптихар, Шариф?
- Хъэуэ, фыз щІалэхэм зрахъэлІэм щыщ, – жиІаш дохутырым, рецепттыр Балькъис хуишийри. Дохутырым къыІэщІипхъуэтри, рецепттым къеджац Балькъис. Рецепттым итырат: «Балькъис тэмакъкІэщІ хъуаш, и цІэр езэгтыжыркъым. И щхъэр мыузын, и Іэпкъльэпкъыр къемызэуэн, и гур къемыкІуэн щхъэкІэ, ищІэн хуейрац: пщэдджыжь къэс псы щыІэкІэ зрыргъэспкІ! Нэхъ зыкъизых дыдэхэм иджыпсту зэрахъэ кІэстумын хуэдитІ ирыргъэд! Налкъутрэ налмэрэ зыхэс Іэлъян зыхыбл къырецэху, «Бэябан» тыкуэнышхуэм къаша къудейщи! Къундузыфэм къыхэцІыкІа бэлъто имыІэнкІэ Іэмал зимыІэц! Къаплъэныфэм къыхэцІыкІа зы бэлътои иІэмэ, и узыншагъэр дефІэкІуэнуш. Апхуэдэ хущхъуэгъуэхэр икІэцІыкІэ имыгъуэтмэ, и узыр е екІуэнкІэ хъунущ...»

- Хъуну?
- Балькъис къыпыгүфІыкІри дохутырым епльаш.
- Уэ удохутыркъым!
- Сыхэт-тІэ?
- «Улцц! Лым уралейш!» – жиІэн и гугъаш Балькъис, щІильэфыжаш армыхъу. ЩИильэфыжри, рецепттыр и Іупэм хуихъаш:
- Дохутырым уралейш!
- Іэу!

— Утхэгурымагъе Ѧ! Уэр нэхъ Іэзэ срихъэлІакъым къэзгъе Ѧа тіэкІум! Сэ къызэфыкІыр зи лажъэ си хэгъерай цыхубзхэм уэр фІэкІа нэгъуещI зрамыгъе Іэзэну яжесІэнц. Упсэу, Шариф!

Дунейр апхуэдэущ зэриухуар

Тхъэльянэ сцІыху, скІэрыкІакъым си Іыхълыхэр: «СыдэкІуэнукъым! ЗызукІыжами, сыдэкІуэнукъым!» Тхъэльянэ щысцІым, си ужъ икІаш: «Тобэ! Тобэ!» — жари.

Тхъэльянэ зэрысцІам ѢІэх дыдэ сыхущIегъуэжащ. Си пцІыхъэпІэ къыххуэнтэкъым! СыхущIегъуэжащ напІэзыпІэм! Иджы шэч къытесхъэркъым си анэр зэрызахуэм: «Хабзэр пкъутэ хъунукъым!» Лы сыдэкІуэн хуейш сэри. Тхъэ сІуатэкъэ: «СыдэкІуэнукъым!» — жысІэри? Ар сигу къекІыжмэ, си дыххэшхын къокІуэ иджы... ТІэкІу суххэтауэ къыщиэкІынуш. Си щхъэм зыгуэр илэжьагъенц, дохутыр лыжъым къысцибзыщIа щхъэкІэ.

СыщIезыгъэгъуэжар вжесІэнц. Дыгъуэсжэш сепцІыхъаш ди адакъэжкъым. Сыгъуэльыжа хуэдэти, адакъэжыр къакІуэри си пІэ лъяпэм къытетІыхъаш. Кхъуейхъэл хуэдэ хужыгъэ гуэр жъэдэльш адакъэжкъым. СеплъыІуэмэ — адакъэжыр зэрызукІа мывэраш! Мывэр къызиутІыпщащ адакъэм! СыкІиинути, си макъым зыри къикІыркъым.

Адакъэм и нэр плъыжыбзэш, мафІэ дэп хуэдэш. И нэ плъыжьитІыр къыстриубыдауэ, къызоупцІ:

— Сыт сышIэбуکIар?

«УзукІакъым!» — жысІэн си гугъаш, арщхъэкІэ си макъым зыри къикІакъым. Си псэр ІукІаш, зысхуэгъэхъейркъым.

— Зыумысыж: уэракъэ сзызукІар? Мис сзызрыбуکIа мывэр! Сыт сышIэбуکIар?

Си жъэр схузэшIэхыркъым, си макъыр икІаш. Адакъэр хэхъуэм-хэхъуэурэ, къуршыгъэ хуэдиз хъуаш. И дамэр щхъуэкІэплъыкІеш, унащхъэр уигъэлъагъуркъым адакъэм и дамэм, апхуэдизкІэ инши. КъыщысцІэкІиеекІэ, шабзэшэ къызиутІыпщ къысцохъу, и псальэр апхуэдизкІэ шэрыуэщи. СызыІуригъэлъэдэн къысфІошI, сипхъуэтэнурэ, уэгум срихъэнурэ срифищIыхъынуш, абы фІэкІимэ.

— СыщIэбуکIар къызже! КъызжепІэнукъэ? Ушынэрэ? Сэ бжесІэнц сышIэбуکIар! Укъызэфыгъуэрти, араш сышIэбуکIар. А джэд пцэ къуйххэм нэхъэр синэхъ дэгъуэт, синэхъ екІути, ар уигу техуакъым! Аслъэным нэхъэр синэхъ лъэшщ сэ! Джэдэцым сышыпащтыхъщ! Цыху жыгъейхъэр цыхушхуэхэм яхуодзэлашхэ, хуэмыхухэр гуашIафІэхэм ятеплъэ хъуркъым, нэджэІуджэм цыху екІур игу техуэнукъым. Уэ унэджэІуджэт, сэ сыекІути, укъызэфыгъуаш!

«Хъэуэ, хъэуэ! Аракъым уцІэзукІар! Сынофыгъуакъым! — сыйкІиинути сэ, схузэфІэкІамэ. — Лажъэ зимыІэ джэдхэр бэлыхъ хэбгъэтти, араш сигу темыхуар!»

Адакъэм къыгурыІуаш схужымыІэр.

— Джэдхэр бэлыхъ хэзгъэтави? Сыту уделэ уэ!

Адакъэр дыххэшхащ, унащхъэр треч жыпІену.

— Бэлыхъ хэзгъэтакъым джэдхэр! Джэдхэм дежкІэ бэлыхъэтакъым ар! Джэдхэр мэгуфІэ, щаубэрэжкъым деж. Нэхъри бубэрэжыху, нэхъри мэгуфІэ, я гуапэ нэхъ мэхъу! Си нэІэ ятетыху, зэфІэнакъым,

зэтІыркъакъым, я жьэр зэтраунэцІацъым. СакъызэрыхэкІыжыххэу, кІэцІын щагъетац. Ныбэ фІэкІа Іуэху яІэжкъым, цыв зэпаубыдри зэрофыщІ. Зэхольдэжри, хэт дэтхэнэм ифыщІми, хэт дэтхэнэм ешхээфэуами, хэт дэтхэнэм едзэкъами пицІэнукъым. Я ныбэм из яцІынци, ду лъабжъэм щІэгъуэлхъэжынц.

– Загъэпсэху хъунукъэ? – жысІаш сэ.
– Сыт абы къикІыр? Ду лъабжъэм уцІэлъкІэ, зыгъэпсэхуа ухъурэ?
Уцхъэукъумэ, зыбгъэпсэхуау ара? Уемышауа уетІысэхыни уллари зыщ! Сэ сацыхэмыйм деж джэдым зыщагъэпсэхур? Сэ сацыхэтым дежщ гупсэхугъу щагъуэтыр!

– Хъэуэ, хъэуэ!
НэкІэ сицхынуущ адакъэм, нэхъри зыкъыстришэцІаш, и сиджыр мафІэ бзий хуэдэц, и дамэр щыцІидзкІэ, уафэр гъуагъуэ къысфІоцІ.

Адакъэр си гушІыгу къиуваш, сефыщІ, сизэхешхых, си щхъэр зесхъэ фІэкІа, зыри схузэфІэкІыркъым. И лъэбжъанэр къызэрысхууکІэр зыхызоцІэ, сизэцІиубыдаши, бэуапІэ згъуэттыжыркъым. Адакъэм зыкъыІэцІэзудри, пІэм сыкъельаш. КъыскІэлъыпхъуэри сиубыдыхажи, сизэрдээ, алэрыбгүм сыкъышрельэфэкІ. Уэздыгъэри ункІыфІаш, адакъэм и нитІыращ кыфІым къыхэплтыр, мафІэ дэпым хуэдэц...

ПицІэнтІэпсыр къызожэх, сыкъэушащи. Щацыхур унэ лъэгум ильщ: зызукІыжагъэнц, пицІыхъэпІэм сиздыхэтым.

Адакъэ лъэбжъанэм сыкъыІэпыхужауэ, пІэм силъщ. ПицІыхъэпІэ Іеи си нэгу щІэмыкІа хуэдэц, гупсэхугъуэ гуэр згъуэтаяу къысфІоцІ...

Сыкъэтэджри щхъэгъубжэм сыбгъэдэувац. Унэ джабэм кІэрылъ джэдхэм гу ялтыстац. Нэху зэрышрэ куэд щІаш, дыгъэр къыцІэкІаш: хэжеяуэ ара ди джэдхэр? Хъэмэрэ щхъэхынэ хъуа? Щхъэ замуужьрэ? Нэху зэрышар яцІэркъэ?

СигукІэ жысІаш: «Адакъэ яхэмыйтыжмэ, арац къызэрызэхэнэнур!»
Щхъэгъубжэм сиздыхгъэдэтым, сигу къекІыжац зымахуэ слъэгъуар. Джэдхэр зэшыхъэжауэ сарихъэлІаш: зыр зым йофишІауэ, зыр зым допІестхъей, джэд анэжки, джэд анэшІи, джэджье зэхэлъэдэжаси зэрошхыж... Хъэуэ, зэдэгүэн гуэр хуейщ джэдыр. Щхъэ зыфІэт щІэсын хуейщ джэдэшым. Арыншэмэ, джэдыр зэрышхыжинуущ. Апхуэдэ хъэл яхэлъакъым, адакъэр яхэтыху. КъыхэпІэнкІыкІ яхэтакъым. КъыхэпІэнкІыкІам и цыр адакъэм ищырт. Иджы хуит хъуащи, щхъэж игу къихъэр ешІэ, зыр зым едэгүэжыркъым, щхъэхыни пишэри хъуаҳещ. Лъынэ ГуишІэжаш! Псом нэхъыкІэращи, кІэцІыжыркъым. УмыкІэцІынумэ, хэт и джэдэц уцІигъэсын? Напэ яІэжкъым ди джэдым, сэхъуац, щыкІаш. Хъэуэ, адакъэ къахуэгъуэтын хуейщ. Шалъэ къыхэбгъэкІ хъунукъым. Апхуэдэурэ тхъемахуэ ирахъэкІыжмэ, сэхъупэнущ, тЫсмэ, къыпхуэтэджыжынукъым...

Ди анэм гу къыслытац, блэкІрэ пэт:
– ІЦыІэ къоуэкІынц: щхъэгъубжэм щхъэ укъиува?
Ди анэм и макъым сыкъигъэскІаш.

– Ди джэдым адакъэ хуейщ. Мазэм нэсанчи, кІэцІыжыркъым. Ар уигу тэбгъахуэ хъурэ! Нэху къекІамэ, сабэм хэлъщ, Іус щестынум поплъэри.

– Узахуэц, си хъыджэбз. Уи адэм жесІэнци, адакъэ къезгъэшэхунц. Щхъэгъубжэм уимыт, зыгуэр зытеубгъуэ, мыхъуми: щІыІэ къоуэкІынущ.

МафIэм сес: зыгуэр дауэ зытезубгъуэн! ПщIэнтIэпс пштырыр гъу-
шыжактым иджыри.

— Хабзэм упэув хъунукъым, — жысIаш сэ, щхъэгъубжэм
сыкъыбгъэдэкIыжын и пэ. — Ар джэдуи ирехъу, цIыхууи ирехъу...

Ди анэр къысхудэпльеящ:

— Апхуэдэущ дунейр зэриухуар. Абы ухэIэбэ хъунукъым.

Сыдыхъэшхри, щхъэгъубжэм сыкъыбгъэдэкIыжащ.

Си пшальэм къикIар ди анэм къыгурыIуаш, дауи. Арагъэнц
къышIыскIэлъидзар:

— Си делэ цIыкIу!

«Делэ цIыкIум» и унафэ ящI иджыпсту ди адэмрэ ди анэмрэ:
слъагъу хуэдэш...

Дунейр къызэриухуэрэ къекIуэкI хабзэм упэув хъунукъым – ар си
фIэш хъуаш иджы. Адакъэ зыщIэмьтыж джэдэшыр кхъэлэгъунэ хуэ-
дэш.

ЧысЭ

— Уа, Ибош, уэра мы слъагъур?

— Мыстыкъ! Дэнэ укъикIа?!

— Ибош...

ЗэныбжъэгъужыитIым IэплIэ зэхуашIаш. Бэлъкъаным къызэри-
кIыж лъандэрэ зэрыльэгъуатэкъым Ибошре Мыстыкъ-
рэ. МащIэ щIа абы лъандэрэ! Я пщIыхъэпIэ къыхэхуэнтэкъым нобэ
зэхуэзэнкIэ! ЩызэрихъэлIари дэнэ? Анэдолэ пхашIэм ит къалэ пхы-
дза цIыкIуш. Нэхъ белджылыуэ жыпIэмэ, къалэм дыхъэж пэтрэш:
Ибош ищхъэрэкIэ къыдэкIуеижырт, Мыстыкъ ипщЭкIэ къехыжауэ,
лъэмьиж дақъэм деж щызэрихъэлIаш, къалэм дэмыхъэж щIыкIэ. Зыр
зым щыгүфIыкIаш, дауи; зэбгъэдэувэри сыхъэт ныкъуэкIэ зэбгъэдэташ
гу зэшамыхуэу:

— Мыбы еплъыт! Мыбы еплъыт!

— УкъысхуэцIыхужынтэкъым, зыкъызумыгъэцIыхужамэ!

— Сэ укъесцIыхужащ! Зыпхъуэжакъым!

— Тобэ! Тобэ! МащIэ щIа дызэрызэрымыльагъурэ!

Бэлъкъаным къышалъхуаш тIури, сатум хэтащ. Гъатхэм сербхэм я
деж Iэш къышащэхурт, бжыхъэм ар арнаутхэм я деж яхурт, урымхэм
я деж шы, шыд, къыдыр, мэл, бжэн къышащэхуурэ бэлгъархэм ира-
щэрт – абы хэкIакъым, Бэлъкъаным исыху. Я сатур зы чысэм ильт –
дзыхъ зэрамыгъэзыпIэр иIэт: зым адрейм шэч хуишIакъым, Бэлъкъа-
ным исыху. Узэллэпкъэгъумэ, ухэхэсмэ, убзэмыIумэ, сыйт
зэшыббзыщIыжынт: я пси я сатуи зы чысэм ильташ...

И ныбжъэгъужым щыгүфIыкIащи, Мыстыкъ и Iупэр зэтехъэ-
жыркъым, и нэ цIыкIуитIыр егъэджэгү, и ныбжъэгъум йопль-йоплъри
зыщигъэнцIыркъым. Ибоши гумащIэ гуэрш: и нэпсыр къышIэж пэтащ
Мыстыкъ къышилъагъум.

— Сыйт пщIэр? Сыйтим ухэт, Мыстыкъ?

— Зыри сщIэркъым.

— Пшхыр сыйт-tIэ? Зыри умыщIэмэ...

— Алыхъым къыдитIамэ, дошх. Уэ дауэ упсэурэ?

— Сэри синэхъ щIагъуэкъым, уэ сипхуэдэш. УздэпIашIэIарэ?

Адыгэ хэхэс литературэ

- Хъэуэ. Уэ-щэ?
 - Дэнэ сыпIэшIэн?
 - Күэд щIа мыйбы укъызэрыкIуэрэ?
 - Тхъемахуэ хъуауэ аращ.
 - Тхъемахуэ хъуауэ сэри сыдэсщ мыйбы. Сыту дызэрымыльэгъуарэ?
- Бэлькъаным къикIыжами, Мыстыкърэ Ибошрэ сатум хэкIакъым: Іэш ящэ-къашэху. Къуажэм мэл къышащэхури къалэм къаху, къалэм къыдыр къышащэхуамэ, къуажэм яхурэ ящэ. Аращ Тури зэрыпсэур. КъахухэкIысхуэ щымыІэми, я щхъэр ягъэпсэужыф.
- Ей, си ныбжэгъужу! Дытхъащ Бэлькъаным дыщисам! ДытхъакIэ тхъэ соIуэ! – и щхъэр егъесыс Мыстыкъ. – Иджы сыт? Махуэ псом хъурышипI нэхъыбэ къыпхэхъуэнукъым. Ар гъащIэ? Ар псэукIэ?
 - Лъэмыхж дакъэм щхъэ дыгтет? УдзыпIэм дыхэтIысхьэ хъунукъэ?
 - Тури дыщымыпIашIэкIэ, тIэкIу дызэбгъэдэгъэс.
 - Си гум укъишихыдыкIаш. ЖармыкIэр щизэхыхъэнур пщэдэйщ, нобэ дыздэпIэшIэн щыІэкъым.
- Лъэмыхжым къытекIри, псы Iуфэм IутIысхьащ Мыстыкърэ Ибошрэ. Псыр утхъуат, гъубажэт, псы Гуфэри къазхэм зэхауфIеят.
- Бэлькъаным хуэдэ бгъуэтыхын! Япсри сыт хуэдэт! Мыр псы сытми! Шурэ лъэрэ я зэхуакуш!
- Анэдолэм я псым ныбажэ узэришIырат Мыстыкъ псом нэхърэ нэхъ хүэмыхыр: лажъэ уимыІэу угъуэлтыжынци – пщэдджыжым жармыкIэм ухэныжакъэ! МацIэрэ къышыщIакъым ар!
- Уэ уи шхальэм езэгъэрэ?
 - Зэрэзэгъ щыІэкъым, – жиIаш Ибош.
- Ибош лы домбейщ, и лъэдийр жыг лъэдакъэ фIэкI пщIэнукъым, и щхъэр выщхъэ хуэдиз мэхъу. Мыстыкъ еплъытмэ, Ибош къурш хуэдэц. Мыстыкъ лы гъур цыкIуш. Шырэ шыдрэ зэбгъэдэувамэ, зэхэбгъэгъуэшэн – апхуэдэц. Ибоши тхъэусыхащ: Бэлькъаным къызэрикIыж лъандэрэ и бгым псэхугъуэ къритыркъым, зыбжанэрэ къриудаш.
- Шыпсыранэ теплъхъэрэ уеплъыркъэ, – игу къышIэгъуащ Мыстыкъ.
 - Шыпсырани теслъхъащ, мыщэ дагьи щысхуащ – къысхуищIэ щыІэкъым...
- Узыфэ Iэджэми тепсэлтыхъащ, абы фIэкIри бэзэр уасэми нэсаш, хъэтхауэхэм, чэруанакIуэхэм, сохъустэхэм, хеящIэхэм я щхъэфэм иIэбаш, анэдолэ гъуэгухэр зэрымышIагъуэм, лъэмыхж зэрытрамыльхъэм, псым куэншыб зэрыхакIутэм щхъэкIэ шхыдащ.
- Ара хъунщ си щыфэр щIэшхэр, – жиIаш Ибош, псым куэншыб зэрыхакIутэр игу къэкIыжа нэужь. Тутын зэриIыгъри игу къэкIыжаш Ибош: и чысэр кърихри я зэхуаку дилъхъащ.
 - Зы тутын дызэдефэнщ, дыздэпIашIэ щыІэкъым.
 - ДыпIашIэркъым, дызэдефэнщ.
- Чысэр тIорысэт, укуьеят, зэхэдыхыхьат.
- Мыр си чысэкъым, – жиIаш Ибош. – Ди адэм и фэеплъщ. Ди адэм къышIэннащи, зызохъэ, армыхъумэ Iэджэ щIат зэрыхыфIэздээжрэ. Мыпхуэдэ чысэ зепхъэ хъурэ! НэгъуэшIым срихъэлIамэ, си жып къисхыххэнутэкъым. Уэ емыкIу сыкъэпшIынкъым, Мыстыкъ.
 - Иэгъу! Дауэ усщIын? Чысэм сыт и лажъэ, ильыр щIагъуэмэ!

– Тутынри щIагъуэкъым. Тутын щыбгъуэтрэ мыйбы! Шы вейщ Анэдолэм я тутыныр! Тхъэркъуэфым нэхтыбэ къыпхуещIэ мыйбы я тутынм нэхърэ!

Анэдолэ тутыныр яубурэ ираф Мистыкърэ Ибошрэ.

– Бэлъкъан тутынри! Хуэдэ щыIэкъым!

– Сигу къэкIауэ солIэ. Зы сефащэрэт! ЖармыкIэм сышрихъэлIэмэ, къесщэхунц.

– Сэри къысхуэщэху. Сэ срихъэлIэми, къыпхуэсщэхунц.

– Иэмал иIэ! СрихъэлIэмэ, сыблэкIынкъым.

– Сэри сыблэкIынкъым!

Тутын зырыз ирафи, етIуанэри яшыхъаш Мистыкърэ Ибошрэ. Тутын здефэм, Иэджэм тепсэлъыхъагъэнц. Яхуэмыхыр Анэдолэм исхэр зэрытхъэгъэпцIырт:

– Уашэнурэ укъашэхужынущ!

– ПцIы пфIаупс, я нэр къижурэ! ПцIы зэраупсми уфIэкIынт: тхъэ шаIуэжурэц пцIы зэраупсыр!

– Абы нэхъ хъэл Iеий щыIэ! ПцIы бупсынумэ, тхъэ умыIуэ – зыми урихулакъым.

– Къахуэгъунукъым: гува-щIэхами къащIэкIуэжынущ! ПцIым нэхърэ нэхъ Iеий щыIэ? Ахърэт махуэм уигъэшиныжынущ.

– Уигъэшиныжынущ, уэлэхъи!

Сатум хыхъэжац зэнэбжъэгъуйтIыр, я кIэн къызэрикIынум егуучасац:

– Бэлъкъаным къиIэпхъукIахэм нэлейкIэ къопль хыкумэтыр, къыиддэIэпкъун хуэдэурэ зэхэсхац...

– Сэри зэхэсхац.

– УхэшхыкI хъунут а Iуэхум. Iещ ятыну жаIэ.

– Дэ къэтхунт Iэштыр...

– Бэлъкъаным къиIэпхъукIыжауэ дапщэ къыдэтиIысхъауэ пIэрэ мыйкалэм?

Мистыкъ и дамэр дригъеуяц:

– Дэнэ щыпщIэн: зыр къыдотIысхъэ, зыр докIыж... – Сыхъэтым щIигъуац Ибошрэ Мистыкърэ псы Iуфэм зэрыIусрэ. Тутыныр яубурэ, чысэр яунэнцI.

Мистыкъ и нэр чысэм къытригъэкIыркъым. Ар нэщи щыхъум, къызыфIимыгъэIуэхуурэ и жыпым ирильхъац. Ибош гу къылъитэх-хакъым, къавэрэ ирихъэжьати.

Я къэвэбжэ ирадзылIэжри, Ибошрэ Мистыкърэ зыкъаIэтыжац. Щысыкъуати, я лъакъуэр ундэрэбжъац. Я лъэр щIэшIэурэ, лъэбакъуэр зыбгъупщIкIэ къиIукIуэтац псы Iуфэм. И лъакъуэр къыщыщIэувэжым, Ибош и жыпым иуэжац:

– Си чысэр!

– Къыпщыгъупща?

– НтIэ!

Псы Iуфэм Iухъэжац – чысэр ягъуэтыхакъым.

– Дэнэ кIуа чысэр?

– Тхъэр игъэпцI зыщIэм.

– Дэнэ щыбзэхар?

– Лъэтауэ пIэрэ?

– Чысэ лъатэрэ?

Адыгэ хэхэс литературэ

– Уи жыпым иплъхъэжа хъунщ, иплъэIуэт.
И жыпым Иэбэрэбыхъаш Ибош:
– Илъкъым.
– Дэнэ-тIэ здэкIуэнур?
Ибош шэч бзаджэ ищIаш:
– Уэ къэпшта хъунщ.
– Сыт къынщIэсштэнур?
– Сэ сщIэрэ: укъыздэгушыIэрэ жызоIэ.
– Ар гушыIэкIэ хъун, зиунагъуэрэ!
– НтIэ дэнэ здэкIуар?
– УмыIыгъауэ пIэрэ?
– Сыхъэт хъуауэ дыщысщ, тутын дофэри! Чысэ сIыгъарэ
сымыIыгъарэ пIльэгъуакъэ?

– Слъэгъуаш.
– Плъэгъуамэ, къызэтых.
– Напэ уиIэкъэ, Ибош?
– Напи? СиIещ!
– УиIэмэ, шэч щхъэ къысхуэпшIрэ?
– НэгъуэщI къыдбгъэдэсакъым. Пэжкъэ?
– Пэжщ.
– Уэ пфIэкIакъым чысэр!
– Гүэнхх къумых! Уи чысэ къэсштакъым сэ!
– КъэпштакIэ тхъэ сIуэнщ!
– КъэзмыштакIэ тхъэ сIуэнщ! Уи чысэ къэсштакъым!
Ибош удзыпшIэми хэIэбэрэбыхъаш – чысэр игъуэтакъым.
– Уи жыпым иплъэт иджыри зэ.

Иплъаш:

– Илъкъым! Уэ пфIэкIакъым чысэр.
– Уа, щхъэ укъысщыха? Уи чысэ къэсштакъым сэ.
АпхуэдэкIэ къыпфIэкIын лIытэкъым Ибош!
– Сытхъэусыхэнщ, тхъэмышшкIэ! Къызэтых си чысэр!
– Уи чысэ къэсштакъым сэ! Щхъэ укъысщыха? Сэ сытхъэусыхэ-
фишукъэ! «ПцIы къыстрильхъаш» жысIэнщи, сытхъэусыхэнщ!
– Напэ уиIэкъым!

Мыстыкъ и жыпым иуэ хуэдэ зишIаш.
– Дыщэ хъуаш жиIэнщ чысэ укъуеяр! Зы хъурыщэ нэхъыбэ и уасэ
чысэр? Мэ зы хъурыщэ!
– Уи ахъшэ сыхуейкъым сэ! Си чысэр къызэтых, сытхъэусыхэну
ухуемеймэ!

– Пащтыхым ухуэтхъэусыхэну сыарэзыщ! Уи чысэ слъэгъуакъым
сэ! СкIэрыкI! Щхъэ укъызихъэлIат нобэ! ИгъашIэкIэ узмылъагъужа-
щэрэт! Бэлькъаным дыщисами сыбгъэтыншакъым!

Я щIыб зэхуагъазэри зэбгъэдэкIыжаш Ибошрэ Мыстыкърэ. Бий зэ-
хуэхъуаш. ЖиIамэ, къэувыIэжынукъым Ибош – апхуэдэлIкъым: тхъэу-
сыхэн щIидзэри, зы тхъэусыхашIэ къринэжакъым къэралым: «Мыстыкъ
си чысэр сфIешх! Си чысэр Мыстыкъ фIэкIакъым! Къызевгъэтых!»
Тхъэусыхафэ зыхуимытха къигъэнэжакъым: уэзирми, уэлийми, му-
хъутарми хуэтхъэусыхаш, тхъэусыхэурэ хъурыщэ щитху игъэкIуэдаш.
ЕтIысэхакъым, Иуэхур хеящIэм деж нэсиху.

ХеящIэм и пащхъэ ихъаш тIури. ХеящIэр Ибош къеупшIаш:

Адыгэ хэхэс литературэ

– Щыхъэт уиIэ?

– СиIэкъым.

Мыстыкъи къеупиIаш хеящIэр:

– Чысэр къэпшта?

– Ибош и чысэ къэсцтакъым! – жиIаш Мыстыкъ. – Сэри сыйхъесыхэнущ! Ибош пциIы къыстрельхъэ! ПциIы къызэрыстрильхъэм щхъэкIэ вгъэпшины! Арыншауэ здэнукъым! Дыгъуфэ къызаплъинущ цIыхум...

– Къэпштакъым-тIэ Ибош и чысэр? – къеупиIаш хеящIэр Мыстыкъ.

– Къэсцтакъым! Ибош и чысэ къэсцтакъым!

– Тхъэ къытхуэпIуэн?

– ФхуэсIуэнц.

– Тхъэ къытхуэпIуэнумэ, уи Iуэхум япэ дыхэплъэнщ. Мыдэ къызбгъэдыхъи, Ибош и чысэр къызэрумыщтамкIэ тхъэ къысхуэIуэ.

ХеящIэм бгъэдыхъэри тхъэ иIуаш Мыстыкъ.

– Мыстыкъ лажъэ иIэкъым! Уи чысэр къицтакъым Мыстыкъ! Къицтамэ, тхъэ иIуэнтэкъым! – жиIаш хеящIэм. Унафи ищIаш: – Мыстыкъ лей епхащ, пциIы теплъхъэри. ПциIы зэрытеплъхъам щхъэкIэ сыйнотхъэкъунущ, Ибош.

Ибош и нэр къригъэжащ.

– Сэри?

– Уэ! Лажъэ зимыIэм пциIы теплъхъащ! Ар хабзэм идэркъым! Хъурыщэ тIошI хеящIэм сыйнотхъэкъу!

Сыт ищIэжынт Ибош: хеящIэм узригъэдэуэнукъым. Хъурыщэ тIошI хеящIэм и пашхъэм ирилъхъэри, Ибош къикIуэтыжащ.

Ибош и щхъэр къыфIэхуауэ, Мыстыкъ и щхъэр игъекIауэ щIэкIыжрэ пэт, хеящIэр къакIэлъиджащ:

– Мыстыкъ!

– Сыт?

– Мыдэ къэгъазэт!

Мыстыкъ хеящIэм бгъэдыхъащ.

– Сыт узыхуейр?

– Сызыхуейр пциIэркъэ?

– СцIэркъым.

– Уи пхъэр къизгъэкIа?

– КъибгъэкIаш.

– Ар хъурышипI и уасэш.

– Щыгугъ абы! – жиIаш Мыстыкъ, чысэр и гуфIакIэм къыдихъижри. – Чысэ укууеяр зы хъурыши и уасэкъым, уэ хъурышипI щIостынур сыйт? Чысэр уи натIэм иукIаш! – жери чысэр хеящIэм и пашхъэм иридащ Мыстыкъ.

– Ибош и чысэр къыумыщтауэ жыпIати! Тхъэ пIуакъэ? – и жъэр Иурыхуащ хеящIэм.

– Ибош и чысэкъым сэ къэсцтар! И адэм и чысэн! Ибош и адэм и фэеплъщи, чысэр зехъэ! – жери Мыстыкъ ежъэжащ.

ЗИ ТХЫГЬЭХЭР ГУКЬИНЭЖ

Адыгэ литературэм, хэхауэ прозэм, и гугьу пцшымэ, абы зыгжыныгъэ нэхъин дыдэ щызыгъуэтар тхыдэр зи лъабжъэ, къехъугъешхуэхэм, къэрал, жылагъуэ Iуэхушхуэхэм тэухуа темэхэрщ. Прозэм и жанр кIэшIхэр къапштэмэ – (рассказыр, новеллэр, очеркыр) унагъуэм, цIыху щхэхэм я щыIэкI-псэукIэм, я гурыгъутурышIхэм, махуэ къэс ахэр зрихъэлэ лъэпощхэпохэм епха гупсысэхэрщ.

Новеллэ жанрыр адигэ литературэм къыщыхыхар 60 гъэхэм я пэшIэдзэхэрщ. Абы зегъеужыным нэхъыбэу зи гуашIэ хэзыльхъахэм ящыщц Кыщокъуэ Алим, Нало Заур, Мэзыхъэ Борис, Ацкъан Руслан, мы ди тхыгъэр зытеухуа ХьэIупщи МуIэед сымэ.

ХьэIупщим и творчествэр нэхъ хэIущIыIу щыхъуар «Къуль-къужын макъамэхэр», «Хуэрэджейр мэгъагъэ» и тхыльхэр дунейм къытехья нэужыш. Абыхэм гуапэу IущIаш щIэджыкIакIуэхэри, критикхэри, литературэдж щIэнныгъэлIхэри.

Сыт хуэдэ темэ къимыштэми, МуIэед хузэфIокI ар кууэ зэпкърихиину, къигъэшI образхэр апхуэдизкIэ къызыхуэтиншэу зэфIегъеувэри, ахэр гъашIэм къыбыхэту къыпфIошI.

«Хуэрэджейр мэгъагъэ» новеллэр гукъэкIыж Iыхъэ-Iыхъэурэ зэхэльу гъэпсац. Ар езы тхакIуэми тхыгъэм и пэшIэдзэ сатырхэм деж щегъенаIуэ: «Жыгхэр къотIэпI, гулхэр къызэролъэль. Хуэрэджейр гъэгъяуэ гъатхэ дыгъэпс щабэм хосыхъ, псэр IэфIыгъэ щэху гуэрхэм хуагъеушу. Сэ япэм гъатхэм гугъапI дахэхэмрэ гупсысэшIэхэмрэ къысхуихъу щытамэ, иджы гукъэкIыжхэмрэ жэш щIыхъхэмрэ Iэпэгъу къысхуицIауэ си псэр ехуз, сабийгъуэм и жэгум сидишэжауэ щIакхъуэ, мэжаджэ, чыржын хуабэхэр къызату си щхэфэм щабэу Iэ къыдэзылъа ди хьэблэ фызыжхэм, таурыхъ, уэрэд къызжезыIа, Iэжъэ, лъэрыжэ схуэзыщIа, мызэ-мыгIэу си щIыбым хъэмкIутIей башыр щызыгъэджэгуга лыжъхэм я куэшIым сыкърегъэхутэж...».

Новеллэм и лыхъужь нэхъышхъэр къэгъазэ зимыIэж сабийгъуэм хуозэш, и адэ-анэм я образхэм, блэкIа гъашIэм щилъэгъуа IэфIыгъэхэм малхъэдису зэшIаIыгъэш. Дунейр гъатхэу, и анэм и джэ макъ щабэр зэхихыу, нэхульэфI къекIыу, узыншэу къызэрыуша къудейм щхъэкIи адэр къышыгуфIыкIыу Лыгъур иджыри къифIошIыж. Абы и нэгу къышIохъэж губгъуэм щыIэу япэ дыдэ и адэм и пащхъэ итIысхъэу щыдэшха махуэр. АдэкIэ и тхъэкIумэм къоIуэж адэм и ущие псальхэр, апхуэдэуи, зэхих хуэдэш абы и дзапэ уэрэдьыр. Щалэм и гупсысэхэр я унагъуэми къышызэтевыIэркъым: я гъунэгъу лыжъхэри, чырбыш зыгъэж бзылъхугъэ Аслыжани, нэгъуэшI цIыху зыбжани, абыхэм я гъашIэм ехъэлIа, я щхъэ кърикIуа Iуэхугъуэ куэди игу къоIыж.

Литературэ щIэнныгъэ. Критикэ

«Хуэрэджейр мэгъагъэ» новеллэр кIэцI дыдэш, сюжет унэтIйныгъэ хэхай иIэу пхужыIэнукъым. Мыйбы нэхъышхъеу хэлльир гукъэкIыжхэм цыхум и психологилем мыхъэнэуэ щаIэрщ, абыхэм цыхупсэр зераузэцIырщ. ЗыхэцIэ, гурыцIэ къэIуэтекIэ и лъэныкъуэкIэ нэхь лъэц хъун папцIэ, ХъэIупщым и тхыгъэм цыхубэ уэрэд зэхуэмийдэхэм щыщ едзыгъуэхэр къыхегъэхьэ, ублэмэ ар уэрэд пычыгъуэ зэмьлIэужыгъуэхэмкIэ еухыж:

«Май жыг ха-а-а-дэ-э-э-эм ЛатIиф къышогъагъэ...

... Узмыльба-а-а-агъуу къыбжезыIэр,

Хэту щытми, къоиж цыхущ...

...СыкъышIокIри, мазэм сопльыр,

СыщIохъэжри...»

Тхыгъэм и флагъхэм ящишу къихэгъещыпхъэц ар зеритха бзэм и шэрыуагъыр. ХъэIупщым гупсэхуу къретхэкI дунейм и щытыкIэр, пейзажыр икIи ар лыхъужь нэхъышхъэм и гурыльхэм IэкIуэлъакIуэу ирепх. Абы къыдэкIуэуи, тхыгъэм ущрохъэлIэ адыгэ псальэжхэм пэблагъэу гъэпса Iущыгъэхэми, философие гупсысэ куухэми. Апхуэдэц, къапштэмэ, Лыгъур и адэм и ущие псалъэхэр: «Зэманыр шыбзэц, щIалэ. Абы и шыбзэм цыху гъашIэри, мылькури, былымри, гуауэри, гуфIэгъуэри щIольэль».

Дызэрышыгъуазэци, новеллэм и щхъэхуэныгъэц, а жанрым иту тха тхыгъэм щIэджыкIакIуэр зыпэмьиплья кIэух гъэцIэгъуэн иIэнныр. «Хуэрэджейр мэгъагъэ» новеллэр а хабзэм тету ухуакъым, ар и къыхьагыкIэ зэрэзэхэль гукъэкIыж пычахуэхэмкIи еухыж. Абы и лъэныкъуэкIэ къихэгъещыпхъэц тхыгъэр зеритха жанрыр новеллэм нэхърэ рассказым зеринэхь пэгъунэгъур.

ИшхъэкIэ зи гутгу щытщIа тхыгъэм нэмышI, ХъэIупщи МуIэед и IэдакъэцIэкI нэхьыфIхэм ящишу къэгъэлъэгъуапхъэц «Хъаджэт и къафэ», «ЩхъэкIуэ» новеллэхэр, «ПхузэфIэкIынумэ, къысхуэгъэгъу» повестыр, нэгъуэцIхэри. Абыхэм лъабжье яхуэхъуар, я сюжетхэр зытегъэпсыхъар жылагъуэ, унагъуэ Iуэхугъуэ къызэрыгүэкIхэц. Зи цIэ къитIуа новеллитIым къышыгъэлъэгъуэжац зауэ блэкIам и фэбжье мыгъушыжхэр. «Хъаджэт и къафэ» тхыгъэм къыхэшыж образ нэхъышхъэ Хъаджэти, «ЩхъэкIуэ» новеллэм хэт Iэбуи я щхъэгъусэхэр зауэм яIихаш, зыр – ажалкIэ, адрейр – лъагъуныгъэм зэрепцIыжамкIэ. Хъаджэт и щхъэгъусэр зауэм зерихэкIуэдар къышцицIэм, езыри иужьрэй къафэм йоуэжри, пшиинэ плэпсыр зи псэр хэкIа Iэпкъэлэпкъым фIоху, апхуэдэуи тхыгъэр eux.

«ЩхъэкIуэ» новеллэм и лыхъужь нэхъышхъэ Агубэч Iэбу зауэм къикIыжыху и щхъэгъусэр къипэпльакъым, абы нэгъуэцIым сабий хуигъуэтауэ кърохъэлIэж. АрщхъэкIэ лыхъужьым и лъагъуныгъэр щхъэгъусэр къызэрепцIыжа гуауэми хуэгъеупцIыIуркъым: етIуанэ щхъэгъуси бынищи игъуэтыжауэ зыхуэныкъуэ щымыIэу псэу щхъэкIэ, Гуашэнэху хуидауэ щита джанэ-гъуэншэджыр сабэ тримыгъехьэу зэрехьэ икIи фIыуэ ильэгъуа бзыльхугъэр дунейм ехыжауэ къишIа нэужь, етIуанэ махуэм езыми и псэр хокI...

ХъэIупщым и новеллэхэр жылагъуэ, унагъуэ Iуэхугъуэ къызэрэгүэкIхэм, цыху щхъэхуэхэм я гъашIэм теухуамэ,

Литературэ щIэнныгъэ. Критикэ

«ПхузэфIэкIынумэ, къысхуэгъэгъу» повестым лъабжье хуэхъуар къэралым къышыхъуа зэхъуэкIыныгъэшхуэхэрц. Абыхэм япшищ колхоз зэгухъенныгъэр, «перестройкар», нэхъ иужькIэ колхозхэри якъутэжу къэралым и щIы нэхъыфIхэр бэджэнду щызэбграфыж, езы тхакIуэми къизэрыхигъэщи, «зы лыр джэдыгуибгъурэ либгъур джэдыгууншэу» къышына лъэхъэнхэр. Повестым цыху куэдым я гъашIэ гъуэгуванхэр щызэхэухуэнащ, щIыпIэ убгъуаи къизэшЦеубыдэ. Прозэ тхыгъэхэм я нэхъыбэм зэрышыхабзэм хуэдэу, «ПлъэкIынумэ, къысхуэгъэгъу» повестыр зы образ-образитI е зы унагъуэ, абы я гъашIэм и къекIуэкIыкIэр щынэхъышхъэу, а сюжет пажэм мотив нэхъ жыгъей цыхуухэр къыхэкIыу е екIуэлIэжу ухуакъым. Уеблэмэ, зэ еплъыгъуэкIэ зэхэгъэкIыгъуафIэкIым тхыгъэм и лыхъужь е сюжет нэхъышхъэр. Псалъэм папшIэ, повестым щIыпIэшхуэ щаубыд Хъерлы, абы и къуэ Аслъэнлыкъу, Mash ХъэтIэхъунэрэ абы и анэ Хъэблинэрэ, апхуэлдэуи Жамболэт, НэфIыцIэ, Александрин Ипатовичрэ Марфасинэ Сергеевнэрэ сымэ, нэгъуэшIхэми. Тхыгъэм гъещIэгъуэну щызэхэухуэнащ зэшхъэгъусэхэу Къуэнбатэрэ Жансурэтрэ, Иналрэ Ияятхъянрэ, Аслъэнлыкъурэ НэфIыцIэрэ, зэдэлхузэшыпхъухэу Джынэрэ Жансурэтрэ я гъашIэ къуэпсхэр.

Повестым и пэшIэдээ напэкIуэцIхэм деж сюжет нэхъышхъэр зэхъэлIар Mash ХъэтIэхъунэ и образыр арауэ пфIэцIынуш. ТхакIуэм гупсэхуу къретхэкI абы и сабиигъуэр: ар и адэ ПшэтIуш иущийуэ, фIым хуигъасэу, хъуэпсапIэ дахэхэр зэдаухуэу зэрышытар. Аүэ алэр дунейм ехыжа нэужь, Хъэблинэрэ ХъэтIэхъунэрэ гугъуехь куэд яшчащ. Гъавэ хъэдээ щхъэкIэ цыхур щагъэтIыс е Сыбыр щагъакIуэ зэманным зэанэзэкьюэм яшхын ямыгъуэту – Хъэблинэ сымаджэу, и къуэри щылэжъэфыну ныбжым нэмысауэ – ирихъэллат. Щалэм зэи игу ихужыркъым нартыху хъуржын къидыгъуауэ яубыду Жамболэт и щIопщымкIэ гушIэгъуншэу иубэрэжъуауэ зэрышытар. Mashхэ я унагъуэм, къапштэмэ, ХъэтIэхъунэ и образымкIэ ХъэIупщым зи гугъу ишI зэмани хъэлъэм – революцэ нэужым, совет лъэхъэнэм – и сурэт наIуэ зэфIигъэувэжын лъэкIаш.

«ПхузэфIэкIынумэ, къысхуэгъэгъу» повестым лъагъуныгъэр зи лъабжье сюжет унэтIыныгъэ зыбжани щыпхрышащ. Апхуэдэш, къапштэмэ, Иналрэ Ияятхъянрэ сыйт хуэдэ лъэпощхъэпоми щхъэпрыкIыфу, сыйт хуэдэ гугъуехьми хэкIыпIэ къыхуагъуэту я насып зэдагъуэвын, я лъагъуныгъэр яхъумэжын зэрахузэфIэкIар. Апхуэдэш Къуэнбатэрэ Жансурэтрэ гурышхъуэ нэпшIым щахъума лъагъуныгъери, зэ Iупльэгъуэм къызэшIэнэу гъашIэ псокIэ bla Аслъэнлыкъурэ НэфIыцIэрэ я гурышIэ къабзэри. Ахэр псори цыхупсэр зыузэшI дахагъэу, дунейм щынэхъышхъэ лъапIагъэу тхыгъэм къышыгъэлъэгъуаш.

ХъэIупщым и повестым «ПхузэфIэкIынумэ, къысхуэгъэгъу» фIэшыгъэ щIигъуэтар абы и кIэух дыдэм дежш гурыIуэгъуэ щыхъур. Аслъэнлыкъурэ Жамболэтрэ тIуми НэфIыцIэ гухэль хуашIат, аүэ пщащэм къыхихар Аслъэнлыкъут, абы щхъэгъусэ хуэхъуат, зы щIали – Алъхъо – зэдагъуэтат. Повестым и кIэух напэкIуэцIхэм деж Аслъэнлыкъу шым къехуэхыу иукIауэ Жамбо-

лэт гум ильу къышишэжкIэ, абы и гур нэхъыбэ дыдэу щIыхэцIыр НэфIыцIэ и щхъэгъусэр зэрышымыIэжыр зэрыжриIэну щIыкIэрщ, абы ешхъэкIуэн, игу хигъэцIын хуей зэрыхъуарщ: «Жамболэт и Iупэхэр мэпIэжъажьэ хэпшIыкI къудейуэ. Псалъехэм я ныкьюэр Iупэ кIэзызхэм къыжъэдэкIыфыркым. Ахэр Iэпохужри, и кIуэцIыкIыцIэр къизысыкI гуаэ хъэлъэм хохуэри напIэзыпIэм хошыпсыхь. Адрейхэр зеиншэу, непсхэр зидэткIуэ гублащхэм дохуэ. «Н-н-н-э-фI-фI-фIыцIэ! Сэ... сэ зэуэ сынощхъэкIуэнущи нышхъэбэ! КхъыIэ, пхуз-з-зэ-фI-фI-фIэкIы-ы-ыну-умэ, пхуз-з-зэфI-фIэ-кIыххэ-енумэ, къисхуэгъэгъу...». Апхуэдэ щIыкIэкIэ, Жамболовт и гupsысэ гугъухэр повестым кIэух хуохъу.

Тхыгъэр зэрытха бзэмрэ и ухуэкIемрэ я гугъу пцIымэ, новеллэхэми хуэдэу, мыбы ХъяIупцым куэд дыдэрэ къышгэсэбэп щIыхубэ уэрэд цIэрыIуэхэм щыщ пычыгъуэхэр. Абыхэм тхакIуэм зи гугъу ищI совет лъэхъэнэр къэгъэлъэгъуэжынымкIэ къалэн пыухыкIахэр ягъезашIэ, образхэр щIещыгъуэ, гукъинэж ящI, тхыгъэм и бзэри ягъешэриуэ. Шэч хэлъкым «ПхузэфIэкIынумэ, къисхуэгъэгъу» а повестым лъэпкъ прозэм увыпIэ хэха зэрыщиубыдам.

Зэрыштыу къапштэмэ, ди критик пажэхэм къызэрыхагъэбелджылыкIащи, адыгэ литературэм хэлъхъэнныгъэ нэс хуэхъуаш ХъяIупцы МуIед и ИэдакъэцIхэр.

Театрыр зи дуней

Адыгэм и лъэпкъ театрым и гугъу щыпщIкIэ, псом япэу уигу къэкIыр ар зэфIэувэнэм зи гуашIэ езыхъэлIа актёр гъуэзэджэхэрщ. Апхуэдэш Тыхъужь Алий, Къаздэхъу СултIан, Болэ Мурат, Сэкрэк Мухъэдин, Сибэч Быхуэ, ДышэкI КIунэ сымэ, нэгъуэшIхэри. А гупым я ужь къиувахэм къалэн инхэр я пщэ къидэхуаш нэхъыжхэм ирахъэжья ЙуэхуфIхэр ипэкIэ гъэкIуэтэнэмкIэ, езы театрими хуэубзыхунымкIэ. Зи гугъу тщIыр Щукиным и цIэр зэрихъэу Москва дэт театр институтым и адыгэ студиер къэзыухуу зи хэку къэзыгъэзажахэу лъэпкъ театримрэ күлтурэмрэ ноби хуэлажьэхэрщ — Фырэ Руслан, Шэрджэс Мухъэмэд, Шыбзыхъуэ Басир, Балькъэр Юрэ, Хъэмыку Жаннэ сымэ, нэгъуэшIхэри. Зи цIэ къитIуахэр зэгъусэу зэдеджами, щхъэж и творческэ гъуэгуанэ иIэжщ: хэт режиссурэм зритащ, хэт драмэ актёрщ, хэти комедие жанрым нэхъ хозагъэ. Абыхэм ящышу гушыIэмрэ ауанымрэ къыхуигъэшIауэ, нэгъуэшI жанрхэри къигъэIурышIэфу и цIэ къиуапхъэш Балькъэр Юрэ.

Балькъэр Юрэ Гурбий и къуэр 1947 гъэм июным и 29-м Аруан щIынальэм хыхъэ Ерокъуэ къуажэм къышалъхуаш. И анэм къыизэрыжриIэжу щытамкIэ, Юрэ и адэр балалайкэ еуэу щытащ, и адэ къуэш Балькъэр Зэбыт «Кабардинка» ансамблым илъэс бжыгъэ куэдкIэ къышыфащ. И анэри а ансамблым къышыфэну къыхаха гупым яхэхуат, арщхъэкIэ а Йуэхур анэшхуэм фIэкъабылакъым. «Лэужыр бжыиблкIэ мауэ» жыхуаIэраци, творческэ зэфIэкI зиIэ, зэчий зыбгъэдэль щIыхухэм къазэрыххъукIам иубзыхуаш Балькъэр Юрэ нобэ зытет гъашIэ гъуэгуанэри лэжъигъэри. Мы зэманым ар М. Горькэм и цIэр зэрихъэу Налшык дэт Урыс драмэ театрым и актёрщ, режиссёрщ, Кавказ Ищхъэрэм искуствэмкIэ и къэрал институтым актёр IэзагъымкIэ и кафедрэм и егъэджакIуэш, КъБР-м щIыхъ зиIэ и артистщ.

Балькъерым роль 60-м щIигъу игъэзэшIащ, спектакль цIэрыIуэхэу «Кукарача» (Думбадзе Н.), «Двенадцатая ночь» (Шекспир У.), «Собачье сердце» (Булгаков М.), «Пигмалион» (Шоу Б.) жыхуIэхэм, апхуэдэуи «Песни над облаками», «Кольцо старого шейха», «По следам Карабаира» кинофильмхэм щыдджэгуаш, «Гоген», «Юдифь», «В будущем году в то же время», «Женитьба» гъэльэгъуэныгъэхэм я режиссёрщ. Дэ Юрэ упщIэ зыбжанэкIэ зыхуэдгъэзащ, и гъашIэм, лэжъигъэм, мурадхэм тедгъэпсэлъыхыну.

Балъкъэр Юрэ Гоголым и «Фызыши» спектаклым шоджэгу.

— Етхуанэ ильэсипшыим ухэбэкъуаүэ узрилажьэ Иашлагъэр уэ къыхэпхат е езы Иашлагъэм укъыхихат?

— Япэ дыдэ актёр Иашлагъэм гухэхьуэ ин къыщызитар Чарли Чаплин щысльэгъуар аращ. Иджыри сысабийуэ абы хуабжыу сигъэдыхъэшхырт... ИужькIэ, зэманым къызэригъэлъэгъуацI, а лъэхъэнэм абы дэслэгъуа зэфIэкIышхуэр зыкIи егъелеятэкъым — зэчиишхуэ зыбгъэдэлья цыихуущ. Абы къыкIэлъыкIуаү сэ қуэду гурыхъ сцыхъуаү щытацI «Полосатый рейс» комедиер. А узыгъэнэжэгүжэ жанрхэм нэмьшI, япэ дыдэ гурэ псэкIэ зыхесцIаүэ, ауэ акъылкIэ нэсү схузэмьгъэзэхуаү икIи къызгурмыIуаү сывэплъар «Гамлет» фильмырш, Смоктуновский Иннокентий щыджэгүү. КъызэрышIэкIамкIэ, абыхэм пасэу си зэхэшIыкI-гупсысэр яубзыхуу хуежъат.

«Художественнэ самодеятельность» жыхуаIэм хуэдэу сэ япэ дыдэ слъэгъуар сыштальхуа Ерокъуэ къуажэм пэмыжыжъеу Аргудан мээ лъапэм щагъэлъэгъуа концерт теплъэгъуэхэрш. Ар зыгъэлъэгъуар дэ тпэмыжыжъеу щыIэ Лэскэн Ишхъэрэ къуажэм щыщхэрт: фащэ гуэрхэри щатIэгъуаү, уэрэдхэр жаIау, къафэу... КIэшIу жыпIэмэ, апхуэдэ зэи ди нэгу щIэкIатэкъыми, хуабжыу тфIэгъэшIэгъуэнт, уеблэмэ езы Театрышхуэр — урысыбзэкIэ жыпIэмэ Большой Театрыр — ди деж къэкIуаү тфIэшIырт.

— А лъэхъэнэрауэ къышIэкIынш, дауи, актёр Иашлагъэм ушыдихъэхар?

— Нэхъ иужыIуэкIэ сэ къызэрызгурыIуэжкамкIэ, актёр Иашлагъэм гу хуэсцIынымкIэ абыхэм языхээри сэбэп хъуацI. Ауэ а лъэхъэнэм ар зыхесцIакъым, сыту жыпIэмэ, ди къуажэм спектакль зэи щагъэлъэгъуатэкъым, уеблэмэ «театр» псальэм къикIри сцIэртэкъым. Нэхъ балигъ сыйкъышхум, ильэс 14-м ситу, Лэскэн ЕтIуанэ къуажэм дэт интер-

натым сыщеджэу художественнэ самодеятельностям дыхагъэхьэри, зы щалэрэ сэрэ япэ дыдэу уэрэд жытIауэ щытащ. Ар къызэрыдэхьулам и щыхьету къышIэкIынщ абы и ужькIэ япэ лъагъуныгъэ письмо къызэрысхуатхари. Нобэр къыздэсым сощIэж конвертим дыхумэм зэрихьэу бэлътоку цIыкIурэ письморэ дэльу къызэрызатар. Письмом ита дыдэр сщIэжыркъым, ауэ рифмэкIэ зэгъэкIуауэ щIэдзапIэ дахэ иIэт, «уи Iуэхуидэльи зэгъэтIыльэкIи си тхыгъэм къеджэ» жиIэу къикIы.

— **АтIэ дапшэц икIи дауэ театрыр уи гъащIэм къызэрыхыхьар?**

— Вольнэ Аул дыкъэIэпхьуа нэужь, театрым щагъэув спектаклхэм телевизоркIэ сыкIэлъыплъу щIэдзаш икIи занцIэу Тыхъужь Алий посоми къахэзгъэшхъэхукIауэ щытащ. Моуэ лъыжь угъурлыуэ, нэфIэгуфIэу, и образым узыIэпишэу щытти, занцIэу сыдихъэхащ.

— **Тыхъужь Алий комедие жанрым къызэрыхуигъэшIам и щыхьэтщ игъээшIа гушыIэ ролхэр. Иджы абы и цIэкIэ ильэс къэс ауанымрэ гушыIэмрэ я фестивалхэр ирагъэкIуэкI...**

— Пэж дыдэу, ар комик Iэзэт. Уеблэмэ гушыIэ зыхэмыль роль щратым деж, ар нэгъесауэ къехъулэртэкъым. И зэчий хуримыкъу аратэкъым, атIэ гушыIэмрэ ауанымрэ и нэгум къицьырти, утыку къызэрихьэу, зыри жимыIэ щIыкIэ, театреплъхэм дыхэшхын щIадзэрт. Ауэ фильмхэм, къапштэмэ, «Кольцо старого шейха» жыхуиIэм, абы икъукIэ удихъэхыу Балаев Лялям и драмэ ролыр щигъээшIащ.

— **Тыхъужь Алий и джэгукIэр ауэ сыйтии уигу дыхьяуэ къыцIэкIынутэкъым, уэри нобэр нэхъыбэу уцылажьэр комедие жанрырщ...**

— Ари хэлъщ, ауэ театрым епха сывэрыхъуар зи фыгъэр си шыпхьу актрисэ цIэрыIуэ Балъкъэр Тамарэш. Сэ «Телемеханика» заводым сыщылажьэу, театр Iуэхуи зезмыхуэу, Шукиным и цIэр зэрихьэу Москва дэт театр институтым Тамарэ си пIэкIэ тхыгъэ игъэхъащ. Ауэ абы щеджэну къыхаха гупым занцIэу сыххуакъым, япшIыкIэ ди деж, Налшык, щыIа комиссэм и пашхэ экзаменхэр щысхуэтакъым. А лъэхъэнэм Шукиным и цIэр зезыхьэ театр институтым и адыгэ студием сыщеджэну зеспицтами, адыгэбзэкIэ зы псалтии сыкъеджэфыртэкъым. Апхуэдэ щIыкIэкIэ, Москва щеджэну къыхаха гупым — Шэрджэс Мухьэмэд, Фырэ Руслан, Шыбзыхьуэ Басир, Хъэмыху Жаннэ, Балъкъыз Валерэ, Шэрмэт Людэ сымэ — сакъыкIэрыхуащ. Зы ильэс ныкъуэ дэкIауэ сакIэлъыкIуэш, езы Москва деж экзаменхэр щыстыжри, а гупым сыхагъэтIысхъэжащ, Калиновский Леонид Владимирович и нэIэм сышIэту седжащ, къэзухащ.

— **Ущеджа ильэсхэм сый нэхъ гукъинэж пшыххуар?**

— Сызыщеджа еджапIэм зи цIэр зэрихьэ Шукин Борис и щхъэгъусэ Шухмина-Шукинэ Татьянэ Митрофановнэ игъэува спектаклым Дон Кихот и ролыр зэрыщызгъээшIар, абы и унэм, езы Шукиныр щыпсэуам, сыкIуэурэ а пычыгъуэр зэрыдгъэхъэзырар сигу къинэжащ. ЗгъээшIари

«Дон Кихот»-м щыщу тепльэгъуэ нэхъ гугъу дыдэрт — лыхужьым и псэр щыхэкырт. Ар си япэ ролкым, абы ипэки еджаплэм мызэмитэу сышыджэгуаш, ауэ Дон Кихотыр нэхъ дзыхъ къышызагъэза, си зэфлэкыр нэхъ наюэ къышыхъуа, сэри сизыхуэарэзыжу гу зышылъистэжа лэжьигъэш.

Абы нэмышл, сышеджа ильэсхэм, къапштэмэ, еплланэ курсым Достоевский Фёдор и «Дядюшкин сон»-м жыры дыдэ хъуа пшым, лыжь кхъахэм и ролыр щызгъээшлаш. Абы щыгъуэ ректорым «мыр актёр нэгъесаш!» къисхужилай щыташ.

Лабиш Эжен и «Мизантроп» водевилым къитращыкыа музыке комедием и роль нэхъышхэр щызгъээшлаш: икыи сикъафэу, икыи уэрэд жыслэу, икыи сыйджэгүү. Ауэ си лэжьигъэ нэхъыфлхэр къышызэхъулар Шоджэнцыкыу Алий и цлэр зезыхъэ Къэбэрдей къэрал драмэ театрим 1975 гъэм къэзгъээжка нэужьш.

— **Уи репертуарыр сый хуэдэ ролхэмкээ къышлэбдээт?**

— А лъехъэнэм нэхъыбэу сышыджэгуар таурыхъхэрш — «Али-Бабарэ хъунщлакыуэ плынщлыимрэ» («Али-Баба и сорок разбойников»), «Фо чей» («Бочка мёда») жыхуйлэхэрш. Псалъэм папшлэ, Али-Баба и ролыр нэхъ сфиэфлэу згъээшлахэм яшыщ. Таурыхъхэмкээ къышлээздээри, итланэ адрея ролхэм зеспшыт хъуаш. Арошхэкыэ, нэхъ иужылуюэкыэ къызэрызгурлыуаши, таурыхъым ушыдджэгуныр куэдкээ нэхъ гугъу къышлэкыаш.

— **Уэ комедие жанрым иту роль куэд бгъээшлаш — Дотэ, Хъэжбарон, нэгъуэцлхэри. Нэхъ гъэшлэгъуэн сыйхъуар «Ээгъунэгъуитл» гушылэ тепльэгъуэм цыыхубзу узэрышыджэгуарш. Уи дежклэ ар нэхъ гугъу щытакъэ?**

— Цыыхухуу-Цыыхубз жилэу зэхэхауэ щыткым, псори зэлъытыжар узэрыхъэн хуей образырш, бгъэлъэгъуэн хуей хъэл-щэнырш, щытыкылэрш, псэльэклэрш. Цыихубзым и хъэл-щэныр си дежклэ нэгъесауэ гурулыгъуэкъым, абы къыхэклиэ, сэ къызэрысфлэшлым, зэрызыхэсцлэм хуэдэу сыйджэгуа эраш.

— **Уи лэжьигъэм гушылэмрэ ауанымрэ зэрышытепшэм щхъэусыгъуэ пыухыкыа илэ?**

— Илъэс 15-кыэ Тыыхъуж Алий, Къаздэхъу Султлан, Сэктэрэк Мухъэдин сымэ я гъусэу спектаклхэр дгъэлъагъуэу щыллэ куэд къызэхэткыухъаш. Къэбэрдей-Балъкъэроми, Къэрэшэй-Шэрджеэми, Адыгэйми зы къуажи зы къали тээуритлэ-щэрышэ дыздэшымыла къенакъым. Комедием сыхуэклыэнымкээ е езы комедиер сэ къисхуэклыэнымкээ абыхэм яжь къысщлхуа эжылэ хъунущ. Алхуэдэу щытми, згъээшлэр псори комедиене, сэри сикомик къудейуэ схужылэнукъым... Трагикомедием нэхъ сипэгъунэгъуу къышлэкынущ... Къапштэмэ, а Дон

Кихотри, Фырэ Руслан игъэува «Бинго» хэт лыхъужьри я образкIэ трагикомикхэш. Арауэ къышIэкIынш ахэр нэхъ къышIызэхъулIэри.

— **БгъээшIахэм ящышу сыйт хуэдэ ролыра нэхъыфI дыдэу плъагъур?**

— Си ролхэм къышэхъулIаи къышэмыхъулIаи яхэтц. Абыхэм ящыщ дэтхэнэми си гуашIэ есхъелIащ икIи си зэчийм къышэрихъкIэ сышыдже-гуаш. Ауэ зыгуэр къыхэбгъэцын хуей хъумэ, ар «Кукарача», «Али-Бабарэ хъунцIакIуэ плъышIымрэ» спектаклхэрщ.

Балъкъэр Юрэ Думбадзе и «Кукарача» спектаклым щоджэгу.

— **Зэчий зыбгъэдэль цыхум лъэныкъуэ куэдкIэ зэфIэкI иIэ хаб-зэш. Уи IещIагъэм нэмьшI, нэгъуэшI сыйтум удихъэрэ?**

— Актёр IещIагъэр езыр къуэпс куэду зэхэухуэнцащ. Абы уи пацхъэ къргъэувэ уэрэд жыпIэну, укъэфэну, уи Iэпкълъэпкъыр жану щытын хуейуэ. Уэрэд жыIэнми къэфэнми хъарзынэу сыхозагъэ, гитарэми зыгуэрхэр мыIеийуэ къызогъэкI, зы зэман фехтованиеми сыдихъэхыу щытащ.

— **Театрым узэрышыдже гум нэмьшI, кином ухэтыну, абы роль нэхъяшхъэ щыбгъээшIэну ээи ушIэхъуэпсакъэ?**

— Гамлет и ролыр згъээшIэным сыйт щыгъуи сышIэхъуэпсырт... Сэ сфиIэфIщ цыхур псээзэпылъхъэпIэ щиувэ дакъикъэхэр къэзгъэлъэгъуэну, апхуэдэ ролхэм сыджэгуну. НобэкIэ сыйт хуэдэ ролми сыхуэхъэзырщ. Мы зэманым Урыс театрым щыдгъэува «Семейный ужин с любовным гарниром» спектаклыр дгъэлъагъуэу къыдокIухь. Сэ абы Роберт и ролыр щызогъэзащIэ.

— **ДызэрышыгъуазэмкIэ, уэ уи зэчийкIэ, уи зэфIэкIкIэ щIэблэм уадогуашэ. Егъэджэныгъэ лэжыигъэм узэрыдихъэрэ куэд щIа?**

— Зэгуэр культпросветчилищэм утыку итыкІэ (сценическое движение) щезгъэджу щытащ. Пионерхэм я унэм театральнэ курс къышызэIусхри, абы ильэс 13-кІэ сышылэжьащ. Бахъсэн щыIэ щыхубэ театрым режиссёру сышылащ, спектакль зыбжани щызгъэуващ. ЩоджэнцIыкIу Алий и цIэр зезыхъэ Къэбэрдэй къэрал драмэ театрым ильэс 15-кІэ сышыджэгугащ, итанэ Горький Максим и цIэр зезыхъэ Урыс драмэ театрым и унафэшIу, художественнэ унафэшIу, актёру сышытащ, ноби а театрым сриактёрц икIи режиссёрц. Зэрынэрэрильагъуши, си IещIагъэмрэ егъэджэнныгъэмрэ сый щыгъуи зэпхауэ къекIуэкIащ.

— **Щэху хэмилъмэ, уи мурадхэмрэ уи хъуэспапIэхэмрэ щыгъуа-э дыхуэпшIамэ арат.**

— Зи ужь сит дыдэр мызэкІэ наIуэ къысхуэшIынукъым, ауэ мы ма-хуэхэм режиссёр гуэрымрэ сэрэ дызэпсэльяуэ проектышIэ догъэхъэзыр.

— **Тхъэм къыфхуээпишэ! ДяпекIи уи ехъулIэнэгъэ куэд тлъагьу-ну ди гуапэш!**

Епсэлъар ТЕМБОТ Санитэш

144

Нарт Тотрэш и хъыбархэм щыищ ДЗЭГЬЭШЫНЭ ШУ ЗАКЬУЭ

Нарт шууищ, я пщафлэри я гъусэу, Псыжь үүфэ үүхъащ. Псым шууэ хыхъэн иракуакъым, псыр къиуауз ирихъэллэти.

Псым зэпрыпллэри адрыицкээ зы бзылхугъэ къышалъэгъуащ.

Бзылхугъэр псыхъэ къэклуа хъунти:

– Кхъуафэр псым къызэпрызыхун къытхуэбгъуэтин? – жари шууищыр бзылхугъэм еджащ.

– Жылэм цыхухъу дэскъым: мэш яхри мэшыпкъэм итш. Кхъуафэ жыфлэмэ, кхъуафэр сэ ныфлэрызгъэхъэфынущ.

– Бзылхугъэ къарукэ кхъуафэм упэлъэштын? – жалащ шууищым. – Кхъуафэр дилатэмэ, псым дынызэпрыкынут.

Бзылхугъэм кхъуафэр псым хидзащ, еунщирэри псым зэприхуащ. Шууищыр, я пщафлэри я гъусэу, кхъуафэм къитысхъащ, шыр кхъуафэм ирапхри псым зэпрыклащ.

– Фынеблагъэ, – жилащ цыхубзым. – Унэм сэр флэклэ имысми, емыкlu къивээгъэхъынкъым – хъэшлэгъэ фэсхынущ.

Бзылхугъэр ягъэшлэхъуакъым шууищым:

– Деблэгъэнщ, – жалащ, – уи хъетыр тлъагъунщи.

– Фи пщафлэ щалэм кхъуафэр иревгъэпхыж, – жилащ бзылхугъэм. – Псым тфлрехъэжъэри бэлыхъ дыхигъэтщ.

Лишищыр бзылхугъэм и хъэшлэштым ихъащ, я пщафлэри кхъуафэм къыбгъэданэри.

– Кхъуафэр щхъэ еспхын: щытешынхъкээ и унэ схыижынущ, – жилащ пщафлэ щалэм, кхъуафэр дамэкээ ихъри хъэшлэш натлэм ириупсаящ.

Бзылхугъэм гу лъитащ пщафлэ щалэм кхъуафэр дамэкээ къызэрихъам.

Іэнэ къыхуащтащ хъэшлэхэм.

Хъэшлэхэр тэджкыжын щыхъум, бзылхугъэм жилащ:

– Емыкlu сыкъевмыщ, си үүху фэсхъэллэнущи. Фи пщафлэ щалэм севгъашэмэ, сыйдэклэнут. Псэлтыхъу симылэуи аракъым, сахудэклуэркъым армыхъу. Фи пщафлэ щалэм кхъуафэр дамэкээ къихъри ди хъэшлэш натлэм къриупсаящ – ар зыхузэфлэкъын къахэклакъым къыслтыхъум.

Щалэри арэзы щыхъум:

– Палъэ къыдэт, палъэ къыдэптмэ, къытедгъэзэнщ, – жалащ хъэшлэм.

– Мэшыр яхрэ си дэлтхухэр къыдыхъэжмэ, аращ си палъэр, – къажрилащ бзылхугъэм.

Шу гупыр зеклуэ ежьати, я гъуэгу техъэжри бзылхугъэм къарита палъэр къыщысым къагъэзэжащ, я пщафлэ щалэм бзылхугъэр хуашэри я унэ ихъэжащ.

Пщафлэ щалэм дэклуа бзылхугъэм зы щауэ къилхуащ. Щауэр къыдэклуэтейри, дзэгъэшынэ шу закъуэклэ еджэ хъуащ. «Албэч и къуэ Тотрэш зылъэгъуам нарт сльэгъуакъым жремылэ» щылжалаэжар аращ.

145

АПХУЭДИ КЪОХЪУ

Албэч и къуэ Тотрэш шэсри дэкллащ:

– Си лыгъэ здынэс зъэунэхунущ, – жери.

И щалэгъуэти, дунейр тіэу пкэгъуэ хурикъуртәкъым. И шыр иғъатхъуэурә здәкүәм, гъуэгүм зы шу щрихъэллаш. «Мы шум хузәфәкъынум септлынщ», – жери Албәч и къуәм шум бгуррихуаш, фәхъус ирих зищри иғъәбәләрьыгъаш, иғъәбәләрьыгъри и щопщыр къыләшчиаш. Щопщыр ирихъэжъаш.

– Емыкlu къызумынщ? – къыкәлтыыджаш шур.

Албәч и къуэр шум едәуакъым – щопщыр ирихъэжъэри макүэ-мәлъей.

Шур къәувыләри епсыхаш, и шыныбәпхыр щикъузәжаш, шәсүжри щопщыр Ыәшләзычам лъежъаш. Зы теуэгъуи иригъекүакъым: щыхъэри нарт щаэр уанәгүм къриудаш.

– Уә пхуэдәм хуэхъынукъым си щопщыр, щаэмыхъу, – жери шум Албәч и къуэр уанәкъуапәм ирипхаш, и шыр шхуэмымлакәкә иубыдри и гъуэгу техъэжаш.

Заулрә kluayә, шур епсыхаш, щаләр итләтәжри къригъевәхаш, и шыр уанәкъуапәпхәнж ищри жыг жъаэм щәтләисхаш.

– Къэтлыс уәри, зыбгъәпсәхүнщ, – жираш щаләм.

Албәч и къуәм тыйысын идақъым, и гур къихъәжатәкъым, и фәр зәрыпыклат.

– Емыкlu уесщлаш, сыйт къызәпщәми, схуәфащәш, – жираш Албәч и къуәм.

– Алхуәди къохъу, – абы къыифиғъәкакъым шум. – Хэт урищлаш?

– Си адәм и цә къызумыгъауэ, – къельәуаш щаләр.

– Узәрегуакүәш, – жираш шум. – Сә хәещлаш сөкъаш, гъусә укъысхуэхъумә, уздәсшәнщ.

«Мыпхуэдә шум һущыгъэ дәслъагъунущ», – жери Албәч и къуәм шум гъусә зыхуищлаш.

Щаләр гъусә къыхуэхъуауэ, шур и гъуэгу техъэжаш. Здежъам нәсри хәещләзычим ихъаш. Зидхъар Албәч и хәещләшт.

– Еблагъә, Къанж и къуә! – къышыгүфыклаш и ныбжъэгъужыр. – Мы щаләри гъусә дәнә къышыпхуэхъуа?

– Гъуэгүм сыйрихъэллаш. Лы хъуныфәш, и ныбжъ нәсмә, – жираш Къанж и къуәм, щаләм кърищлаш ибзыщри.

Ар къышыщыгъаш Албәч и къуә Тотрәш и щалэгъуэм.

ТОТРЭШРӘ ЕМЫНӘ ЖЬАКІЭРӘ

Нарт тхъэмадәжъти, Албәч шу гуп зыщигъури зекүэ ежъаш:

– Емынә Жъакіә и щхъэр къэтхъынщ, – жари.

Емынә Жъакіә нартхә я бинжът, нартхә къальихъеүрә бәлыхъ хидзә зәпүтт: я шыбз гуартәр яфлихуаш, кіәс ищлүрә яфлихъари машәкъым. И ужъ ихъә щхъэкіә щәмымхъеүрә Емынә Жъакіә и лъэужыр күәдәйжырт.

– И лъэужыр дытемыхъауэ къәдгъәззәнкъым, – жери арат Албәч щелжъар.

Емынә Жъакіә псытлыгүм тест: псытлыгүм къыдәклауэ зекүәм къауушлаш, къапәуври нарт шу гупыр къызәттриухъуэнщлаш, я шу пашэр – Албәч – уанәм иричщ, кіәс ищри ежъэжаш. Лыихъа щхъэкіә, и лъэужыр техъэжакъым: яләшләкири, псытлыгүм техъэжаш Емынә Жъакіә.

– Щәшхъу къытщыщлаш: ди тхъэмадәжъыр Емынә Жъакіә едгъәхъаш, – жари зекүәм къагъәззәжаш.

Албәч Емынә Жъакіә щихъам Албәч и щхъэгъусәр уэндәгъути, щалә къальхуаш. Щаләм Тотрәш флащаш. Дзэгъәшынә шу закъүекіә зәджәжар Албәч и къуә Тотрәшш.

Тотрәш къыдәкүәтейри и анәм щыхъаш:

– Си адәм и күәдүгіләр къызжелә, – жери.

Фәшәләти, жримыләурә зы гытли дигъәклаш.

Шым шәсыф хъуа нәүжъ, и анәр хигъәзыхъаш Тотрәш:

– Си адәм и күәдүгіләр хъуар къызжумыләмә, Уашхъуә, зыспләжынкә! – жери.

– Уи адәм и күәдүгіләр уәри күәдүгіләр пхуәхъунущ, – къыжрилаш и анәм.

– Атләми, къызжелә.

Щыхигъәзыхъым:

– Уи адәр Емынә Жъаклә ихъаш, – къыжрилаш, – Емынә Жъаклә и хәщлапләр зыщлә щыләкъым, бғуэтнынукъым. Бғуэтми, упәлтәштынукъым – ульемыжъә.

– Си адәр яхъауә щалә кіэн джәгум сахәтын? – жери Албәч и къуә Тотрәш шәсри гъуэгу төхъаш.

Гъуэгу здытетым, мәз щыхъауә, гуо макъир къуә күәцым къыдәлүкъыти, Тотрәш къуәм дыхъаш. Зылт къуә күәцым дәтщ, зы шу джабәм кіәрыхъәжауә ельагъу. Шум шы һәдәжи иығыш.

– Сыт къәхъуар? – еупщлаш Албәч и къуәр лыым. – Гуо макъир зәхәсхати, къыдәздәзүхъаш. Къәхъуар къызжелә.

– Сыщәкүәнути, си шыр слъахъәри мәзым сыйхъаш, – къыжрилаш лыым. – Мәзым сыйхәтыху, си шыр яхъаш.

Щаклуәм и шыр къуәм дәзүхуар шытхым ихъәжаш апшондәху.

– Зыхуар пщләр? – еупщлаш Тотрәш щаклуәм.

– Зыхуар Емынә Жъакләш – нәгъуәщым къызикунукъым, – жрилаш.

– Сыкъызылтөжъам и лъәужъ сыйхъаш жыпіләркә, – гуфаш Албәч и къуә Тотрәш. – И хәщлаплә пщләр? Гъуазә укъысхуәхъун?

– Псытлыгум тесщ, – къыжрилаш щаклуәм. – Уезәгъынукъым: псытлыгум и хъуреягъыр къамыл мәззи, псым узәпрыкъими, къамылым упхыкыфынукъым. Гъуазә жыпіләмә, гъуазә сыйхуәхъунщ.

– Къәшәс абы щыгъуә, – жилаш Тотрәш. – Си шым түри дихынущ.

Щаклуәр къигъәшәсри, Тотрәш къуәм къыдәкүәжаш, Емынә Жъаклә и лъәужъыр яхуәрә Псыжъ լуфә լуҳаш. Псыжъ լуфә зы щалә щрихъәллаш. Щаләр псым лъакъуашхъәкә хәтщ, бдәжъей къихедзри, и кхъуафәр ныдҗәм тесщ.

– Мы щыпіләм щхъә фыкъиха? – гүжеяш щаләр. – Мыбы къихъа иккүйкүркъым, фи гъашләр фужәгъуж.

– Псым дызәпрыдз, – жрилаш Тотрәш щаләм. – Псым дызәпрыбдәмә, адәкә дә ди լуэхүүж.

Кхъуафәр псым хидзәри, щаләм Албәч и къуә Тотрәшрә щаклуәмрә псым зәпришаш.

– Иджы уә зы кlapәkә къәув, сә зы klapәkә сыйкъәувынщи, къамылым мафлә еддзынщ, – жилаш Тотрәш.

Щаклуәр зы klapәkә къәуваш. Албәч и къуә Тотрәш нәгъуәщ зы klapәkә уври, къамыл мәзым лыгъә ирадзаш.

Къамыллыр исурә լугъуәр уәгум щихъәм:

– Хэт къызику? – Емынә Жъаклә къәшесаш.

Мафләм илыгъуауә къажъәхъыхъаш Емынә Жъаклә.

– Албәч зы щалә къыхуальхунущи, дзәгъәшынә шу зақъуәкә еджә хъунущ жыхуалар уәрмყирауә пәрә? Уи адәм укъыкәлтъыкъуаш уә слъагъур, – жери Емынә Жъаклә бжыщхъә дыкъуакъуә къидзаш.

Бжышхъэ дыкъуакъуэм Тотрэш и лъапэм зыкъыщыхисащ.

– Бжышхъэ дыкъуакъуэр хъуакъым, Емынэ Жъакі! – жиащ Албәч и къуэ Тотрэш.

– Бжышхъэ дыкъуакъуэр мыхъуамә, шабзэр хъункъэ! – жери бжышхъэ дыкъуакъуэм шабзәшәр къыкәлъидзащ Емынэ Жъакі.

Шабзәшәм Тотрэш ибгүкіэ зыкъыщыхисащ.

– Шабзәри хъуакъым, Емынэ Жъакі! – пидзыжащ Албәч и къуэ Тотрэш.

– Шабзәри мыхъуамә, аркъэныр нокуэ! – жери Емынэ Жъакі аркъэн къидзащ.

Албәч и къуэ Тотрэш и піэ икілакъым: аркъэныр и пащхъэ къыщехуэхащ.

– Емынэ Жъакі, лыр щтамә, мәуәщхъу, – жиащ Албәч и къуэ Тотрэш. – Сә уәшхъу си хабзәкъым. Нокуэ! – И сагындақъыр зәуидзәри Емынэ Жъакі къиргъәпсихаш.

И адәр кхъуафәм къиргъэттысхъәри, дзәгъәшынә шу закъуэр псытыйгум къытекійжащ.

ТОТРЭШРЭ НАРТ ЗЭШИБЛЫМРЭ

Албәч и къуэ Тотрэш псы тұащіэм дәст. Бәләрғыгъ и хабзәтәкъыми, псы тұащіэм шызәрихуэ шыбз гуартэм, күәд лъандәрә ешә щхъэкі, нартхәр езәгъыртәкъым.

Нарт зәшибл шәсащ:

– Зыри зыхәмизагъэ шыбз гуартэр къэтхунщ, – жари.

Псы тұащіэм дыхъәри, епльакуәурә, шыбзыхъуэр ягъәбәләрүгъащ, шыбзыр къызәщілакъуәри псы тұащіэм къыдәкъыжащ.

Шы лъә мақъым щыр зәрыдәпсалъемкі, Албәч и къуэ Тотрэш къищлащ шыбз гуартэр зәрахур. Нәхущ хъуауэ, зызәщіузадәри, Тотрэш къәшәсащ, шыдыгъум ящыхъәри зы шә яхидзащ: зәшиблым я зыр къиргъәпсихаш Тотрэш идза шабзәшәм. Шыдыгъум я ужъ иувауэ ихуурә, етіуанәшәри яхидзащ: шыдыгъум ящыщ зы къиргъәпсихаш етіуанәшәми. Зәшиблри къиргъәпсиху, шыдыгъум я ужъ икілакъым Албәч и къуэ Тотрэш: зәшиблыр къиргъәпсихри и шыбз гуартэр тұащіэм дихуәжаш...

Нарт зәшиблыр Тотрэш щиукілам деж щыщілальхъәжри я кхъэм Іуашхъә траңыхъыжащ. Іуашхъиблыр Къурей губғуэ итщ, Іуашхъә зәшиблкіэ йоджә ноби.

Таурыхъэр

ХЬЭТУ Пётр

ТЭТЭРХЪАН ЯБГЭМРЭ ЗАУРКЪАН ШАБЗАУЭМРЭ

Щылаи-щымылаи ар, ауз, зэрауэтэжымкIэ, зы къуажэ гуэрым дэсаш, жи, щалэ ахтырзэмэн, ЗауркъанкIэ еджэу. Ар икъукIэ лъэрызехъэт, шыгъэ-лъигъэкIэ, псом хуэмыдэу шабзэрыуэнкIэ къытекIуэ хэкум имысу. Ар хъарзынэт, ауз сыйт хуэдээ зэпеуэ хэмыхъами, зыгуэрым фэбжэ тримыдзауэ – и Iэ, е и шхулъэ, е и дзажэнальэ имыкъутауэ, и блыпкъ е и шхужь иримыгъэпкIауэ Зауркъан къыхэкIыжыртэкъым. Абы щхъэкIэ и хъэрхуэрэгтү куэдым фIыуэ къалъагъуртэкъым. ПщIэшхуэ къызэрыхуамыщIым гу щылтиятэм, и адэми: «ТIэкIу увыIэ, щалэ!» – щыжиIэм, зыгъэса и атэлыкъым деж егъэзэж. И къаныр нэцхъейуэ къыхуепсыхуу, гукъыдэжыншэу фIэхъус къышрихым, атэлыкъым занщIуэ къыгурлыуаш абы гукъеуэ гуэрхэр зэриIэр. ИкIи, и гукъыдэжыр къиIэтыжын мурадкIэ:

– Уей, си къану, уей, си нэху, щхъэ апхуэдэу узэхэль? КъызэхъэлIэ, уиIэм, щэху, къысхуэIуатэ уи гухэль, – жери зыкъыхуегъазэ.

Зауркъан и упщIэр хъэзырти:

– Си дотэ, – жи, – уэ куэдым сыхуебгъэсаш, куэдми сыхуэбушиящ, ауз зы кызжумыIэу къэбгъэнаш: цыхухэм пщIэ къысхуашIын щхъэкIэ сыйт сщIэн хуейр?

– Зыри пщIэн хуейкъым, си къан. ПщIэ къыщIыпхуамыщIын умылэжы зэфIэкIаш. Цыхум я жагъуэ умыщI, гуапэу яхыхъэ, гуапэу къахэкIыж. Гуапагъэм пщIэ щIэптыркъым, ауз псэкIэ къулей урохъу; зылъэмыхкIхэм щIэгъекъуэн яхуэхъу. Уи напэр хужирэ уи щэныр дахэмэ – абы нэхъыфI сыйт щыIэ?! Псапэр – насыпщ. Сэ мыпхуэдэ дыдэу бжезмыIами, си къан, Iэджэрэ уэслуэкIаш...

– Мис иджы къызгурлыуаш, – жиIаш Зауркъан, зэхэуфауэ щыта и нэгур зэхэкIыжауэ. – Зэпеуэхэм текIуэныгъэ къыщысхьмэ, псоми пщIэ къысхуашIын си гугъаш. ЦэрыIуэ сыхъуаш, ауз а текIуэныгъэхэр къэсхын щхъэкIэ, гу лъызмытэжу, куэдым я жагъуэ сщIащи, си цIэр фIыкIэ жаIэркъым... Сабийхэр си цIэмкIэ ягъэшынэ... Си ныбжъэгъухэм зыкъысщадзей... Иджы, дотэ, си напэр сымытхъэцIыжу хъунукъым. КъызжеIэ лъэпкъым къыхуэщхъэпэн IуэхуфI зэрызлэжыну щIыкIэр, си цIэр фIыкIэ Iун хуэдэу, зи жагъуэ сщIа нэгъунэ пщIэ къысхуашIын щхъэкIэ.

– Ей, си къан, IуэхушхуэцI уи Iуэхур, Iуэхушхуэ, – жиIаш атэлыкъым. – Цыхум и жагъуэ пщIыну тыншищ, ауз уифI къипшэжынту гугъум я гугъужщ.

– НтIэ, дотэ, хэкIыпIи Iэмали щымыIэжу ара? – къэгузэващ Зауркъан.

Сабийхэм папшIэ

— Іэмал зимиIэжыр ажал закъуэрщ, си къан. Абы акъылкIи, къарукIи, мылькукIи упэлъэшынукъым, псэ зыIуту абы фIэкIыфаи щыIэкъым. Уи напэр зериптхъэшIыжын Іэмалу щыIэри зы за-къуэш, си къан: а ажалым утекIуэннырщ...

— Ар дауэ, дотэ?.. Абы фIэкIыф щымыIэуи жоIэ, сэ дауэ абы сизэритеkIуэннур?

— Сэ жыхуэсIэ ажалым псэ Іутщ, абы и цIэри Тэтэрхъянщ. Ар, пэж дыдэу, ажал пэлъытэш, бзаджагъэр и нэурыдзэу мэхъашэш, хъуагъэшагъэрзыкIуэш, абы пэлъэшыфаи къэхъуакъым, ауэ уэ нэгъуэшI хэкIыпIэ уиIэкъым — утекIуэн мыхъумэ.

— Хъунщ, дотэ, Тэтэрхъан жыхуэпIэм сытекIуауэ сощIри, абы щхъэкIэ си напэр тхъэшIыжа хъуну, пшIэ къысхуашIу, си цIэр фIыкIэ Іуну?

— Іунущ, си къан, пшIэи къыпхуашIынущ... Хэшьпыхъяуэ щIалэфI куэд ди хэкум иришири, пшIылIыпIэм иригъеуваш Тэтэрхъян. Уэ абы щыгъуэ уцIыкIуащи, а Іуэхум зыри хэпшIыкIыркъым. Ди щIалэ хахуэ куэд ежъат, лыгъэкIэ е бзаджагъэкIэ абы текIуэу, ди цIыхухэр пшIылIыпIэм кърашыжын мурад яIэу, ауэ зыми къагъээжакъым... Уэ иджы, зауэлI хахуэ къыпхэкIуауэ, лы икъугъэ ухъуаш. СызэреплымкIэ, и чэзур уи деж къэсащи, ди цIыхухэр Тэтэрхъан ябгэм къыIещIэбгъэкIыжрэ хэкум къипшэжыфмэ, дунейм утетыху абы нэхъэрэ нэхъ ІуэхуфI лъэпкъым хуэблэжынкъым.

— Дэнэ а Тэтэрхъан ябгэр къыщызгъуэтынур? Дэнэ щыIэ абы и хэшIапIэр? — занщIэу ежъэн хъэзыру, гушхуауэ къэпсэлъаш Зауркъан.

— Ар, быдапIэшхуэ иIэу, тенджыз Іуфэ Іусщ... — къригъажъэш атэлыкъми, и къаным гуригъэIуащ абы къыпэшыль гъуэгуанэр зэрыжыжъэри, зэрихъэльъери, Тэтэрхъан и быдапIэм узэрекIуэлIэну щIыкIэри, хуигъэIушащ бзаджагъэ гуэрхэми.

Зауркъан, псори къыгурыIуауэ, ежъэну хъэзыр щыхъум, иужь псальэу атэлыкъым мыр къыжриIэжащ:

— Тэтэрхъан ябгэ къудейкъым, си къан, «Бажэ» жаIэу, абы цIэ лей ауэ сытми фIашакъым. Хуэсакъын хуейщ и хылагъэхэм. КъищынэммышIауэ, удыгъи хэлъщ. ЗыкIи упэмылъэшыжу, и удыгъэ-къапхъэним упэшIэхуэ хъужыкъуэмэ, мис мы хъэзыр нэпцым укъригъэлынщ. Мыбы дыуэ кIуэцIылъщи, къащти уи хъэзырылъэм илъхъэ. Ауэ ар Іэмалыншэ мыхъуауэ къыумыгъэсэбэп.

— Дауэ ар къызэрызгъэсэбэпынур?

— Къипхуу зэпыпшIыкIыну аркъудейщ...

Арати, Зауркъан лыгъэ зэрихъэну ежъаш. И гъуэгуанэ къыхым куэдрэ тета, машIэрэ тета, сытми, лъэпоцхъэпо куэди, псэзэпылъхъэпIэ мынэхъ машIи къызэринэкIауэ, зы зэман зэ нос Тэтэрхъан и лъапсэм. БыдапIэм и куэбжэшхуэм тоуIуэри, хъумакIуэхэм, «ухэти, усыти» жамыIэу, дагъэхъэ. Зауркъан и къарапцIэр ирехулIэ унэ дахэ зэхэтхэм я нэхъ иным, Тэтэрхъан и уардэунэу къышыхъум. Джэнүи хунэмису, хъэрхъупым ешхъу,

Сабийхэм папшIэ

къуэлэнпшIэлэну зэшчихуэпыкIауэ зы лыжь цыкIу къышIокIри, къеблагьи жимыIэу, сэлам-чэлами хэмиту, къоупшI:

— Сытый укъытхуихья, щIалэ? — жери.

— Сэ си хэкуэгъухэр пшылIыпIэм къисшыжыну сыкъэкIуаш! — пхъашэу къэпсэлъаш Зауркъан.

— ИкъукIэ мурад хъарзынэш, — къыфIэмыIуэху-къыфIэмыIуэху жиIаш «хъэрхьупым». — Ауэ, пшIэрэ, а уи мурадыр къохъулIэн щхъэкIэ, япэшIыкIэ ди зиусхъэным утекIуэн хуейш. Ар икъукIэ зауэлI ябгэш, Иэлъхъэм Ѣтэгъюэ къуимыту, уи щхъэр фIихынурэ ежэжынущ. Ауэ, пшIэрэ, ди зиусхъэныр икИи икъукIэ гумащIэш. АпхуэдизкIэ гумащIэши, а укъызытекIуихья уи хэкуэгъухэр зыни къышчымыхъуу къуитыжынущ, и щхъэр уи къамэ жанымкIэ хуэбупсмэ.

— АфIекIа хэмилъуи? — игъещIэгъуаш Зауркъан.

— АфIекIа хэмилъу-тIэ...

— НтIэ, абы щыгъу... — жиIэри, адэкIэкъыпимыщэу, зытэлайкIэ зыщIэгупсысыкIаш Зауркъан: «Зауэ-банэм сыхимыгъэкIыу къызэпсчаш мы гъуэгуанэ къыхыр, къаруи-псэруи къисхуэнэжакъым... Зызгъэпсэхунуи зэман симыIауэ, аргуэрү псэзэпильхъэпIэ щхъэ сихъэн хуей? Іуэхур тыншу ѢызэфIэкIынукIэ, сеуэнши хуэзупсынщ мыбы и щхъэр». ИкИи абы быдэу триухуаш. — НтIэ, абы щыгъуэ сышэ уи зиусхъэным деж, хуэдупсынщ и щхъэр...

Зауркъан ар жиIэш, и къарапцIэм къепсыхш, зэрегуакIуэу иутIыпшри, «хъэрхьупым» и ужь иуващ.

ЗышIаша уардэунэм къуэлэнпшIэлэну хуэпа пшылIхэр щIээт. Хэти бажэм хуэдэу загъазэу ѢызэхэзокIуэ, хэти, ужьэм хуэдэу щабэрькIуэрэ щэхуу, хэти мыхэр лъэгум еIусэрэ, жыпIэу, хъэн-дырабгъуэм хуэдэу Ѣызольяатэ. Пэшыбжэ къэс хъумакIуитI Іутш. «Хъэрхьупым» Зауркъан пэшышхуэ гуэрым щIешэри, къижреIэ:

— ЗэкIэ мы хъещIэшчым зыщыгъэпсэху. УкъэмэжалIэмэ, мы уэзджынэ щхъуантIэ цыкIур къэгъэзу — пшхыни узэфэни къыпхушIахъэнущ. Зэш къыптеуэмэ, мы уэзджынэ плтыжь цыкIум еуи, хур хъыджэбзхэр къышIыхъэнурэ уи зэш трагъэунущ — къэфэнущ, джэгунущ, макъамэ, уэрэд гуакIуэхэм урагъэдэIуэнущ... Ди зиусхъэным и щхъэр бупсыну хъэзыр ухъумэ, мы уэзджынэ фIыцIэр къэгъэзу, ар къышIыхъэнущ.

Ар жиIэри «хъэрхьупым» зигъэбзэхыжаш.

Зауркъан зыкIиплъыхмэ, хъещIэшчыр къабзэлъабзэу зэлъыIухаш, хуабжьи къулейш: дыщэпс зытегъэлъэда унэлъашIэ гъещIэгъуэнхэр щIэтиш, лъэгум алэрыбгъу зыкъизыххэр ильш, блынхэм Iэцэ зэмилIэужыгъуэхэр фIэльш, гъуэлтыпIэшхуэм Iэнэ хъурей цыкIу бгъэдэтиш. Абы уэзджынищ тетщи, Зауркъан япэу къиштэну уэзджынэр дэрами къыхуэшIэркъым. ЩIалэр таучэлыншэу заулкIэ и пIэм иташ, итIанэ, зэуэ гушхуауз, уэзджынэ фIыцIэмкIэ Iэбащ. И Iэр абы щыхуихым, «хъэрхьупым», дамэдазэу къигъэна бжэм и щхъэр къыкъуегъэжри, къижреIэ:

Сабийхэм папшIэ

— Зауркъан, уэ гъуэгу утеташ, усабэ защIэш, Іупхъуэ зыIуль мо бжэм щIыхьи, зыкъэтхъэшI-зыкъэлъэшIи, итIанэ пшIэнуIами щIэ, армыхъумэ емыкIуш IэмтыхъэшI-напэмтыхъэшIу ди зиусхъэним и щIхъэр бупсыну.

Ар жиIэри зигъэбзэхыжащ «хъэрхъупым». Зауркъан хуабжью игъэшIэгъуаш, мы «хъэрхъупым» си цIэр дэнэу пIэрэ къышцишIар, жери. ЩIалэм дэнэ щIишIэнт и цIэмрэ тенхуа хъыбархэмрэ абы япэ иту къызэракIухыр! Хъэрхъупыфэ зриплъя лыжъ щIыкIум и жыIэ игъэзащIэу, кIуэри зыкъигъэшIыIэтыIаш, къабзэуи зызэпильэшIыхъыжащ. Иэнэ щIыкIум къыбгъэдыхъэжу, аргуэрү уэзджынэ фIыцIэм щIэбэ дыдэм, «хъэрхъуп» гуэрыр, бжэм и щIхъэр къыкъуигъэжри, къепсэлъаш:

— Ди зиусхъэныр иджыпсту щIэкъым, пшыхъэшхъэ къигъэзэжыну аращи, апшIондэху уэ тIэкIу едзакъэ, зыгъэпсэху...

Зауркъан сый ищIэжынт, уэзджынэ щIхъуантIэр къиштэри игъэззуаш. Асыхъету къышIэлъета «хъэндырабгъуэхэм» Иэнэ плимэ къыхъышхуэр зэфэн-зэшхэнкIэ къаузэдри, щIэлъэтыкIыхъыжащ. Зауркъан фIыгуэ шхэш, фадэ тIэкIуи трифыхыжри, тIэкIу ешауэ къышыщыхъум, шабзэмрэ шабзальэмрэ фIэкIа зыкIэримыхъу, гъуэлъыпIэшхуэм итIысхъэри зригъэшIаш. Къышыушар етIуанэ махуэрщ, шэджагъуэхуегъэзэкIу. Зауркъан щIэшхъу къызэрышIар и гум щIыхъауэ здэштым, «хъэрхъупыр» къышIохъэ:

— Сый, Зауркъан, угупсысэу ущIыщтыр? КIуэи зытхъэшI, зыкъэужьи, тIэкIу едзакъэ, итIанэ пшIэнуIами пшIэнщ.

Зауркъан, зыри жимыIэу, кIуэш, и напэм псы щIикIэш, псынщIэу къигъэзэжри, уэзджынэ фIыцIэр къиштащ.

— АлейкIэ уэзджынэр умыгъэзу, ди зиусхъэныр нышэдибэ жыгуэ дэкIаш, къышыкIуэжынури пшэдэй пшэдджыжырщ, — жиIаш «хъэрхъупым». — Уэ апшIондэху зыгъэпсэху... Ухуеймэ, щыгъын псынщIагъуэ къипхуеэгъэхынищ.

— Хъэуэ, сыхуейкъым.

— Хъунщ, узэрегуакIуэш, — жиIэри, «хъэрхъупыр» щIэкIыхъыжащ.

Зауркъан слот ебгъэшIэжынур, уэзджынэ щIхъуантIэр къиштэри игъэзуаш, арыххэу, «хъэндырабгъуэхэм» Иэнэр къыхуаузэдри, щIэлъэтыкIыхъыжащ. Зауркъан фIыгуэ шхащ, ауэ фадэм, игъэжеину шэч ищIри, еIусакъым. Пшыхъэшхъэшхэри зэфIэкIаш фадэншэу. Зауркъан зэшыр къышытеуэм, уэзджынэ плъижым еуаш. Асыхъету бжэр зэIукIри, абдеч къежъэу щита нэхъей, хур хъыдажбзхэр, псым щес къазу зекIуэу, къышIыхъащ икIи, я макъами, я къафи зыгуэ, зыкъагъэлъагъуэу щIадзаш. Мыхэри, «хъэндырабгъуэхэм» ешхъу, къуэлэнпшIэлэну хуэпат, ауэ я шылэ бостейхэр апхуэдизкIэ плашIэти, абыхэм къызэпхыщ Iэпкъльэпкъ зэкIужхэм Зауркъан ягъэпIейтейрт. ИгъашIэм апхуэдэу гъунэгъуу щIыхубз Iэпкъльэпкъ зымыльэгъуа мо щIалэ фызкъэмшэм, и нэр здихынур имышIэу, зыкъомрэ щыса нэужж, есэжри, укIытэншэу нэкIэ ишхыу щIидзаш. Илъагъу дахагъэ къомыр и гум хыхъэш, макъамэми гъэшIэгъуэну

Сабийхэм папшIэ

игъеудэIури, зэрыхъуар имышIэу, здэшысым IэфIу Iурихащ. Жэшиц-махуицкIэ жеяуещ къышыушыжар. ИкIи, и мыхъэлу, хубжьу къехъэльэкIыг къэтэджри, щхъэхыпэурэ кIуэри и напэм псы щIикIаш. КъышыщIыхъэжым зэуэ гу лъитащ и зекIуэкIэм зэрызихъуэжам: моуз-щэ псынщIагъэ хэллрэ щабэрыкIуэу. «Ей-ехь! — къыхэкIиикIаш Зауркъан. — Мыр дотэ зи гугъу къыхуицIауэ щыта удыгъэ зыхэлъ Тэтэрхъан и бзаджагъэш! Мыбы и нэшыпхъуэлъэхъум сиIэшIэкIыг, и щхъэр хуэзмыгупсмэ, сэри хъэндырабгъум хуэдэу къеслъэтыхъу щIэздзэнкIэ хъунущ!» — жиIэри, уэзджынэ фыцIэр къиштэну Iэбаш. АрщхъэкIэ, къыздикIари къыздихуари имышIэу, «хъэрхъупыр» къыбгъэдэхутэри, къигъэувыIаш:

— Ди зиусхъэнрыщиIэкъым, Зауркъан, ауэмгувэу къэкIуэжын хуейш... Итланэ, сыйт апхуэдизу укъышIэгүзэвар? УщIэпIашIэр сыйт абы и щхъэр бупсыну? Ди зиусхъэным хуит укъещI иджыри зыбгъэпсэхуну, мы хъэшIэшми ухуенху ущIэснын...

— Сэ мыбы сышыхъэшIэну сиIкъэкIуакъым! — пхъашэу къэпсэлъаш Зауркъан, «хъэрхъупым» и псальэр Iэпиуду... — Е иджыпсту Тэтэрхъан и щхъэр хуэзупсынщ, е иджыпсту дыдэ мы фи быдапIэм дэсхэм къэзэуатыр есщIэкIынщ!

— Мыпхуэдизу укъэмгубжь, Зауркъан. Ди зиусхъэным хъэшIагъэ къуихыр ущимыгуапэкIэ, уежъэжын ущыпIашIэкIэ, абы хуитыжыр уэращи, мис, узыхуей уэзджынэр къашти еуэ...

Зауркъан, куэдрэ мыгупсысэу, уэзджынэ фыцIэр къипхъуатэри игъэзууаш. Асыхъэту хъэрхъупыфэ зриплъа лыжь цыкIур пкIауэм хуэдэу дэлъейш, зыщхъэпридзри, заул Iэчлъэчу и пащхъэ къиуващ. Зауркъан жиIэнури ишIэнури имышIэжу щытти, модрейр къэпсэлъаш:

— Зауркъан, сэ си-Тэтэрхъанщ... Уэ узэрызаул хахуэр зэхэсхати, уи губзыгъагъэри здынэсыр зээгъэшIэн мурадкIэ тIэкIу узгъэунэхуаши, къысхуэбгъэгъунщ. Сэ си псальэр сиIкъыркъым — уи хэкуэгъухэр къэзутIыпшыжын укъэзгъэгутъаши, къысхуэпшIэну тIэкIур бгъэзащIэмэ, мамыру дызэбгъэдэкIыжынщ. Иджы си щхъэр бупсыну ущыхъэзыркIэ, сэри сыхъэзырш, — жиIэри, абдеж щыт шэнт лъахъшэ цыкIум тетIысхъаш.

Зауркъан, зыри жимыIэу, и къамэ жаныр кърихри мо щхъэцIувыфI зытет Тэтэрхъан и щхъэр иупсыну бгъэдэуващ. Ауэ, сыйт? Йокку-йоккури, зы щхъэц налъи хутегъэкIыркъым.

— Мыр зэрыгъущэр арагъэнщ щIэмыхъур. Сабын щыдгъахуэ, — жиIаш Зауркъан.

— Щыхуэ, Зауркъан, щыхуэ уэ, — арэзы хъуаш Тэтэрхъан.

Арыххэу зы «хъэндырабгъуэ» къынщIэлъятэри, жъакIэупсыр зыхуенин хъуар тету, Iэнэ хъурей цыкIу къыбгъэдигъэувэри щIэлъэтыкIыжащ. Зауркъан сабын тхъурымбэ ишIщ, Тэтэрхъан и щхъэм фыуэ щихуэри, аргуэру и къамэ жанымкIэ еIаш. АрщхъэкIэ, дэнэт! Зы щхъэцыпэ закъуи хутеупсыкIыркъым — гъущI Iунэм хуэдэу быдэш. Зауркъан, абы и щхъэцым зыкъомрэ еныкъуэкъуа нэужь, и гур къыхигъэскIыгу, къызэшIэувыIыкIаш: къышыхъуаш

Сабийхэм папшІэ

и Іэм хэлъу щыта къарур хэммыльыжу, икІи ар Тэтэрхъан и удыгъэбзаджагъэм и Іэужьу. Щалэр а гупсысэхэм здыхэтым, Тэтэрхъан къэпсэлъаш:

— НобэкІэ ар хъунщ, Зауркъан. Уэ куэдыIуэрэ ужеящи, абы узэпкърихагъэнщ... Пшэдджыжь, Тхъэм жиIэмэ, жыы нэхъпшІэту, бупсынщ... Сабыныпсыр къызэжэхыгу къызумыгъекІухуу, мо зытхъэшІыпIэм тасрэ къубгъянрэ къышІэхи, си щхъэр схуфIэхушІыкЫж, фыгуи зызгъэлъэшІыж.

Зауркъан зыри жимыIэу, пшылым хуэдэу Iэдэбу, Тэтэрхъан и лъэIур игъэзэшІаш. Тэтэрхъан щышІэкЫжым, ауанышІу, мыри къридзыжаш:

— А уи къамэри тIэкIу лъы, щІалэ, — жери.

Абы и псальхэм Зауркъан къагъэгубжъат, и бзэгупи къыпшылъэдат: «Си къамэми си сэшхуэми я жанагтыр къэпшІэну ухуеймэ, щІакIуэкIапэ дызэдьтегъэувэ!» — жриIэну, арщхъекІэ, ар ириутIыпшыну хунэмису, Тэтэрхъан зигъэбзэхыжати, дыджу ирикъухыжаш.

Тэтэрхъан и щхъэцым еныкъуэкъуурэ, и псэр пыхуу ешат икІи къэмэжэллати, уэзджынэ щхъуантIэм еуаш. Іэнэ къыхуаузэдри, фыуэ шхащ. ИшІэн игъуэтыртэкъыми, жъакIеупс Iэмэпсымэхэр зытет Іэнэмрэ тас-къубгъанымрэ, утыкум итти, зэшІикъуэжри зытхъэшІыпIэм щІигъэувэжаш. ИтIанэ, къарууншэ зэрыхъуам иризэгуэпу, и щхъэр здихынур имышІэу, гупсысэу, къикIукI-никIукIыг хъэшІэшым зыкъомрэ щІеташ. ИужъкІэ, уэзджынэ плъыжым еуэри, хур хъыдджэбзхэм темэхауэ еплъурэ Iурихаш. Аргуэрыжти, жэшищ-махуишкІэ жеящ. Къызэшыури, и Ии и лъи дахэ-дахэу хуэмыйгъехьеижу, ерагыгу къэтэджаш, «хъэндьрабгъуэхэм» я зекIуекIэу зытхъэшІыпIэм кIуэри, и напэм псы тIэкIу щІикIаш. Къигъэзэжу, уэзджынэ фышІэм щыIэбэм, и пашхъэм къихутащ езы Тэтэрхъан: «Си щхъэр бупсыну хъэзыр ухъуауэ ара?» — жиIэри. Модрейм, и щхъэр ишІа фIэкIа, зы псальи къыхудэшяякъым. «Еуэ-тIэ, упс», — жиIэри Тэтэрхъан шэнт лъахьшэм тетIысхъаш. Зауркъан и къамэр кърихыну Іэбэри, и зэхуэдитIым нэси къыхуихакъым. Тэтэрхъан и удыгъэ-бзаджагъэр зэрэн къыхуэхъури, заулI хахуэу Зауркъаным и къарур щІекIат. Апхуэдэу щыхъум, Тэтэрхъан къэтэджри дыхъэшхыгурэ жиIаш:

— Сыт мыгъуэр уи заулI уэ, уи къамэ къудейр къыпхуихыжыркъым. Уэ си щхъэ бупсыни щыIэкъым, ауэ щыхъукIэ, дызэрызэгурIуар бгъэзэшІакъыми, уи хэкуэгъухэри хуит сшIыжынукъым. Абыхэм я нэхъыбэри уэ пхуэдэш: зэрызакъыфIэшІыжым фIэкIа яхэлъ щыIэкъым, гутъу емыхъу, лъэпкъым хуэцхъяпэн Iуэху ялэжыну, абыкIи цIэрыIуэ хъуну хэтхэш. Ауэ апхуэдэхэм зыри къехъулIэркъым, напэтех хъу мыхъумэ. Мис иджы уэри си бжым укъышІэхуащи, «хъэндьрабгъуэ» зыфIэпща си пшылI жыIэшІэхэм дяпекIэ уахэтынущ.

Тэтэрхъан ар жиIэри, Иыгъ дыщэ уэзджынэ цIыкIур игъэзуюаш. Асыхъэту къышІэлъета пшылI «хъэндьрабгъуэхэм» яжриIаш:

Сабийхэм папшІэ

«Мыбы и Іещэ-фащэр дяпекІэ нэхъри къытхехъэлъэнущи, и Іещэри кіэрыфх, и фащэри щыфхи, фи щыгъынхэм хуэдэкІэ фхуапэ».

Арати, Зауркъан кіэрылъа къамэри, сэшхуэри, фокІещІри, гъуэлъыпІэм деж кіэрыта шабзэри, шабзальэри блыным фіадзэри, еzym, ІэпекІэ кърашэкІ сабийуэ, и Іэпэ зырызыр яубыдри, «Ым» жимыІэфу, щлашац. Езыхэр зыщІэс унэм яшэу, я щыгъыным хуэдэкІэ яхуэпэну щыбым къышІэкІауэ здэкІуэм, гъущІ хъар зыхэль щыгунэм и щхъэгъубжэм къыдэкІиикІаш Зауркъан и хэкуэгъу щІалитІ:

— Уэр гуэрым ди лъэпкъ напэр тепхащ! Дэ тіур, Іэхъульэхъу дащІауэ, Тэтэрхъан и щыгунэм дыщІисыр, жыІещІэ дыхуэмыхъуу, дыпещІэувэри дезэуати аращ. Ар бзаджагъэкІэ къыттекІуаш. Уэ пхуэдэу жыІещІэ хъуахэр — и пшылЫшІэм ит ди лъэпкъэгъухэр тынш цыкІуу къизышыжыну зи гутъахэр — зыкъэмьинэ и лышІещ: хэт «хъэндырабгъуэу» унэм щІэти, хэти вым хуэдэу мэлажъэри губгъуэм итш, хэти мэзым пхъэ къышІеш, хэти псым тетш, бдэжжэй йоощэри... ЗыкъещІэж, щІалэ! Уэ иджыри лыгъэ гуэрхэр къыпкъуэкІыну дыпщогугъ!

Арати, зыыгъа нэшыпхъуэр къызытыридзыжа нэхъей, абдеж Зауркъан и щхъэр зэуэ бзыгъэ дыдэ мэхъуж, и хэкуэгъу щІалэхэм я псальэм къару къыхалъхъэж, и атэлыкъым къритауэ щыта хъэзыр нэпцІри игу къокІыж. Куэдрэ мыгупсысэу, и Іэпэ зырызыр зыыгъ «хъэндырабгъуитІыр» зэриудэкІщ, хъэзырыр кърихри зэпищЦыкІаш. Хъэзырым илъа дыуэр къихури щыим техуаш. Щыим зэрытехуэу къауэри мафІэмрэ Іугъуэмрэ къыдрихуеящ. Абдеж Зауркъан зэуэ къылургуаш и адэжь лъахэм и Іугъуэ-мафІэр, зыхищІаш еzym хэлъа къарум хуэдищІэ къызэрхэхъуар. Зауркъан пкІэри щыгунэм хэлъ гъущІ хъарыр зэ елгъуэм къыхитхъщ, и хэкуэгъуитІым я Іэхъульэхъухэр икъутэри, ахэри хуит къишІыжащ.

— Иджы, — жилащ Зауркъан, — си гъусэу псынщІэу фынажэ Тэтэрхъан и уардэунэ хъещІэшым. Сэ си Іещэ абы щІэлъщ, фэри Іещэ щывгъуэтынщ.

Щыри зэгъусэу зыщІэлъэда уардэунэм къащыпэува хъумакІуэхэр, зыги къашымыхъуу, зэбградзш, хъещІэшым щІэлъадэри ІещэкІэ зызэщІаузэдащ. Зауркъан уэзджынэ фыщІэр къипхъуатэри игъэзууаш. Арыххэу, Тэтэрхъану зауэл ябгэр я пашхъэм къихутащ. Абдеж сэшхуэ зауэр яублэри, Тэтэрхъан ябгэр щыми яхухэмьигъашІэу, заулкІэ зэрызехъаш. Зауркъан и сэшхуэм и хъэлъагъыр щызыхищІэм, и уэгъуэ къэси нэхъ къышытхъэлъэм, къэшиныэри, щыбым къафІыщІэжащ. Дыщэ уэзджынэм еуэри, быдапІэм хъумакІуэрэ зауэлІу дэтыр «сархъ» жиІэу къызэхуэсащ.

— Феуи, мыхэр хэвгъэбагэ! — унафэ яхуишІри, езыр фийщ, къылуръэда и шым зридзри, макІуэ-мэлъей, быдапІэм дэжри губгъуэм илъэдащ.

Зауркъан, плъэмэ, и хэкуэгъуитІым, къаплъэнхэм хуэдэу яхэлъэдауэ, дээ фыщІэр хъэдэлъэмьиж зэтращІэ. Зауркъани, и хъэзырыр

зэпишыкІыу и адэжь лъахэм и Іугъуэ-мафІэр къызэрыІурыуэ лъандэр и акылым къихъэжати, мы щІалэ мэхъашэ ахтырзэманихэр мыбыхэм зэкІэ япэлъэшынщ, жиІери, езыри зэрымытІасхъэр къигъэлъагъуэу, Тэтэрхъан кІэлъышхъэраш. Мор жыжъэ нэсатэ-къым. Зауркъан, кІуэрыкІуэм тету, и шабзэр зэІуидзэри иутЫишщащ. Шыр щыщІиукІыкІым, Тэтэрхъан щхъэпридзащ. Ар къэтэджы-жыху, нэсри, сэшхуэмкІэ и щхъэр фІихыну зишэшІа къудейуэ, мо удыгъэ зыхэлым, пкІауэм хуэдэу ІулъеикІщ, зыщхъэпридзри, бажэ цыплъ зыкъицІаш. Зауркъан, къэхъуар къыгурымыІуэу, жъекІэ плъэуэ щытыху, бажэр – тхъытхъытхъ – мэзымкІэ щІэпхъуаш. Бажэр абы нэсыным лъэбакъуэ щэ ныкъуэ хуэдиз иІэжу, Зауркъан зыкъицІэжщ, и къарапцІэм ельэдэкъауещ, кІуэрыкІуэм здыте-тым, аргуэрү и шабзэр зэІуидзэри, бажэр къыщызэплъэкІ дыдээм ирихъэлІэу иутЫишщащ. Ар бажэм и нэ лъэнныкъуэм техуэри, щхъэ щІыбымкІэ щызэпхыкІыжащ. Бажэр, пкІауэм хуэдэу, лъагэ дыдэу къыдэлъейщ, щэ-плІэ зыщхъэпридзри, щым къэмымы щІыкІэ, гын фэндырэм хуэдэу къауэри, Іугъуеймрэ сырымэ бзаджэмрэ къых-ригъехаш. Арати, Тэтэрхъан ябгэм и псэр абдеж щинащ.

А псор жыжъэу зылъэгъуа губгъуэрэлажъэхэри мэзырыла-жъэхэри къэгушхуэри, мо ящІэнур зымыщІэжу къэна я хъумакІуэ-кІэлъышплъакІуэхэм зэуэ ятеуэри, я Іещэр къыттрахащ. ГуфІэгъуэр яІэу ахэр Зауркъан къихуэжэрт: «Тэтэрхъан ябгэр щыІэжкъым!.. Уд бзаджэр кІуэдышжащ!.. ИугъашІэ хуитыныгъэр къытхуэзыхъа ди Зауркъан!» – жаІэу къыхэкІиикІхэу.

Зауркъан абыхэм ежъэу щымыту, быдапІэмкІэ фынажэ, жыхуиІэу и Іэр яхуицІри, езыми абыкІэ и шыр иунэтлаш. Нэс-мэ, зауз гуашІэр йокІуэкІ: тІэкІу ешахэми, и хэкуэгъуитЫим, къэ-мылэнджэжу, яІещІэлъ сэшхуэ тІурытІыр уафэхъуэпскыым хуэ-дэу ягъабзэ. Зауркъан, сэшхуэ къихакІэ яхэмымльадэу, и шабзэр псынщІэу зэІуидзэри шабзэшэр иутЫишцу хуежъяш, дэтхэнэ зымы зауэлІипшІ иригъэгъуэлъыкІыу. Тэтэрхъан и пшылЫыпІэм итахэр зи щхъэхуитыныгъэм щІэзэухэм къахыхъэжри, мо зэи хамыгъэшІа дзэ фынщІэм, куэдрэ емылІалІэу, думпыр къыхрагъехаш.

Зауркъан пшылЫыпІэм къришижахэр и гъусэу и хэкум иджы-ри къэссыжатэкъым, жи, абы зэрихъа лыгъэм и хъыбарыр жылэм щызэлъашІысам. Пэжри пцЫри зэхатхъуэу, жаІэрят: текІуэнныгъэр къаххауэ, къагъэзэжын хуей щыхъум, Тэтэрхъан и мылъкур къахуэшІемыкІуэу зы мазэ псокІэ гувэжахэш, сыйми, шиплІ зыщІэшІа, тажъджэшхуэхэр зытетыж гу щэ ныкъуэм ахэр ерагъ-мыгъуейуэ ирагъэзагъэри къыздашэжащ.

Арати, Зауркъан и мурадыр къехъулаш – и лъахэгъухэм ядеж и напэр щитхъэшІыжащ, и хэкум и мызакъуэу, нэгъуэшІ щыпІэхэм и фынщІэ щыІуаш, лыхъужь уэрэди хузэхалхъэжащ.

Ауэ гъэшІэгъуэнныракъэ, Зауркъан шабзауэр Тэтэрхъан ябгэм зэрытекІуар пшылЫыпІэм ита и хэкуэгъу псоми я гуалэ хъуа-къым. Псом хуэмыйдэу, «хъэндырабгъуэхэрат» гужьеигъуэ къы-зылъысар. ТыгІытІыр я маҳуэрэ я занщІэр я гъуэгуу, абыхэм зыуэ зрачати, езы Зауркъан дыдэ, и къарапцІэм тесу, кІэлъышхъэрами,

ялъэшцІыхъэнтэкъым, жи. Абы и ужкІэ цыхум гушиІэу щІадзаш, жи, хъэндырабгъуэ уи лъэгум щыпхуэмэ, нэхъ жэр ухъунуш, жаІэу. Куэдми ар я фІэш хъуаш.

МЫШІЭ ЗЫФІЭШІА ДЫШЭ ЛЭРЫПС

1

Пщы зекІуэлІ цІэрыІуэ гуэрим къуищ иІэт. НэхъыжытІыр, унагъуэ хъужахэу, щхъэхуэ защІауэ псэухэрт. НэхъышІэр фызкъэмшэт, и чэзур фыгуэ фІихуами. Зэкъуэшишри зауэлІ хахуэт. Ауэ нэхъышІэр – Жырасльэн – зыбжанэрэ зекІуэ щыІа нэужь, зытэуэхэр, лей зраххэр фІэгуэнхъ хъужа, тхъэм ешІэ, сыйти, афІэкІа емыжъэжыну триухуэри, тысыжащ. И къуэш нэхъыжъхэм Іуэху къыщащыым: «Фи гущІэгъуншагъэр сигу техуэркъым, сэ апхуэдэу сыпсэунусыхуейкъым», – яжрилаш. Арыншамиар, пщІантІэмикъуажэми дэмызэгъэжу, и цІэми емызэгъыжу, илъэс зыбжанэ хъуауэ зы гурыгъуз гуэрим ихырти, и адэ и пщІантІэжь дэшэсъкІри, и заншІэр и гъуэггу, ежъэжащ, езыр щакІуэ Іэзэти, зекІуэ семыжъеми, шхын щхъэкІэ сылІэнкъым, жери.

Теуэгъуэ зыбжанэ зэпичауэ, и гъуэмылэри иухарэ ешауэ, зытуэр къэсщэкІунщ, жиІэу, мэз мышыху гуэрим пхыкІрэ пэт, шым зэрытесу кІуэцІрыхури машэ гуэрим ихуаш. Арыххэуи и зэхэшІыкІыр фІэкІуэдаш. Зы зэман зэ къызэшоужри – и шыр мэхъуакІуэри хъун кІырым хэтш, езыр, уанэр и пІэшхъагъыу, и щІакІуэм тельщ. Къышолъэтри зыкъеплъыхь: зыхыха мэзыраи хуэдэш. «Зызгъэпсэхуны сыгъуэлъати, машэм сихуауэ пщІыхъэпІуэ слъэгъуауэ араш», – жиІэри зигъэхъэзырыжш, шым шэсъижри къежъэжащ. МэжалІэу, псы хуэлІэу зыкъомрэ мэzym пхрыкІа нэужь, псынащхъэ къелъагъури къоувыІэ. Псынэм и хъуреагъкІэ хъэкІэкхъуэкІэ лъакъуапІешІэ Іэджэ иІэт. Мыбдеж хъэкІэкхъуэкІэр псафэ къакІуэу араш, жиІэу шым къепсыхрэ зыкъиплъыхьмэ, бгынэжайфэ зытет щакІуэ унэ цыкІу къелъагъури, абы щІохъэ. Пэж дыдэу, ар сабэм иуэжа, бэджыхъым зэшІиштэжэ, куэд щІауэ цыкІу зыщІэмыхъэжа унэ цыкІут. Пэш кІуэцІыр кыфІими, хэплъагъукІырт абы щІэтхэр. Пхъэ гъуэлъыпІэ лъагэр тепІэнцІэлъынышэт, Іэнэ лъакъуищымрэ шэнт лъахъшэ цыкІухэмрэ щхъэпрыдзыжауэ планэпэм щызэтелът...

Жырасльэн, мыр зэкІэшхъэгъэзыпІэсхуэхъуну къышІэкІунщ, хъэкІэкхъуэкІэри пэрыхъэту зэрышыІэр науэш, жиІэш, унэ цыкІум къышІэкІыжри, шым уанэр къытрихащ, ильхъэри хъун кІырым хигъэхъаш. Езыр, зэрышшэкІуэнум зыхуигъэхъэзырри, мэzym жыжъэу хыхъаш.

ПщыхъэшхъэхуэгъэзэкІыгу къигъэзэжащ, еша-елІарэ зы пшэрыхъи ІэшІэммыль. И псылъэр нэшІ хъуати, псынащхъэм Іухъаш. Псынэ ежэх цыкІум и Іуфэм, и жъэр иуцІрэ къэмымпІэтІэуэжу,

Сабийхэм папшІэ

зы къуэлэн цыкIу Іулт. Жырасльэн бдэжьеир къиштэри зэпилльыхаац – и Іэгум икIуадэу, цыкIу дыдэти, мыр сэ зы дзэкъэгьуй схуэхъунукъым, жиIэри псым хидэжаац. Къуэлэныр, и псэр къыхъяэжаац, зэ къыдэпкIеижри бзэхъяац.

Жырасльэн зыкъигтэшшIэтыIэш, и псылъэм псы из ищIри, щакIуэ унэ цыкIум хуиунэтIыжаац, унэр зэлъыIусхынщ, тIэкIу зызгъэпсэхунщи, жэщу псынэм деж сышыщэкIуэнщ, жиIэри. Унэ цыкIум щыхъэмэ – сыйт гъэшшIэгъуэн! Уэздыгъэхэр адэкIэмыдэкIэ фIэлъу, пэшыр нэхушхуэш, къабзэ дыдэуи зэлъыIухаац, Пэр щыхъяац, утыкум ит Іэнэ хъурейм лиш къэзыгъэхъэшшIэн ерыскъты тетщ.

«Мыр сыйт гъэшшIэгъуэн? Мыр дауэ?» – жиIэурэ, Жырасльэн и Іэшэр зыкIэрихри блыным иIэ фIэдзапIэм фIидзаац. Іэнэм етIысымIэш, мыпхуэдиз ерыскъы щIэшыгъуэ зытель Іэнэ «уей-уей» жезыгъэIэ хъэшшIэххэми щыслъэгъуакъым, жиIэри, ІэфIу шхаац. Ауэ пэшыр зэшшIэзыкъуари, апхуэдиз ерыскъы ІэфIыр къыздикIари щIалэм къимыщIу хъунутэкъыми, ар унэм къышокI, тIэкIу гъуэлью зимиgъэпсэхуу.

Пшапэ зэхэуэгъуэм нэсатэкъыми, Жырасльэн щакIуэ унэ цыкIур ихъуреягъкIэ къиплъыхаац, Іэгъуэблагъэр къызэхикIухаац – зы цыххупсэ щыдымтэкъым. Ауэ, гъэшшIэгъуэныракъэ, пишерхыр мамыру дэнекIи щызэблэкIырт, щыхъуакIуэрт – яе хъужажэу, уи бжэни, уи блани, уи щыхъи пэрыхъэтт, узэгуакIуэм еуэ. АршхъэкIэ сыйт, Жырасльэн къамэ фIэкIа кIэрыльтэкъым. И ныбэ изу шха пэтми, апхуэдиз пишерхыр зылъагту щакIуэм и гур зэгъэнт?! Унэм ихъэжри, шабзэ къышIихаац.

БжэшхъэIум къебэкъуа къудейуэ, лъэбакъуэ тлошI хуэдиз нэхъ пэмыжыжьэу, зы щыхъышхуэ къельагъу. Шабзэр щызэIуидзэм, мамыру хъуакIуэ щыхъыр къыдэплъеяац. Зи псэхэх Іэшэр къытезыгъэпса щакIуэм къеплъщ-къеплъри, фIэмыIуэхуу хъуэкIуэн щIидзэжаац. Жырасльэн и гур къыхэузыкIри, и шабзэр ирихъэхъяац: «Мыр сыйт гъэшшIэгъуэн, мыпхуэдэ щыхъ мыштэгъуафIэ игъацIэм слъэгъуакъым! Цыхум апхуэдизу дзыхъ щхъэ хуишIу Пэрэ?» – жери. КъэгумэшшIауэ, зытэлайкIэ щыхъым еплъами, Жырасльэн щакIуэпсэти, и шабзэр къиIэтыяац. Щыхъыр, «сархъ» жиIэу, аргуэру къыдэплъеяац, ауэ и Пэ икIакъым, пишIэнуlamэ, щIэ, жыхуилэу. Жырасльэн еуэну и шабзэр щишэшшIым, къыздикIари къыздихуари къэшшIэгъуейуэ, щыхъ шыритI, анэм и пкъыр щIахъумэ щыхкIэу, щакIуэм къеплъу къэувахэш. ЩIалэр аргуэру къэгумащIэри и шабзэр ирихъэхъяац, мыр сыйт нэкъыифIэшI, жери. Итланэ, семыгуэу сыйту фIыуэ сыйкъызэтэувыIа, шыритIыр зеиншэ сцIы пэтаац, жери щыхъым и псэр зеримыгъэнам щыгуфIыкIыхаац.

Шабзэшэр шабзальэм ирильхъэжш, зызэфIихш, ахэр унэ щыхъэбжэм ириупсейш, зыкъигтэзэжри хуэмурэ щыхъ зэрыбыным хуиунэтIаац, мыхэр щIэпхъуэжрэ щIэмыпхъуэжрэ сеплъынщ, жери. Щыхъхэр, плейтейуэ фэ лъэпкъ ятемыту, хъуакIуэхэрт.

Сабийхэм папшІэ

Жырасльэн абыхэм ябгъэдыхъэри, едэхэшІаш, я натІэхэм, я джабэм Іэ дильаш. Унагьуэ Іаш фІэкІа умышІэну, ахэр щытт замыгъэхъейуэ, зэрафІэфІыр наууэ.

Абы хэтү, Жырасльэн пщІэу макъ къызэхихааш. «Бажэш а къэпшІэур», — егупсысащ ар. Мактыр нэхъ ину къэгуаш, гущІэгъу, дэгэлэпкъуэгъу зэрылъыхъуэр ІупшІу. ЩакІуэм макъыр къыздикукІымкІэ иунэтІаш. Нэсмэ, бажэ дахэшхуэ къельагъу. Жыг къудамэшхуэ къыгуэшЫкІам и лъакъуэр дэнауэ къыхудэхыжыртэкъым. «Мыпхуэдэу фэ дахэ зытель бажэ зэи слъегъуакъым», — игъэцІэгъуаш Жырасльэн. И къамэр кърихауэ, фИбзыну Ѣыбгъэдыхъэм, уи гур зыгъэузын макъкІэ бажэр къэкъутгъри, щакІуэм къыхуеплъекІаш. Абы и нэхэм нэпс къышІэжырт. Жырасльэн, и къамэр ирильхъэжри, бажэм и лъакъуэр зыдэнамкІэ и Іэр хуэмурэ ишияш. Ар къызэдэзкъэкІэртэкъым. И лъакъуэр къызэрыдихыжу, бажэм зыкъигъэкІэрахъуещ, и кІэ бывыбышхуэмкІэ и нэпсыр трихужри, и кІэр щакІуэм хуигъехъэнцэранцэу ежъэжааш. Жырасльэн гүунэгъуу бгъэдыхъэри зэпилльыхъаш бажэм и лъакъуэр зыдэлъа ѢыпІэр, ауэ абы и лъакъуэ псыгъуэр зыдэнэн къудамэм и Іэу къыхуэгъуэтакъым. «Мыр сыйт нэкъыфІэшІ, хъэмэрэ зыгуэрым си-гъенэхуу ара?» — жери, Жырасльэн зыкъиплъыхъаш, дэплъеяш, къеплъыхыжааш — зыри къыхуэлъэгъуакъым.

Ауэрэ пшапэр зэхэуаш. Жырасльэн щакІуэ унэ цыкІум къигъээжрэ ихъэжмэ, и Іэнэ гуэрэри ѢыршІэу узэдаш. «ЩыхъІауи къышІэкІыжІауи слъегъуакъым, мыр дауэ?!» — егъэшІагъуэ Жырасльэн. «Мыбы зыудыгъэ гуэр хэлъш, мыр зэхэгъэкІын хуейш», — жиІэри, пэшым цыхум зыщигъепшкІуфын ѢыпІэ имыІэ пэтми, дзыгъуэ гүуанэ дихья къимыгъанэу ѢипшытыкІаш. Зыри къыхуэгъуэтакъым. ИтІанэ, ищІэнур къыхуэмшІэу, блыпкъкІэ блыным ѢызыкІэригъашІэм, щхъэпридзу пхыхури, пщІантІэ нэхушхуэ гуэрым къыдэхутааш. ЗэмандІэ, дыгъэр къыдэмымкІуэтеищауэ, къулъышкъуу хуэбгъэфэшент. Жырасльэн къышылъетыжрэ зыкъиплъыхъмэ, пщІантІэм унэшхуэхэр дэтш, хъэшІэшхэр яхетыжу. Науэт ар зейр зэрыкъулейр. Жырасльэн мывэ сэрейм Ѣеусэм, и Іэпхъуамбэхэр пхышшетааш, лъэбакъуэ-лъэбакъуитІ ичри, щакІуэ унэ цыкІум къышІэхутэжааш. Щыбым къышІэкІимэ, пшапэр зэхэуаш, кыфІш. «Мыр сыйт гъэшІэгъуэн?» — жиІэри, унэм ихъэжааш, здыпхышэта блыним хуэмурэ блыпкъкІэ зригъэшІри, пщЭдджыжъ пщІантІэм къыдэхутэжааш. ПщІантІэм ѢызэхэзекІуэІауэ ѡимылъагъум, уэрамым къыдэкІри, зыкъиплъыхъаш. ЩыпІэм, зэшыІауэ, ицЫхуфэ ириплъяаш. Къуажэм къыдэкІри, къуажэбгъум деж иІ сэнтхым дэкІаш. Къеплъыхри, къуажэр заншІэу къицЫхужаш: ильэс зытхух ипэ езыр зыхэта зекІуэр мы къуажэм зэрытеуауэ Ѣытар и нэгу къышІыхъэжааш...

159

расльэн апхуэдэ Іуэху зэрихуэртэкъым. Ар зэрыІэнэщІым гу щылтиэм, и шынэхтыжыр къышІэгубжъаш:

— Сыту узыІурамылъхъэжыщ эү!.. Мэ!.. Мы зыр нэхъ мыхъуми нэхъыж! — жиІери зы хъэлъэ гуэр и шыплІэм къыхудидзащ, щІакІуэм кІуэцЫльу.

ЗекІуэ гупыр къежъэжауэ къыздэкІуэжым, зы теуэгъуэфІ зэпачауэ, псым зэпрыкІхэри къэувылаш, тІэкІу загъепсэхуну. ЯхъунщІа къуажэм къакІэлъыпхъэрын къызэрыдэмынар ящІерти, ахэр зы щхъэки гузавэртэкъым. Жырасльэн къепсыхри, и шынэхтыжым шыплІэм къыхудидза къуентхъыр кърихъэхащ, уанэр къытрихри, шы къепшІэнтІар псынжэхым щигъэпскІаш, езыми зыкъигъэшІетыІэри къыхэкІыжащ. ТІэкІу едзэкъя, загъепсэхуа нэужь, зекІуэлІхэм щІадзащ я къуентхъхэр зэхалъхъэжрэ ягуэшыжу.

— А уи къуентхъыр псы тІэкІу ебгъэфа? Мэхагъэнщ ар!.. — нэхтыжхэм къахэкІауэ псы Іуфэм деж Іус Жырасльэн къегуюаш и шынэхтыжыр.

Жырасльэн къэгүзэващ. Абы ищІартэкъым и шыплІэм къыхудадзар зищысыр, уеблэмэ еплъинуи иджыри къэс игу къэкІатэкъым. Жырасльэн кІуэрэ щІакІуэр зэкІуэцІихмэ, пщи лъэпкъым зэрышыщыр и щигъынымкІэ къапшІэу, и ныбжыр ильэс пщикиуэ-пщикиуэ нэхърэ мынэхтыжыну, и псэр пыт къудейуэ зы хъыджеэбз цыкІу кІуэцЫльт. Щалэм ар къиІэтри псы Іуфэм ихъаш, псы тІэкІу и напэм щІикІэри къигъэбэдзэуэжащ. «Псы, псы», — щыжиІэм, и псыльэр хуишийри ІубыгъуитІ-щы иригъэшІаш. Хъыджеэбз цыкІур, ерагъмыгъуейкІэ къыдришайуэ, къэпсэлъаш:

— КхъыІэ, щІалэ, сутЫипшыж... Си адэм къыфхуигъэгъункъым...

— Дауэ узэрызутЫипшыжынур? Си нэхтыжхэм къысхуадэнукъым ар. Итланэ, уэ дауэ узэрыкІуэжынур? Дэ фи къуажэм фЫгуэ пэжыжъэ дыхъуаш, гъэгур къыпхуэгъуэтыжынкъым... Псы куу Іэджэ узэпрыкІыжын, мэз Іувхэм упхрыкІыжын хуейщ, абы унэсыжын щхъэкІэ. Цыху Іейхэм уахуээнщ, хъэкІэкхъуэкІэхэм узэпкъратхъынщ...

— Фэ абыхэм нэхърэ куэдкІэ фынэхъ хъэкІэкхъуэкІэш, — и гур къызэрыгъуэтыжауэ къэпсэлъаш гъэр ящІа цыкІур. — Сэ щхъэкІэ умыгузавэ... Мэзым щІэс хъэкІэкхъуэкІэхэм, гущІэгъу пхэлъыххэмэ, бзэ къахуэбгъуэтыфынущ. Абыхэм цыхуфыр зыхащІэ... Фэ... фэ фыцЫихуфІкъым. Насып фиІети, ди адэр, си дэлхухэр, къуажэм дэс заулІхэм я нэхъыбэр къэту фыкъыттеуаш, армыхъумэ, фышыщу зы цыхупсэ къыдэкІыжынтэкъым абы. Абыхэм къагъэзэжмэ, щы фыцЫэм фыщІэлъми, фыкъагъуэтынщи, къуажэм къыдэфха мылъкумрэ къефхъэжья сабийхэмрэ къыфхурагъэхужынщ...

Жырасльэн, Іэнкун къэхъуарэ хъыджеэбз цыкІум пэрымыуэу здедаІуэм, игъэшІагъуэрт афІэкІа ныбжь зимыІэм балигъ псэлъэкІэ зэриІэр, ар гужьеяуэ гъынным и пІэкІэ, апхуэдэу пхъашэу, уеблэмэ уигъэшынэу зэрыпсэлъэфыр.

— ЗекІуэ дежъямэ, шыбэ, былым къесхужьэмэ сщІэркъым, армыхъумэ дызытеуа къуажэхэм сабий къышыспхъуатэу есхъэжъэ си хабзэкъым, — жери хэгупсысихъауэ къэпсэлъаш Жырасльэн. —

Сабийхэм папшІэ

Уэ зэрьмышІэкІэ укъысІэрыхъауэ аращи, пхуэсщІэфынур и сщІэркым.

— Си деж хей зыщыпшІыжыну ухэмыйт, щІалэ хахуэ. ЗекІуэлІхэм я Іуеху зыптуыр сэ сощІэ... Ауэ, уэ уцЫхуфІыр пэжмэ, уцЫху хъэлэлу си фІэц пшІыну ухуеймэ, къысхуэпшІэфынур аращи, сутЫпшыж...

— Дауэ?! Си шынэхъыжхэм, гупым сыт яжесІэнур?

— Зыри яжепІэнукъым... Мы псыежэхым и уэрыпІэм сыхэдзи, сэ ла нэпцІ зысщІынци, сыкъэмымпІэтІауэу зрезгъэхъэхынщ. КъоупшІамэ, и псэр хэкІати, хэздзаш, жыпІэнц. Абы зыгуэр къахэкІыу нызэрыскІэльемыльэнур уэри уощІэ... Иджыпсту абыхэм уэри сэри драІуэхукъым... Мес, зэфІэнэжахэш, я къуентхъыр яхузэрымыгъэгуэшу. СыбутЫпшыжмэ, абы ухущІегъуэжынкъым...

— Сыт уэ сэ къысхуэпшІэфынур?

— МызэкІэ сиІэр аращи, мэ, узот мышІэ цЫкІу зыфІэшІа мы си дышэ лэрыпсыр. Мыбы уэ укъихъумэнущ. Сыллами, сыпсэуми, ди адэрауэ е си дэлъхухэрауэ Ѣрырети, мыр зэбгъэлъагъум узыхуейуэ хъуар къыпхуишІэнущ, пшІэшхуэ къыпхуишІынущ...

Хъыджеbz цЫкІур къебгъэлынумэ, абы къигупсыса Іэмалыр хэкІыпІэ хъярзынэти, Жырасльэн куэдрэ гупсысэжакъым. Абы и пшэм илъя лэрыпсыр кърихыу къышыхуишиим, хэт ишІэрэ, жери къыІихщ аби, пшы лъэпкъым къыхэкІа хъыджеbz Іущ цЫкІур къиІэтри, зекІуэлІхэм ялъагъуу, псым и уэрыпІэм хидзаш...

3

Жырасльэн и гукъэкІыжхэм зэшІаІыгъэу сэнтхышхъэм здытэтым, егупсысац: «А хъыджеbz цЫкІур абы щыгъуэ къеламэ, иджы, дауи, балигтыпІэ иуващ. ЩыцЫкІуми тхъэІухуд шырт ар, къэжэпхъын шїдза къудейуэ. Иджы хъыджеbz зэкІуж хъугъэнщ. Зэ сиуплъащэрэт. Итланэ, зызумысыжыну сыхуэмей щхъэкІэ, си адэ и пшІантІэжь сыкъышІыдэкІар а си пшІыхым хэмикІыу сзыгъэпІейтей цЫкІум си нэ къызэрыхуикІыр армырауэ пІэрэ? Си гугъэ нэпцІхэр згъафІэу, иджыри къэс къышІээмымаш и щхъэусыгъуэри армырауэ пІэрэ?» А гупсысэхэм здыхэтэтым, плъэмэ, къельагъу: шыр шыуэ, Іещыр Іещу, гуартэхэр къахуу, къуажэм шу гуп къыдохъэж. АдкІэуэкІэ абыхэм я ужым итыжщ, тажъджехэр тетыжу, шиплІ зыщІэшІа гу зыбжанэ. «Тобэ ирехъу, мыхэр зекІуэ къокІыж», — игу къекІаш Жырасльэн.

— КъэпшІаш, щІалэ хахуэ! — жиІери, къыздикІари къыздихуар и мышІэу, цЫхубз макъ и щЫбагъымкІэ къыдэІукІаш.

Жырасльэн къэштауэ къызэплъэкІмэ, узримыгъэплъу дахащэу хъыджеbz къышытиш.

— Мыр сыт, дахэ, дэнэ укъыздихуар?

Хъыджеbzыр къыпшыгуфІыкІри нэжэгүжэу жиІаш:

— Япэрауэ, мыбы нэс укъызэрыса гъуэгуанэм уриплъэжмэ, «Дэнэ укъыздихуар?» жыхуаІэн хуейр уэращ... ЕтІуанэрауэ, сэлам уэзмыхыу, зыкъозмыгъацІэу бэлэрыгъауэ синызэрыбгъэ-

Сабийхэм папшІэ

дыхъар къысхуэгъэгъу. Ещанэрауэ, уэ еzym сыкъэплъагъуну уи нэ къикІырти, мис, сыкъипхуэкІуаш...

КъыхупыгуфІыкІу щыт хъыдджэбзым еплъыпэмэ, Жырасльэн къецІыхуж зи дыщэ лэрыпсыр къезыта, ильэс зыбжанэ хъуауэ игу имыхух пщащэ цЫкІур.

— Мыр зейр, дауи, уэрещ, — жиІэри, абы лъандэрэ и бгъэгуш-тальэм ильу къыздрихъэкІ, мышІэ цЫкІу зыфІэшІа дыщэ лэрып-сыр кърихащ.

— Сэрещ.

Жырасльэн, лэрыпсыр и Іэгум щызэригъажэу, адекІэ жиІэнури ишІэнури къыхуэмышІэу щылти, хъыдджэбзыр къэпсэлъаш:

— Лэрыпсыр къызэптыжыну уи гутъэмэ, къыпхыжынукъым. Ар си тигъэщи, фІыкІэ зуухъэ. Алъандэрэ аращ укъэзыхъумар, ар уэ умышІэжми... А си тигъэм и фІышІэкІи узгъэунэхуаш: уи хъэл-щэныр зыхуэдэри, гущІэгъу зэрыпхэлъри, уи цЫхугъэр здынэсри къэсхутащ... Нобэр къыздэсым уэ ар щызепхъэфакІэ, мис иджы нэхъри сэбэп къыпхуэхъунш...

— Сыт сэ мыр сэбэп къызэрысхуэхъуфынур? Къызэрызэпт лъандэрэ, сыномыгupsысу зы маҳуи дэклакъым. Уи Іүэхур зэрыхъуар къысхуэмышІэу, хъэзабым сыхэтщ...

— Мо къыдыхъэжхэр плъагъурэ? Ахэр ди адэмрэ си дэлъухэм-рэш, я зауэлІхэр ящІыгъуу... Мыр ди адэм и къуажэш. ЗекІуэлІхэр къыздикІыжыр пшІэрэ?

— Сэ ахэр къыздикІыжыр сыткІэ сцІэн? Ауэ зекІуэ зэрышылар солъагъу... Я Іүэхур къызэрикІари гурыІуэгъуэш: езыхэм поэ хэшІыныгъэ зэрамыІэм и щыхъету, маҳуэ шэджагъуэм къыдо-хъэжхэ...

— Лейр гъуркъым... Ди къуажэм лей ефхар къифшІэкІуакъым. Зэман дэклами, къифпекІуэкІыжащ... Си фІэш хъуркъым фи лъэп-къыу къуажэм дэсахэм ящыщ зыгуэр къелауэ.

— Сыт жыпІэр?!

— ЖысІераши, ильэс зыбжанэ хъуауэ фыкъалыхъуэу-рэ фыкъагъуэтауэ аращ ди адэмрэ си дэлъухэмрэ. Ахэр зекІуэ къыздикІыжри фи къуажэращ. Мес, фи лъапсэр ягъэгъушри псы ирагъэжыхыжиауэ, я щхъэр лъагэу Іетауэ къокІуэжхэ...

Жырасльэн и адэри, и шынэхъыжхэри, и йыхълыхэри зекІуэлІ гущІэгъуншэхэу щытми, хъыдджэбзым къижрилахэр хуабжыу и гум щыхъаш. Дауэ мыхъуми, ахэр и лъэпкъыльщ, и къупщхъэш. Зэуэ апхуэдиз пфІэкІуэдныр гуауми къышынэжыркъым. Сыт-тІэ ахэр гущІэгъуншэмэ? ЗыхулъэкІ адигэм ижь-ижыж лъандэрэ аращ и гъашІэр зэрихъыр. Апхуэдэ гъашІэр сэ сигу зэрыримыхъым щхъэкІэ, лъэпкъ хабзэр си щхъэ закъуэ Іуэху еплъыкІэкІэ скъутэу, ар нэгъуэшІу къысхуеІуэнтІэкІыжыну? ЗекІуэ хабзэр щыщыІэкІэ, угушІэгъулыуэ абы узэрыхэмыйтыфынурни гурыІуэгъуэш. Ауэ щыхъукІэ — уи насыпым къызэрихъщ. А гupsысэхэм здыхэтым, зи насып къихъахэм зэ яуплъэжри, Жырасльэн, и щхъэр ехъехауэ, зыхуигъэзащ пщащэ тхъэІухудым:

Сабийхэм папшІэ

— ЖыпІэр пэжмэ, хъыдджэбз дахэу си гум зэи имыхуа, сэ иджы сзыенишэ къабзэу сыкъэнаш... Уи адэм деч нэзгъэкІуэну сзыыхэта лъыхъур дэнэ иджы сэ къыздисхынур? Хамэм себгъэлъэІуну? Ныбжъэгъу хуэдэ ныбжъэгъу сиІэкъым...

— Умыдзыихэ, си щауз, уэ езыр улкъэ!.. НетІэ бжесІаи, лэрыпсыр сэбэп къыпхуэхъужынущ, жысІэри.

— Дауэ ар сэбэп къызэрысхуэхъунур?

— Ар ди адэм е си дэлъхухэм ебгъэлъагъумэ, узыхуейуэ хъуар къызэрыпхуащІэнур зэ бжесІаш... ИтІанэ, пшІэрэ... ЕмыкІу сыкъуумыщІ, сисэхъуаи къызышумыгъэхъу... Уэ щакІуэбзэш пшІэр, щагъыбзэ-лъагъуныгъэбзэр зэбгъэшІэну зекІуэнымрэ ѢцкІуэнымрэ ухушІагъэхъакъым. Пищащэхэр щызэблэкІ хъэгъуэллыгъуэхэм, щалэгъуалэ зэхыхъэхэм зашыбдзейурэ укъекІуэкІаш... Шыгъэ-лъыгъэ, хэтІэхэс, фочауэ-шабзэрыуэ зэпеуэхэрщ узыхэтар. Цыху цыкІу къызэрыгуэкІхэм я псэлъэкІэкІэ иджыри къэс сыныщопсэлъари аращ. Пэжым ухуеймэ, и щхъэр течауэ жысІэнщи, псым сыхэбдзэу сыкъызэребгъэл лъандэрэ сэри си гум уихуакъым. Сыкъызэрелам и хъыбар зымышІэ дэскъым ди къуажэм, ауэ, си лэрыпсыр зэста щалэращ сзыздэкІуэнур, жысІэу дыдейхэм зэражесІам ахэр щыгъуазэкъым. Абы сахутемыкІу ситетщи, лъыхъу дапщэ къысхуамыгъэкІуами, «уей-уей» жезыгъэлэ лъэпкъхэм къахэкІа щауз дапщэ схузэблэмыкІами, дзы яфІэсщурэ псори зыпзыгъэкІаш. Сэ сзызжьар уэращи, ущіемыгъуэжамэ...

— СыщІегъуэжакъым... Ауэ, иджы дауэ?.. Зы ильэс нэхъ мыхъуми дэмыкІауэ...

— Ей, си щауз, си щауз, — къыпхуфІыкІаш хъыдджэбзыр, — уэ жыпІэм, уэ зэрызыпщым сеплъину жысІауэ аращ, армыхъумэ ди адэр щежъэм абы быдэу сыкъигъэгугъаш фи къуажэм щышу, Іэмал ягъуэту, зы пси ямыгъэныну, псон хуэмидэу фыфейхэм емыгусэну. Дызэрэзэгурыйуам тету псори зэфІэкІашчи, ди лъэпкъ ныпхэр жым щихурэхукІу къыдохъэжхэр... Мыгъуагъэ къэхъуауэ, фяшыщ хэкІуэдауэ щытамэ, ныпхэр мыгэтауэ къыдыхъэжынухэт. Аращи, ущІэшыгъуэн щхъэусыгъуэ щыгъэкъым. Фи къуажэр тІэкІу зэхафыщІамэ, фи жылэр тІэкІу ягъэгүамэ, фхуэфащэш... Лей зезыхъэр и хъэкъ зэрыхуээжыр фшІэн хуеящ.

Жырасльэн зыри жимыгэу зытэлайкІэ гупсысэу щытащ: «Ильэс пшыкІуй-пшыкІубгъу нэхъыбэ мыхъуа, зи цІэр сымышІэ ми хъыдджэбзыр ныбжъ зиІэ пшы гуашэм хуэдэу Іущу мэпсалъэ, мыйр къыздэкІуэмэ, сзызрыунэнум шэч хэлъкъым».

— Данизэ. Аращ къызэрызэджэр. — Жырасльэн и гур игъэпгейтейуэ къыхупхуфІыкІаш хъыдджэбзыр.

Жырасльэн зыри жимыгэу хъыдджэбзым набдэгубдзапльэу еплъу зыкъомрэ щыта нэужж жиІаш:

— Си гум ильыр къэпщІэфу, уэ умэгъу?

— Мэгъури хэт ищІэн, ауэ цыхум и гум ильыр и нэгум къызджыкІыф... ИтІанэ, а пыгъ лэрыпсми къаруушхуэ хэлъщ. Ар ди лъэпкъым куэд щІауэ къыдекІуэкІ хъэпшип лъапІэш. Ар

Сабийхэм папшІэ

зыЫгтыр къызэрихъумэм нэмышІ, зытам абыкІэ къещІэ ар зритам и гум ильри зыхишІхэри, и нэгум къышІохъэ ар дэнэ щыхэтми, сыйт илэжьми... И чэзур къесмэ, уэри ар фыуэ плъагъу гуэрим ептыжынш...

— НтІэ, мыр уэ къызэрызэптрэ, си хэшІапІэри, сежъэмэ, сыздэшыІэри пшІэмэ, иджыри къэс дыкъамыгъуэту дауэ хъуа? Щхъэ яжумыІарэ дызыщышыр? ИкИи апхуэдэ къару зиІэ хъэпшиныр уи дэлъухэм страмыхыжу иджыри къэс дауэ сыкъекІуэкІа?

— Ар зыЫгтым къытепхмэ, и къарур мэклуэд. Ар уэ Ѣостым щыгъуэ, нэгъуэшІ хэкІыпІэ симыІауэ аракъым. Уи нэхэм гушІэгъу, гу хъэлэлыгъэ Ѣэслэгъуати араш Ѣостар. ИкИи сыхущІегъуэжакъым — укъызэрысщыхъуауэ укъышІэкІаш. ЩажезмыНари араш. Узгъэунэхуну мурад сшІати, ди адэми, си дэлъухэм зезгъэумысакъым... Уэ псым сыщыхбдзам къышышІэдзуэ унэм сыкъэсыжыху сыйыхэта гузэвгъуэ, псэзэпыльхъэпІэ къомым си зэфІэкІыр сфIагъэкІуэдаш, жысІэурэ къесшэкІахэш. Иджы, щауэхэр щысхузэпшэм, яжемыІэу хъуакъым, ари щажесІар филь ямыгъэжэну псалъэ быдэ къызата нэужьш.

— Уэ уи жыІэ ахэр сыйту едэІуа?.. — цыыхубз Ѣалэм апхуэдэ пшІэ зэриІэр егъэшІагъуэ Жырасльэн.

— Сэ дэлъху нэхъыжку блы сиІэши, абыхэм сагъафІэ, жысІэу хъуар къысхуащІэ. Апхуэдизу фыщэу сыйхъялъагъури, дэтхэнэми сэр щхъэкІэ и псэр итыфынущ... Иджы, пшІэрэ, — къыпищащ адэкІэ Данизэ, — игъашІэм апхуэдэ къэхъуауэ зэхъумыхами, быдэу къызэдаІуэ. Ар зэрыпхуузэфІэкІынур сэ сощІэ. Пшапэр зэхэуа нэужь, зыми зыкъумыгъэлъагъуу ди пшІантІэм ныдыхыи, а укъыздихуа щакІуэ унэ цыкІум ихъэж. ТІэкІу едзакъэ, зыгъэпсэху, шым шэсыжи, укъыщыкІуэм укъыздрикІуа лъагъуэм теувэж. УкІуэурэ, шым узэрыйтесым хуэдэу машэ уихуэнурэ уи зэхэшІыкІыр пфІэкІуэдынущ: апхуэдэу Ѣэн Ѣыхуейр абы и ужъкІэ куэдкІэ нэхъ псыншІэу укъызекІуэнущи араш. Укъызэшыгужа нэужь ущэкІуэну япэу укъызыхыхъауэ щыта мэzym укъышІэхутэжынущ. Мэз лъапэм деж, Іэхъуэ-шыхъуэ ящхъэшымыту, фи къуажэм къыдахуам нэхърэ мынэхъ машІэу шы гуартэрэ былым гуартэрэ щыхъуакІуэу ущыхуэзэнущ. А мылъкур тыгъэ къыпхуащІаш зи псэ умыгъэну гушІэгъу зыхуэпшІа псэущхъэхэм: къуэлэнэм, щыхъым, бажэм. Гуартэхэр къуажэм пхужынщи, зыхуэбгъэфащэм яхуэбгуэшыжынш. АбыкІэ уи адэм, уи шынэхъыжыхъэм, уи лъэпкъым я деж хей зыщыпшІыжынш, я гъусэу зекІуэ узэримыкІуэм щхъэкІэ. «Лыгъэ хэлъщ, зекІуэл шу закъуэш», къыпхужаІэу, пшІэи къыпхуащІынш. Абыхэм уэ ухуэмымыкъуащэм, сэ щхъэгъусэ схуэхъунум хуэмыхуфэ-Лыгъэншафэ къраплъыну сыйхуейкъыми араш а псор Ѣызэзгъэзахуэр... ИужъкІэ, тхъэмахуэ нэхъ думыгъэкІыу, лъыхъуи сыйти уи мыгъусэу, уи закъуэу укъожъэри мыбы укъызэрыкІуа гъуэгу дыдэмкІэ къыбогъэзэж, ди адэмрэ си дэлъуххэмрэ я пашхъэ уоувэри, сэ стеухуауэ уи мурадыр яжыбоІэ... Ди Іуэхур тэмэму зэрызэфІэкІынум шэч къытумыхъэ, си щауэ! — ар Данизэ иужь

Сабийхэм папшІэ

жиІэжш, сэнтхым ехыжри, гуфІэгъуэшхуэр щыззерахъэ къуажэм дыхъэжащ.

Жырасльэн Данизэ зэрыжиам хуэдэу ищІаш, икІи я Іуэхур езыхэр зэрыхуейуэ хъуащ. Мазэ хуэдиз дэкІри, Данизэ фызышэу Жырасльэн къыхуашащ, хабзэм тетуи хъэгтьуэллыгъуэр ехъэжъауэ ирагъэкІуэкІаш.

Апхуэдэу, пщым ипхъу Іущым и фыгъекІэ, лъэпкъ цІэрыІуитІыр зэкІужащ. Жырасльэн, зекІуэлІ шу закъуэу жылэм яхэІуа щхъекІэ, абы и ужъкІэ зэи ежъэжакъым. Аүэ Данизэрэ абыре, жылэр зэхъуапсэ унагъуэу, зыхэпсэукІын мыльку сыйт щыгъуи яІаш. ЩІалэ цІыкІу къашІэхъуэри, абы Аслъэнбэч флащащ. Аслъэнбэч жыджэр цІыкІуу, зэхэшЦыкІ иІэу къышытэджым, мурад ящІаш лы цІэрыІуэ гуэрым къану иратыну. Апхуэдэу щыхъум, Жырасльэн абы иритыжаш мышцэ зыфІэшІа и дыщэ лэрыпсыр, абы и зэфІэкІри, и къарури, ар хъумэн зэрыхуейри жриІэри. Аслъэнбэч, и ныбжь ирикъуа нэужь, цІэрыІуэ хъуащ, аүэ ар нэгъуэшІ хъыбарщ.

Адыгэ къэкыгъэцIэхэр

Блэаму – Болиголов пятнистый.

ИльэситIкIэ къэкI удз лIэужыгъуэш, и лъагагъыр м 1-1,5-м нос. Япэ ильэсым удзыпкъ ищыркъым, етIуанэ гъэм пкъы къикIыкIыр занщIэу докIей. IепапIэ плъыфэ куэд иIэш. И тхъэмпэхэр куууэ зэгуэбзащ, инщ. Гъемахуэкум гъэгъа хужъхэр, Iэрамэ хъурейуэ зэхэту, удз щхъэкIэм къыпредзэ. Жылэхэр бжыхъэм ирихъэлIэу мэхъу, я теплъэкIэ плащIэ-хъурейщ. Куэншыб идзыпIэхэм, чэтыпIэхъэм, мэз лъапэхэм къышокI. Щхъуэ гуашцэ куэду хэльщ (конин, конгидрин). Силосу ипльхъэкIэ е пыбушиIу бгъэгъукIэ щхъуэр кIуэдыркъым. Абы къыхэкIыгу, Iэщым яшхыркъым.

Блэару – Горец змеиный, змеиный корень, раковые шейки.

Ильэс бжыхъэкIэ къэкI удз лIэужыгъуэш, и лъагагъыр см 70-80 мэхъу. Лъабжъэжь гъум гъэша ешI, и пкъым къудамэ къытекIэркъым, занщIэу докIей, и тхъэмпэхэр инщ, я кIыхъагъыр см 10-15-м нэсу. Гъэгъа пшэплъыфэхэр, щхъэмыйжым ешхъу, Iуву зэкIэщIэсхэу къэкIыгъэм и щхъэкIэм июным и кIэм, июлым къыпредзэ. Бжыхъэм ирихъэлIэу мм 4-5 нэхъ зи мынагъ жылэ фыщIэ гъубажафэхэр мэхъу. Ахэр я теплъэкIэ щимэш.

Мэз лъапэхэм, гуэлхэм, шэдхэм я гъунэгъуу къышокI. Бжъэм фо къыхах. Медицинэм хушхъуэу къышагъэсэбэп.

Блэгын – Валериана лекарственная.

Хушхъуэ зыхэль удзщ. Ильэс зыбжанэкIэ къокI. И лъабжъэм тIу е щы хъууэ къыдэж ипкъхэм метрым нэс я кIыхъагъщ, и тхъэмпэхэр, къабзийм ешхъу, тхъэмпэ цыкIу куэду зэхэтищ. КъэкIыгъэм и щхъэкIэр къудамэ цыкIу куэдкIэ еух. Абыхъэм июным и кIэм къышыщIэдзауэ гъэгъа хужыфэхэр е пшэплъыфэхэр, Iэрамэ хъурейуэ, къапедзэ. Лъабжъэшхуэ ешI. Ботаникхэм Кавказым къышыцкI блэгыныр иужьрей зэманым лIэужыгъуэ зыбжанэу ягуэшыжащ. Адыгэхэм куэд щауэ удзым и лъабжъэр гум зэрээзэ хушхъуэу къагъэсэбэп. Мэк'упIэхэм, мэз лъапэхэм къышокI.

Блэдыджжыг – Ясенец.

Ильэс зыбжанэкIэ къэкI къэкIыгъэ лъэпкъыгъуэш. Кавказым блэдыджжыгыу лIэужыгъуитI къышокI. Ахэр зэщхъэшокI я теплъэкIэ. Я лъагагъыр см 30-50 нэхъыбэ хъуркъым. Я пкъыр занщIэу докIей, я щхъэкIэм гъемахуэпэм гъэгъа пшэплъыфэхэр, Iэрамэ кIыхъу зэхэту, къыпредзэ. Лъабжъэжь быдэ ящI. Я тхъэмпэхэр, къабзийм ешхъу, тхъэмпэ цыкIу зыбжанэу зэхэтищ. КъэкIыгъэм мэ Iей къыпех, щыфэм лъэIэсмэ ес. Уеблэмэ, абы зы метр – метритI хуэдизкIэ упэгъунэгъуу убгъэдыхъэмэ, мэ къыших къудейм щыфэр куэдрэ мыхъужу къышис щыIэш. ЛатиныбзэкIэ а къэкIыгъэ лъэпкъыгъуэм и цIэм къокI «Лейзехээ гъурц».

Мэк'упIэхэм, мэз лъапэхэм къышокI. Адыгэхэм, нэгъуэшI лъэпкъхэм хушхъуэу къагъэсэбэпу щытащ.

Блэшэ – Молочай.

Лэужыгъуэ зыбжанэу гуэшыжа узд лъэпкъыгъуэш. Абыхэм псоми щхуэ яхэльщи, Іашым яшхыркын. Лэужыгъуэхэм яхэтш ильэс бжыгъэкіэ псэухэри зы гъэкіэ фіэкіа къэмыхэр.

Удым и пкъыр е и тхъэмпэр къыпыбутишмэ, шэм ешь псылагъэ къож. Щыпіэ гъущэхэм, хъупіехэм, мэкъупіехэм куэду уашрохъяліэ.

Блэшэм къиж псыіегъэр щыифэм лъэіесмэ ес.

Хъупіехэр блэшэм зэціаштэнш нэхь къызыхэкіир Іашыр зэпымыгуэ зэрытетырщ. Апхуэдэ хъупіехэм ильэсиш-плыкіэ зегъэгъэпсэхун хуейш, мэкъупіэу къэбгъанэурэ. Итланеш блэшэхэр маші щыхъужыр, хъупіэри тэмэму щызэтеувэжыр.

Блэшэгъэфііу – Щавель конский, щавель курчавый.

Зи лъагагъыр см 60-100 хъу, ильэс зыбжанекіэ къекі уздш. И пкъыр занщіэу докіей, июным – июлым маші ѡшэплтыфэ гъэгъахэр, Іарамэ къыхыу зэхэту, и щхъекіэм къыпредэ. Лъабжъэжь быдэ еші. Ишлагъкіэ щіэт тхъэмпэхэр нэхь инш ищхъекіэ тетхэм нэхъэрэ. Абыхэм я къыхъагъыр см 15-20-м нос, я бгъуагъыр см 5-8 мэхъу. Псыхъуэхэм, мэз лъапэхэм, губгъуэхэм, мэкъупіехэм, Іэтэ лъабжъэхэм, чэтыріхъэм, бжыхъ лъабжъэхэм къышокі.

Къекіыгъэм и лъабжъэр хущхъуэу къыщагъэсэбэп щыіэш. Адыгэхэм уздыпкъыр, дыгъэ темыпсэу ягъэгъури, шейуэ ягъавэ.

Блэшіэф – Окопник лекарственный.

Зи лъагагъыр см 60-80 хъу узд лэужыгъуэш. Ильэс зыбжанекіэ мэпсэу. Лъабжъэжь гъум быдэ еші, и тхъэмпэхэр плащэш, хуэкъых щыкіэш е хъурей-къыхыщ. Гъэгъа шакъафэхэр узд щхъекіэм июным – июлым къыпредэ, жылэхэр августым – сентябрим мэхъу. Къекіыгъэм цы пхъашэ тетш. Хущхъуэу къыщагъэсэбэп щыіэш. Щхъуэ хэльщ. Бжъэхэр гъэгъам totысхъэ.

Бурш – Перец черный.

Уэшх куэду къышещих хэку хуабэхэм къышыкі къекіыгъэ лэужыгъуэш. Шыбжий лъэпкъыгъуэм щыщщ. Метр 12-м нэс зи къыхъагъ ипкъхэр, нэгъуэші къекіыгъэхэм зрашэкіурэ, дожей. И тхъэмпэхэр трамэ щыкіэш, кы япытщ, и гъэгъахэр щыкіущ, гъуэжыфэш. Буршым къыпыкіэ пхъэшхъэммыщхъэр хъурейщ, псы куэду щіэтщ. Мыхъупэ щыкіэ къыпыпчу бгъэгъумэ, фыціэ мэхъу. Къекіыгъэр ильэс бжыгъекіэ мэпсэу, цыхухэм куэду къагъекі. Бурш хадэхэр щыкуэдц Индием, Таиландым. Шхыныгъуэхэм халъхъэ. Адыгэхэм, абавэхэм буршыр куэд щіауэ къагъэсэбэп, фііугъэхэм халъхъэ, яхъэжри, шхыныгъуэхэр ирагъэіефі, къалмыкъшнейм хэльши ираф.

ІУАЩХЪЭМАХУЭ
(Эльбрус)

Литературно-художественный
и общественно-политический журнал

На кабардинском языке

Учредители:

Государственный комитет Кабардино-Балкарской Республики по печати и массовым коммуникациям (360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5), общественная организация «Союз писателей КБР» (360051, КБР, г. Нальчик, ул. Адмирала Головко, 6).

Главный редактор **А. Х. Мукоҗев**

Редакционная коллегия:

Руслан Ацканов, Хангери Баков, Борис Бижоев,
Адам Гутов, Хамид Кажаров, Хамид Кармоков,
Хачим Кауфов, Хамиша Тимижев, Людмила Хавжокова,
Муаед Хаупшев (ответственный секретарь)

Корректор – Марина Жекамухова
Компьютерный набор и верстка – Зарета Князева

Свидетельство о регистрации
Управление Роскомнадзора по КБР
ПИ № ТУ07-00100 от 24.12.2014 г.
Подписной индекс: 73296

Подписано к печати 21.02.17. Формат 70x108¹/₁₆.
Бумага офсетная №1. Печать офсетная. Усл. п. л. 14,7.
Уч-изд. л. 12,0. Тираж 3212 экз. Заказ №46
Цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5

Отпечатано ООО «Тетраграф»
360051, г. Нальчик, пр. Ленина, 33

Обложка художника **Юрия Алиева**

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленного электронного оригинал-макета